

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.B.

Coll. No. 804

Title Kālamānaya

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 804 Subject : Dharmasāstra

Title : Kālanirnaya.

Author : Mādhavācārya Scribe : Raghunātha Bhūta.

Date of the work : — Date of the Ms. : V.S. 2932

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 10.2" by 4.4" Extent : 129 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks :

कालाध वपत्र १२६

श्रीगणेशाय नमः॥ वागीशायाः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे॥ यन्त्रवाक्यतत्त्वाः स्युस्तन्नामिगजाननं॥ सोहं प्राय
 विवेकतीर्थपदवीभासाय तीर्थपरं सज्जनसज्जनसंगतीर्थनिपुणः सद्गुरुतीर्थप्रयत्नः॥ लक्ष्मामाकलयन् प्रभावलहरी श्रीमा
 रतीतीर्थतोविधातीर्थमुपाश्रयन् हुरिभजे श्रीकुंठमवाहृतं॥ सत्यैकव्रतपालकोद्विगुणधीस्त्रयचक्रवेदितापंचस्कंधत
 तीषड्वयदृढः समागसर्वसहः॥ अष्टव्यक्तिकलाधरो नवनिधिः पुष्पाद्वनाप्रलयः स्मार्तो द्वायधुरंधरो विजयने श्रीकुं
 ठरामापतिः॥ व्याख्यायमाधवावाये धिर्मान्पाराशरानथ॥ तदनुष्ठानकालस्य निर्णयं वक्तुमुद्यतः॥ व्याख्यानमिह
 तनुभृतो जगद्गुरुवीतीर्थमेकं विधातीर्थं प्रवृत्तिः॥ विसलं सद्दिवेकोदयानां॥ सर्वेषां प्रथमसुखदं भारती तीर्थमाहुस्तद्भावा
 ने विपुलमनसो निर्णयित्रीतिरस्ति॥ अर्थो नुक्रम्यने श्लोकैरखिले निरूपितः॥ तावते चानुतिष्ठासुर्निःसंदेहं प्रव
 र्त्ततां॥ ततो मीमांसुचित्तस्य समाधानाय तत्तु नः॥ विवरिष्ये यथा न्यायं श्रुतिस्मृतिवचोबलात्॥ पंचप्रकरणान्यत्र तेषां
 कृतवत्सरौ॥ प्रतियच्छिष्टतिथयेन सत्रादिरिति क्रमः॥ उपोद्घाते कालसत्वं तस्य निर्णययोग्यता॥ ईश्वरो नित्यकालात्मा
 चिंतनीयः सकर्मसु॥ अन्ये काले धर्मसुखं मुक्तं नेतव्यं उच्यते॥ अथापनर्त्तमासाश्च पक्षः प्रकरणान्तरे॥ अष्टः पंचवि
 धैश्चांद्रो व्रतादौ तिलकादिके॥ सुजन्मादिव्रते सौरो गोसत्रादिषु सावनः॥ त्रयोप्याचार्यसेवादौ विकल्पेनैति ज्ञेयम्॥

राम

न्यातत्रचो

व३

आयुर्दीयेतु नाह चो वाहस्येत्योषिवसरः॥ वां द्राणं प्रभादीनां पंचके पंचके युगे॥ संपरीक्षान्विदित्ये तच्छब्दं पूर्वोक्तवत्सरः॥ तिलो
 यवो वस्त्रधान्ये रजतं देयमवतु॥ उभे कर्मणि शांते वस्तोऽयने दक्षिणे तरे॥ वसंताष्टतवो द्वेधा वां द्राः सौरश्च वां द्रकाः॥ वै
 जाद्या अथ मीनाद्या मेघाद्या वा विंशतः॥ तेषां धानादयस्तद्वत्पशुमूर्तिवत् पूजनी॥ मासास्तु सावनः सौरश्चांद्रो नाह च
 रत्यमी॥ दर्शितः पूर्णिमांतो वा वां द्रो सौ वैश्यविप्रयोः॥ सौरो राक्षः सावनस्तु यज्ञे ज्योतिर्वैपरः॥ माघादिमास भेदे भुति
 लक्षणादयः स्मृताः॥ वां द्रो धिमासो संक्रांतः सोंतर्भवति चो तरे॥ असंक्रांतावेकवर्षे द्वौ वे संसर्प आदिमः॥ हाय मासो
 द्विसंक्रांतिः सवां हस्यति संक्रांतः च यस्याज्या विवाहादौ संसर्पा हस्यती उभौ॥ शुद्धौ शौते तथा स्मार्त्तमलमासो वि
 विद्यते॥ काभ्यारंभं तत्समाप्तिं मलमासे विवर्जयेत्॥ आरंभं मलमासात्वाह्नु वां द्रादिकं तु यत्॥ तसमाप्यं सावनस्य
 मासस्यानुति कुं घनात्॥ आरंभस्य समाप्ते च मध्ये स्यान्मलिल्लुवः॥ प्रवृत्ते मखिलं काभ्यं तदा नुष्ठेयमेव तत् कारी
 र्यादि तु यत्काभ्यं तत्समारंभसमापने॥ कार्यकालविलंबस्य प्रतीक्षायाश्च संभवात्॥ अनन्यगतिर्दुर्नित्यमग्निहोत्रा
 दिनत्यजेत्॥ अगतिं ग्रहास्वानं जाते हिर्गति संयुता इयं नैमिषे तैवं तस्य व्यवभता॥ शुद्धमासमृता नो स्यात्

चि४

गत्यंतरमुतंति संसोभयागादि वर्जयेत्॥१

त्रै३

स्थानित्यव

लिनेप्रथमादिकं॥मलमाससमतानांउमलेस्यादादिकोत्रं॥देवेमुख्यःशुक्लपक्षःसम्पिचोवितीष्यते॥चुतीयेउप्रकर
 णेवणितिप्रतिपत्तिथिः॥प्रतिपन्नामविज्ञेयाचंद्रस्यप्रथमाकला॥शुक्लपक्षेविज्ञेयचंद्रंरक्षयक्षेविनिस्सरेत्॥शुद्धाविज्ञातथा
 शुद्धाहीनातिथ्याचयाहनि॥उदयेसर्वयातिथ्याविधेतेत्रिमुहूर्तकैः॥सायंतुत्तरयातदन्तरयाचुनविध्यते॥वेध्यापित्रिमु
 हूर्तैर्वनन्यूनावेधमर्हति॥शुद्धायां नास्ति संदेहो देवेपि चोचकसीति॥उपवासश्चैकभक्तंनक्तं चायाचितं व्रतं॥दानं च षड्विधं
 देवक्रमादत्रविविच्यते॥एकोद्दिष्टं पार्वणं च पित्रां द्विविधमीर्यते॥शुक्लपक्षेदर्शविज्ञातस्येविज्ञाद्वितीयाया॥उपोष्या
 प्रतिपद्युक्तैर्मुख्यास्यादापराह्णिकी॥तदभावेनुसायाह्णव्यापिनीपरिगृह्यतां॥प्रातःसंगवमध्याह्नापराह्णाःसायमित्येसो
 तत्राह्णःपंचधाभागोमुख्योद्विष्यादिभागतः॥अभावेपिप्रतिपदःसंकल्प्यःप्रातरिष्यते॥तिथिस्त्रियामतो धर्वाक्षेत्रिथ्यंते
 पारणंभवेत्॥अन्यथापारणं प्रातरन्यतिथ्युपवासवत्॥बल्कत्सर्वं च पूर्वधुरुपवासवदाचरेत्॥मुख्यतिथ्यांतराये
 नतिथिज्ञेयोपिगृह्यतां॥शुद्धाधिकांशस्त्रिपि सवसंमूर्तिसंभवात्॥गृहीतयाचेकभक्तेमध्याह्णव्यापिनीतिथिः
 परेधुरेवपूर्वेधुरेवव्याप्तिर्दिनद्वये॥नोभयत्रोभयत्रांशे साम्यं वैषम्यमित्यमी॥षट्पक्षास्तेषु चैकैकव्याप्तौ सौ वान्न
 गृह्यतां॥दिनद्वयेपितद्याप्ताव्याप्तौ चैकदेशतः॥समव्याप्तौ च पूर्ववैषम्ये च अधिकेष्यतां॥अन्यांगस्यैकभक्तस्य

२

चट्टे

कालस्त्वेत्यनुसारतः॥उपवासप्रतिनिधेस्तिथिःस्यादुपवासवत्॥प्रदोषव्यापिनीनक्तेतिथिर्याप्तिर्दिनद्वये॥
 व्याप्तिर्वाथवांशेनव्याप्तिःस्यात्सर्वथोत्तरा॥सौरनक्तेषु साव्याह्णव्यापिनीनप्रदोषगा॥अयाचितेतुतिथयःस्वी
 कार्याउपवासवत्॥सोदयत्रिमुहूर्तार्थं कुर्याद्दानं व्रतानिवा॥उभयत्रतथात्वेतुपूर्वेद्युस्तदनुष्ठितिः॥पर
 ज्वेतथात्वेतुवेत्सुर्वायाह्णतिथिरुच्यते॥तिथेः साम्ये च गृह्यतांतिथिरुत्तरा॥अस्पृशैवेकदेशस्य व्याप्तौ
 पूर्ववगृह्यतां॥एकोद्दिष्टेतुमध्याह्णयुक्तास्यादेकभक्तवत्॥एकदेशे समव्याप्तौ ह्येपूर्वा न्यथोत्तरा॥
 कुतपाद्यपराह्णं तव्याप्तिरद्विकुत्तमा॥तदभावेपराह्णस्य व्यापिका गृह्यतांतिथिः॥ह्येपूर्वात्तराह्णो व्याप्तिश्च
 दपराह्णयोः॥नयाद्यतिथिर्गोवृद्धिहयावृद्धिर्निथेस्ततो॥साम्ये त्वर्द्धतिथेर्ग्राह्यापरविद्वैवपूर्ववदानस्पृश
 त्यपराह्णोवेत्सुर्वास्याकुतपोदथा॥वैषम्येणैकदेशस्य व्याप्तौ याह्यामहत्वतः॥साम्येनवेत्सुर्वापय
 स्याद्वृद्धिसाम्ययोः॥वृद्धिसाम्यहयायाह्यतिथिगानोर्द्धगाइह॥द्वितीयायास्तपर्वीतास्तर्क्यप्रकरणेदि
 ताः॥संवारणीयः सामान्यतिथिषु प्रतिप-यः॥कवित्कविदिशेषोस्ति सोयमवाभिधीयते॥पूर्वधुर
 सतीप्रातः परेधुष्विमुहूर्तगा॥सा द्वितीयापरोपोष्या पूर्वविज्ञाततो न्यथा॥रंभातृतीयापूर्वस्याउ

तत्रास्याद्रतांतरे॥ परेहिनास्तिचेत्सर्वविद्यायास्तत्रतांतरे॥ मुहूर्तमात्रसन्नेपिदिनेगौरीव्रतंयरे॥ शुद्धाधिकायामप्ये
 वंगणयोगप्रशंसनात्॥ वउधउयरोपोषागलनाथव्रतस्यमु॥ मध्याह्नापिनीमृज्यातद्वनागचउध्यपि॥ परेफरेव
 मध्याह्नापिनीविघ्नस्यसोत्रा॥ अन्यथापूर्वविद्वैवमारयोगप्रशस्तितः॥ पूर्वफरेवतद्यासौसर्वसर्पप्रियातिथिः॥ नोवेस
 र्पस्यपंचम्यायोगोत्तमंप्रशस्यते॥ गौर्याःशुद्धाजयाथस्तनागविद्यानिबिध्यते॥ सर्वत्रपंचमीसर्वाध्यास्यास्कंदव्रतेय
 रा॥ नागविद्यास्कंदषष्ठीसानिषिद्धाव्रतांतरे॥ उतस्याअभावेउनागविद्यापिगृह्यतां॥ विनाद्वादनाडीनिर्नागवेधोऽन
 षोदोषरुत॥ सप्तमीपूर्वविद्वैवव्रतेषुनिखिलेष्वपि॥ अनावेपूर्वविद्यायाःपरविद्यापिगृह्यतां॥ व्रतमात्रेष्टमीतस्या
 पूर्वाशुक्लाष्टमीपरा॥ दूर्वाष्टमीचशुक्लापिपूर्वविद्याविधीयते॥ पक्षद्वयेयुक्तरयुकृत्तिवशक्तिमहोत्सवे॥ ज्येष्ठर्क्षयो
 जेपूर्वेवग्राह्याज्येष्ठाव्रतेतिथिः॥ मध्याह्नाहूर्ध्वमृचंवेत्यरेधःसाप्रशस्यते॥ ज्येष्ठर्क्षभानुवाराभ्यांयुक्ताष्टम्यतिदुर्लभा॥ ज
 यंताख्यंव्रतंभिन्नंरुसज्जन्माष्टमीव्रतात्॥ शुद्धावसप्तमीविद्वैसेवज्जन्माष्टमीविद्या॥ सप्तमीचेनिशीथात्त्राकविद्वैशु
 द्धाशुद्धान्यथामवेत्॥ शुद्धायांनास्तिसंदेहोविद्यावन्निविधेयते॥ निशीथयोगःपूर्वधःपरधःवर्द्धयोरुत॥ पूर्ववप्रथ
 नेपक्षेपरैवोत्तरपक्षयोः॥ अष्टमीतेहिणीयुक्ताजयंतीसाचउर्विधा॥ शुद्धशुद्धाधिकेत्पेवीविद्याविद्याधिकेतिचाशु

वाधिका

द्यायामपि विद्यायां न संभाव्योत्तरातिथिः॥ शुद्धाधिकायांयोगःस्यादेकस्मिन्वादिनद्वये॥ नैकयोगेस्ति संदेहोद्वियोगेप्रथमं
 दिनांसरानित्रीयेपश्चाद्वेत्तमोमध्यतोयमः॥ योगस्त्रिधापिपूर्वधःसंपूर्णत्वादुपोषणं॥ विद्याधिकायामप्येकदिनयोगेस
 गृह्यतां॥ द्वयोर्योगस्त्रिधाभिन्नोनिशीथेवृत्तिभेदतः॥ तद्वृत्तिदिनेकस्मिन्भूयानेभियोरिति॥ एकस्मिंश्चेतदिनंस्यात्तयोरं
 त्ययोःपरं॥ बुधेसोमेजयंतीचेद्वारेसातिफलप्रदा॥ तिथ्युत्तयोर्द्वयोरंतुत्तमं पारं भवेत्॥ एकस्यांतेमध्यमंस्यादुत्तवांतेयमं
 स्मृतं॥ यस्मिन्पूर्वजयंतीयाव्योयोगोजन्माष्टमीतदा॥ अतर्हनाजयंतीस्याद्वययोगप्रशस्तितः॥ नभवमीपूर्वविद्वैवयस्योतनु
 योरपि॥ मध्याह्नामनवमीपुनर्वसुसमन्विता॥ अग्राह्यानेवाष्टमीयुक्तासनक्षत्रापिद्वैधेवेः॥ तस्मात्पूर्वोत्तराशुक्लाष्टमी
 वंचवर्त्तिता॥ जयंतीव्रतवन्निर्णयंकाव्यंवेकादशीव्रतं॥ अरुणोदयनेधोवोवःस्वर्वादयेतथा॥ उक्तद्वौदशमीवैधौ
 वैष्णवस्मार्तयोः॥ कुमात्राकलाकाशादिवैधोपिग्राह्योवैत्॥ वैखानसाद्यागमोक्तदोहांपातोहि वैष्णवः॥ वि
 द्वात्याज्यवैष्णवेनशुद्धायाधिक्यसंभवा॥ एकादशीद्वादशीवेत्यज्यतांदिनां॥ पूर्वयाद्यंतूरंस्यादिति वैष्णव
 निर्णयः॥ एकादशीवेत्युभयंवर्त्ततेयदा॥ तदापूर्वदिनंत्याज्यंस्मार्तैर्याद्यंतूरंदिनं॥ एकादशीद्वादशीवेत्युभयंमात्र
 तद्द्वौगृह्यत्योर्व्यवस्थितिः॥ उपोषायंतिगृहिभिः॥ पूर्वायतिभिस्तत्ररातिथिः॥ द्वादशीमात्रहृदौतुशुद्धावि

त्रिमूर्तं

द्वादशी

देववर्षिते॥ शुद्धाष्टवेतिराविष्ठास्मार्तनिर्णयद्वयः॥ अथलेन युतावेत्त्याद्वादशैः॥ साहि वैस्मवेः॥ स्मार्तैश्चोषोषणीया स्या
 त्यजेदेकादशीतदा॥ उपवासव्रतादन्यव्रतेसार्धमुहूर्तैः॥ सप्तभिर्दशमीविष्ठा मेतामेकादशीत्यजेत्॥ द्वादशीपूर्वविदेवव्र
 तेकुनिखिलेष्वपि॥ शुक्लत्रयोदशीपूर्वापरतृत्यात्रयोदशी॥ अलाभेसापिपूर्ववर्षानुगत्रयोदशी॥ याशुक्लागृह्यतेपूर्वागृ
 ह्यतांसापराहिकी॥ चतुर्दशपुनराशुक्लासर्वान्स्मान्चतुर्दशी॥ उदयेद्विमुहूर्तापिग्राह्यान्तव्रतेतिथिः॥ शुक्लापिरात्रियु
 क्तास्यात्रैत्रश्रावणमासयोः॥ शुक्लासर्वापिपूर्ववयदित्यादापराहिकी॥ प्रदोषेवानिशीथेकादयोर्वायास्त्रिसाभवेत्॥ शि
 वरात्रिव्रतेतत्रद्वयोः सत्राप्रशस्यते॥ तदभावेनिशीथेकयाप्रापिपरिगृह्यतां॥ तस्याश्वासंभवेग्राह्याप्रदोषवापिनीतिथिः॥
 तिथ्यन्तेपारलंयात्रयादर्वाकसमापने॥ अन्यथापारलंप्रातरन्यतिथ्युपवासवत्॥ पूर्वविदेवसावित्रीव्रतेपंचदशीतिथिः॥
 नाज्योष्ठादत्राभनस्यसुष्टैत्रस्यपरेहनि॥ व्रतांतराणि सर्वाणि परेह न्येवसर्वदा॥ आहुपराहृकातीनोदर्वा आहुिकव
 मातः॥ दिनद्वयेयेकदेवैतौग्राह्योमहव्रतः॥ उत्पत्त्येवेदेकदेवैतौचयोरुत्तरात्तत्तवाग्नौद्वयोरुत्तरात्स्थितिद
 दितः॥ सप्तमन्त्रिव्यवस्थास्यान्तस्याच्चेदपराहृमैः॥ पूर्वैकः सान्निभः॥ कुर्यादुत्तरेकं निरन्तरिकः॥ पंचप्रतिपदोः स
 धिर्मध्याह्नेवाततःपुरा॥ अन्वाधानं पूर्वदिनेयागः संधिदिनेभवेत्॥ उधमिध्याहृतः संधावन्वाधानंउतदिने॥ द्वावि

परदिनेकुर्यादन्योकासनेयिनः॥ यस्तवाजसनेयीस्यान्नस्यसंधिदिनात्परा॥ न धाम्यन्वाहितिः किंनु सदासंधिदिनेहि सा॥ स
 धिश्चेसंगवाहर्ध्वपाकूपर्यावर्तनाद्रवेः॥ सापौर्णमासीविज्ञेयासद्यस्कालविधौतिथिः॥ हृदिःप्रतिपदोवास्तितद्वैप
 र्वराहिरिपेत्॥ हयस्याहंतथाह्रिस्वासंधिर्निश्चीयतांसदा॥ वौधायनमतेदर्श आहुवेहिविशिष्यते॥ द्वितीयावि
 मुहूर्तवेत्यतिपद्यापराहिकी॥ अन्वाधानं चतुर्दश्यादर्शस्वल्पेपिवर्तयेत्॥ दर्श आहुतदा कार्यमिति वौधायने
 दितोऽस्यादिविकृतिः सर्वापर्वण्येवेति निर्णयः॥ पंचमेतुप्रकरणे पूर्वाह्नादिनिर्णयः॥ उत्तरार्द्धे कालभेदात्कर्म
 भेदोपदेशनां॥ यस्मिन्नस्तमियाद्वाउस्तन्नह्यसुपोषणे॥ मुरच्येतस्यासंभवेतु गृहीतव्यं निशीथयुक्॥ उपवासेयह
 रंस्यात्तद्धिनैकभक्तयोः॥ उदयेविमुहूर्तस्थं न दत्तं व्रतदानयोः॥ दिनद्वये तथात्वेतु पूर्वस्याहलवत्त्वतः॥ अथ
 रांत्तरं ग्राह्यमुपाकरणं कर्मणि॥ पित्र्येतिथिव सर्वान्दत्तस्य विनिर्णयः॥ पूर्वः स्यादुपवासादावुत्तरो व्रत
 दानयोः॥ योगः आहुकर्मकालव्याप्तस्तुपरिगृह्यतां॥ करणं यदिनेतनुयाह्यं रात्रौ यदा तदा॥ दिनद्वयेकभक्ताया
 मुपवासः प्रसिद्धति॥ वारेषु संशयाभावाद्गृहीतव्यं यथा स्थितं॥ आसन्ननामैः संकालैः पुण्याः स्नानादिकर्मणि
 वरेषु कर्तव्ये पूर्वमकरे विंशतिः परावर्तमाने तु कामेष्वनामस्तुभयतोदश॥ दृषभादौ स्थिरैषु पुण्याः प्राक्पश्चा

दपिषोडशमिथुनादौ द्विस्वभावे उत्तराः षष्टिनाडिकाः। ग्रहः संक्रमणे रात्रावनुष्ठाननिषेधतः उक्तो का
 व्यवस्था यौतद्वलात् सर्वपश्चिमौ। रात्रौ संक्रमणे भानोर्द्विनाह्नं स्नानदानयोः। अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् अर्द्ध
 हस्तोपरि क्रिया। ऊर्द्धसंक्रमणे चोर्द्धसु दयात्पहरद्वयं। पूर्णवेदद्वरावेतु यदा संक्रमते रविः। प्राहृदिन
 द्वयं पुर्यं सुक्ता मकरकर्कशौ। कर्कटे मकरे रात्रावप्या रात्रादनुष्ठितिः। पूर्णिमा प्रतिपत्तौ संधौ रात्रुः स
 पूर्णमण्डलं। प्रसते चंद्रमर्कचपर्व प्रतिपदंतरे। यस्य माने भवेत्स्नानं यस्ते होमो विधीयते। मुख्यमाने भवे
 दानं शुक्ले स्नानं विधीयते। सूर्यग्रहे तु नाश्रित्या सर्वया मचतुष्टयं। चंद्रग्रहे तु यामां स्त्री चालद्व्यातुरे वि
 ना। सायाह्नेषु परागे तु नापराह्ने भुजिं चरेत्। अपराह्ने नमश्चाह्ने मध्याह्ने न तु संगवे। भुंजीत संगवे
 वेत्या न पूर्वभुजिमाचरेत्। यस्तोदये विधेः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत्। यस्तो वेवास्तमानं तुरवीं ह
 प्राकृतो यदि तयोः परेद्यु रुदये स्नात्वा भ्यवहरेत् नरः। त्रयोदश्यादितो वज्र्यं दिनां नवकं ध्रुवं। मंग
 लेषु समस्तेषु ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। द्वादश्यादि स्तृतीयां दितो वेधं दुग्रहे स्मृतः। एकादश्यादि

नार

कः सौरे चतुर्थतः प्रकीर्तितः। त्वं उग्रहेतयोः प्रोक्तं मुभयत्र दिनद्वयं। नित्ये नैमित्तिके ज्येष्ठे होमयत्त क्रिया सुच॥ उपाकर्मणि चो
 त्तर्गे ग्रहवेधो न विधेते। ईदृशं नियमं न्याये विवरीतुमिहो धमः। तमेव निर्णयैश आश्रयाभ्यां कर्तुमुधमः। ननु नायमुधमः
 सफलः। कालस्यागगनकुसुमायमानत्वात्। तदेतत्परमरहस्यमभिज्ञानानः कपिलमहामुनिस्तत्त्वानि निर्व्वेक्तुं कामः कालमु
 पेक्ष्यान्यायेव पंचविंशतितत्त्वानि विविधैश्च। मूलप्रवृत्तिरविवर्त्तिर्मुहुराद्याः प्रवृत्तिर्विस्तृतयः सप्त॥ षोडशकश्च विकारो न प्रवृत्ति
 र्विवर्त्तितः पुरुष इति। न चैते द्वेव तत्रेषु कालस्यां तर्भावे मुनिना विवर्त्तित इति शं कनीयं। चदभिमतस्य कालस्य यथोक्तं पंचविंशति
 तत्त्वानां च परस्परमयं तद्विलक्षणत्वात्। तथा हि। चिरस्ति प्रादिव्यवहारस्यासाधारणो हेतुः। इकाल इति चदभिमतं कालस्य लक्षणं।
 तत्त्वानां त्वन्यादृशानि लक्षणानि। सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्था मूलप्रवृत्तिः। महदहंकारयंचतन्मात्राख्यानां सप्तानां प्रवृ
 त्तिर्विवर्त्ततीनां मध्येऽध्यवसायहेतुर्महत्त्वं। अभिमानहेतुरहंकारः। शब्दस्पर्शरूपरसगंधात्मकानि पंचतन्मात्राणि। पृथिव्या
 दिपंचमहाभूतानामेकादशैर्द्विषाणां च षोडशविकाराणां लक्षणानि प्रसिद्धानि। अप्रवृत्तिर्विवर्त्तितः पुरुषश्चिदात्मकः। न ह्ये
 वं लक्षणकेषु तत्रेषु कालस्यां तर्भावे मायते। नापि षड्विंशं तर्कां तर्कं मुनिरनुमत्पते। कथं तर्हि मुनिप्रणीतानि तत्त्वान्यायानि
 संग्रहान ईश्वरस्तस्मै बहिःकरणं तस्मै विविचं कालं व्यवहृत्य। सांप्रतकालं वा त्रिकालं मयं तं करणं इति। परप्र
 सिध्यापरो बोधनीय इति न्यायेनार्थव्यवहारो ननु स्वसिद्धांताभिप्रायेणेति वदामः। अतएवैतद्वचनं व्यावसायिका वाचस्पतिनि

आस्तव कौमुद्यामेवमाहुः कालस्तवैशेषिकाभिमत एकोनातीतादिनेदं प्रवर्तयितुं महिततस्मादयं यैरुपाधिनेदं रतीतानागवतादि
 नेदभावे प्रतिपद्यते संतुत एवोध्यो व्यवहारहेतवः सतमंतर्गुना कालेनेति सांख्याचार्यस्तस्मात्तत्कालरूपतयांतराभ्यपगम इति ॥
 अथोच्येत भूतकालो वर्तमानकालो भविष्यकाल इति एवं त्रिषु भूतादिषु नुगतः कालप्रत्यय एव नुगतं कालतत्त्वमंतरेण नुपप
 न्न इति तत्र ॥ परार्थप्रत्ययवदुपपत्तेः ॥ यथा भवन्मतेऽव्ययार्थो गुणपदार्थ इति यदुक्तं भावेषु उच्यते अतुगतपदार्थ
 प्रादुर्भावपदार्थांतरमंतरेण फलपक्षस्तथा कालप्रत्ययः कृतो नोपपद्यते तस्मान्निस्तत्त्वकालनित्येति मूलनयमुपमं प्रसा
 दच्छिरोमणे मीधवाचार्यस्य न कथं विदुष्यपपक्ष इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ आयुष्मत्तत्त्वे तत्त्वेन निरूप्य कालतत्त्वयः प्रदेष्टुः सकृत्पु
 तोरिति वक्तव्यं ॥ कपिलमहामुनिना निरास्तत्त्वात् किं वा सांख्यशास्त्रप्रणीतेषु तत्त्वेषु संगृहीतत्वात् ॥ उत लक्षणभावाद्वा होस्ति
 त्प्रमाणभावात् ॥ अथवा प्रयोजनभावात् ॥ अथ तत्त्वगतपंचविंशतिसंख्याभ्यामपाटवेन वासिताः कृदाज्ञायात् ॥ न प्रयत्न
 कालनिराकरणं नृस्य मुनिना प्रणीतस्यानुपलंभात् ॥ नृदितीयः ॥ अतिप्रसंगात् ॥ नृवेदादिप्रोक्तानां ज्योतिषो मोदीनामा
 युर्वेदधनुर्वेदगंधर्वप्रोक्तानां मौषधशस्त्रस्वरादीनां चांगृहीतत्वेन तेषु पितृवतः प्रदेष्टुः केन वायेत् ॥ अथ तेषां विशिष्टां सं
 गृहेषु सुखदुःखमोहलक्ष्णत्वेन गुणत्रयांतर्भावादस्येवार्थात् संगृह्यते चेत् ॥ तर्हि कालस्याप्यसौ न रं उचारित इति बुद्धि
 समाधत्स्व ॥ कालस्य गुणत्रयपरिणामत्वे सावयवत्वमनित्यत्वं च घटादेरिव प्रसज्येतेति चेत् ॥ नित्यनिरवयवकाल

तत्त्वानि निवेशवतो वैशेषिकादेः पतत्त्वयं वदूपातः शिरसि ॥ वेदवादिनां तु न कापि स्मृतिः ॥ कालस्योत्पत्ति सावयवत्वयोः प्रत्यक्ष
 तावुपलभ्यमानत्वात् ॥ तैत्तिरीयशाखायां नारायणीये कालोत्पत्तिरास्मायते ॥ सर्वे निमेषाज्जिरे विघटनः पुरुषादधि ॥ कलामुहूर्तः
 काष्ठाश्च होराश्च सर्वशः ॥ अर्धमासमासास्ततः संवत्सरश्च कल्पंतामिति ॥ तस्यामेव शाखायामारण्ये उक्तं च यन आसौ
 सावयवत्वं श्रूयते ॥ उक्तो वेष्टो वा सांख्यिकालावयवानामितः प्रतीयेष्विति ॥ इतोस्मादनुवाकान्मती चेष्टभस्त्रनेष्टनुवाकेषु काला
 वयवानामृतनां ध्यातव्येषु उक्तः वस्त्राणि चोक्तानीत्यर्थः ॥ नित्यत्वनिरवयवत्वाभिधाधि नो वैशेषिकादिशास्त्रस्यानृतादेवता
 इति वदोपेक्षिकनित्यतायामंतर्धानशक्त्युपेतयत्तराज्ञादिवत्संस्पृश्यो ग्यावयवश्च न्यतायां च तात्पर्यवर्णनीयं ॥ एवं च मति
 विरोधाधिकरणन्यायोत्रानुगृहीतो भवति ॥ तस्य वन्यायस्य संग्राहकावेतो श्लोको ॥ औदुंबरीयेष्टनीया सर्वे तेषां स्मृतिमि
 तिः ॥ अमिति वेति संदेहमितिः स्यादष्टकादि वत् ॥ औदुंबरी स्पृशानूगा येदिति प्रत्यक्षवेदनः ॥ विरोधान्मूलवेदस्यानुमानाद
 मानतेति ॥ अयमर्थः ॥ अध्वरे महावेष्टां सरोनामकस्य मंडयस्य मध्ये काचिदुदुंबरशाखा स्तंभत्वेन निरवाता भवति तामुद्दिष्य
 वस्त्रवेष्टनीं स्मर्यते औदुंबरी सर्वावेष्टयितव्येति तत्र संशयः ॥ एषा स्मृतिः ॥ प्रमाणं न वेति तत्र पूर्वधिकरणेऽष्टकाः कृ
 त्वा इति स्मृतेर्मूलवेदानुमापकत्वेन प्रामाण्यमुक्तं तेनैव न्यायेन सर्ववेष्टनं स्मृतिः प्रमाणमिति पूर्वपक्षः ॥ औदुंबरी
 स्पृष्टोद्गायेति प्रत्यक्षश्रुतौ स्पृशो विधीयते ॥ न वा सोऽपूर्ववेष्टने सत्कथं पद्यते ॥ २ तथा च सर्ववेष्टनं स्मृतिमूलं

तवेदंनुमानस्यप्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धस्यकालात्ययापदिष्टत्वेननिर्मुक्तावेष्टनस्मृतिरप्रमाणमिति सिद्धं त
 इति अथमन्यस्मै महता तपसा शिवमाश्रयतत्र सादत्तब्रह्म सर्वज्ञ च पदः कणादमुनिर्वेदतात्यर्थसम्य
 ज्वेत्तीति वेदस्यैवमंदमतिप्रतीतादथादिधान्तरं नेतव्यमिति एवमपि यस्य प्रमादेयं सर्वज्ञतामलनत
 स एव शिवो मुख्यः सर्वज्ञ इति तन्मतानुसारेण कणादमतस्यैवान्वयानयनमसंतमुचितं शिवो हि
 सर्वेषां गणेषु षड्विंशतवानि शिवशक्तिरित्युपयुक्तो लतवस्योत्पत्तिमंगी चकार निखिलज्ञो वागमसारमार्गाभिः संग
 कानो भोडराजः शुद्धनिपंचतवानि शिवशक्तिसंज्ञाविशेषरविधारव्यानि निर्दिश्येतराणि निर्दिष्टा व्याकार्यवोक्तिस्तुर्वकुमे
 व कालं निरदिक्षत पुंसो जगदुत्पत्तौ माया तस्तत्र पंचकं भवति कालो नियतिश्च तथा कालाच्च विधाचरागश्चेति तानि
 माया सहितान्येकादशतवानि सांख्यप्रसिद्धपंचविंशतितवानि चोद्धृत्यक्रमेण विद्वद्विदमाह नानाविधशक्तिमया
 साजनयति कालतत्रमेवादौ भाविभवद्वृतमयं कलयति देजगदेष कालो त इति तत्र टीकाकार इह्याचख्यो न चेषका
 लानित्यो नैयायिकादिभिरभ्युपगतः अत आह भाविभवद्वृतमयमिति भूतादिरूपेण त्रिविधत्वादचेतनुत्वे सत्यनेक
 त्वेनास्यानित्यत्वं सिद्धमिति भावः केन कार्येण स्य सिद्धिरत आह कलयति देजगदेष कालो त इति चिरसि प्रादिप्रत्य

योपाधिद्वारेण कलयत्याप्तिपतीत्यर्थ इति इहंप्रत्यक्षश्रुतिसहत्वे रागमेः कणादशास्त्रस्य बाधे सत्कृत रत्नीनां सागतद्वितीयाध्या
 यप्रवृत्ताधिकरणन्यायोप्यनुगृह्यते तस्य च न्यायस्य संग्राहकौ लौकौ सांख्यस्मृत्या स्ति संकोचो न वा वेदसमन्वयो धर्मवेदः सा
 वकाशो संकोचो न वकाशया प्रत्यक्षश्रुतिमूलाभिर्मन्त्रादि स्मृतिभिः स्मृतिः अमूलाकापिलीवाध्या न संकोचो न यात इति अथ
 मर्थः अक्षरेणैरादिभिरग्निहोत्रादि धर्मो ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं प्रतीयते सांख्यस्मृत्यादिस्तस्य धानस्य जगत्कारणत्वं प्रतिपा
 दयति तत्र तथा स्मृत्या वेदस्य संकोचो स्ति न वेति संशये स्मृतेर्जगत्कारणमंतरेण निरवकाशत्वात् प्राबल्यवेदस्य तु धर्म
 पि प्रतिपाद्यत्वाद्दौर्बल्यंततः स्मृत्यनुसारेण वेदः संकुचित इति पूर्वः पक्षः प्रत्यक्षश्रुतिभिर्बद्धीभिरनुगृहीता बाह्यो मन्त्रा
 दि स्मृतयो बाह्याः कारणतामावहते सांख्यस्मृतेस्तत्कामूलही नावेति दुर्बलत्वात् सैव बाध्यातो नास्ति वेदस्य संकोच
 इति राक्षंतः अथ तार्किकत्वाभिमानप्रसंगेह गृहीतः स न्यरवशस्त्वं ब्रह्मो भूतादीनामोपाधिकानां कालविशेषाणां मेवोत्पत्ति
 र्नेतु निरुपाधिकमुख्यकालस्येति तर्हि कपर्दिकान्वेषणाय प्रवृत्तश्चित्तमणिमलभलेत्यस्य वासिष्ठरामायणप्रोक्तस्या
 भाणकस्य त्वमेव विषयो भूयतसाधर्म्यविधर्म्यज्ञानाय द्रव्याण्यन्विष्ठन्यरब्रह्म तत्त्वमवागमः व्यवहारहेतुनो
 भूतादिकालविशेषाणां माधारः स्वयं व्यवहारालीनो नित्यो निरवयवो मुख्यः कालोयः स परमात्मैव तथा च

माणाभावस्य चतुर्थः पक्षः कथमाशंक्यते ॥ नापि प्रयोजनाभावादिति पंचमः पक्षो युज्यते ॥ तार्किकैस्तस्मात्सर्वोत्पत्तिमन्निमित्त
 कारणत्वमुद्घोषितं ॥ लोके च तस्याप्ययोगः कालविशेषस्य कृषीबलादिभिर्व्यवस्थियते ॥ गुरुप्रवेशप्रयाणप्रयोगो ज्योतिःशा
 स्त्रप्रसिद्धः ॥ श्रौतस्मार्तकर्मोपयोगस्तु प्रदर्शयिष्यते ॥ तस्मात्प्रज्ञादाद्युक्तस्तत्त्वप्रवेष्टव्यं येषु पक्षः परिशिष्यते ॥ तथाच
 पापात्मनः स्वस्य बुध्यपराधं पुण्यात्मनि नाधवाचार्ये स नारोपयन् कथावाञ्छितं यानुदं ज्योतिः ॥ तदेवं कालस्य प्रत्याख्यातमश
 क्यत्वात्तन्निर्णयो घमः सफल इति सुष्ठु ॥ ननु कतरः कालो न निर्णयते किं केवलकाल उत कालकालः ॥ ननु किमित्य
 प्रसिद्धभाषया भीषयसि ॥ न भीषयान्यहं किं त्वस्येव कलयितव्यमेतत्काले द्विविधं ॥ येन प्राणिदेहादयो तीतवर्तमानादिरु
 पिण कलयितव्याः स केवलः ॥ स च तत्त्वप्रकाशवचनेन पूर्वमुदाहृतः ॥ कलयति उगदिष कालो त इति ॥ तादृशः कालेऽप्यपि ति
 स्थितिविनाशकारिणा येन कलयितव्यः सकलकाल इति ॥ स च वासिष्ठराभायणोदवृत्तिः ॥ कालेऽपि कल्पते येनेति ॥ अति
 श्वभवति ॥ स विश्वरुद्धिश्च विरात्मा येन निरुः कालकाले गुणी सर्वविधः प्रधानहेतुप्रतिगुणेन संसारमोक्षस्थितिबंध
 रुचुरिति ॥ कर्मपुराणेऽपि ॥ अनादिरेव भगवान् कालो न तोरुः परः ॥ सर्वगत्वात्सर्वतन्त्रत्वात्सर्वान्तरात्सर्वेश्वरः ॥ ब्रह्मा
 णो बहवो रुद्रा अन्ते नारायणोदयः ॥ एको हि भगवान् शः कालः कविरिति स्मृतः ॥ ब्रह्म नारायणोऽनादिः त्रयोऽणं प्रकृतो
 लयः ॥ प्राच्यते कालयोगे न पुनरेव च संभवः ॥ परं ब्रह्म ब्रह्म तानि वास्तुदेवोपि शंकरः ॥ काले नैव च सृज्यते स एव यस्मिन्

नः ॥ तस्मात्कालात्मकं विश्वं स एव परमेश्वर इति ॥ विष्णुधर्मोत्तरेऽपि ॥ अनादिनिधनः कालो रुद्रः संकर्षणः स्मृतः ॥ कलनात्सर्वभू
 तानां सकलः परिकीर्तितः ॥ कर्षणत्वं सर्वभूतानां सृज्य संकर्षणः स्मृतः ॥ सर्वभूतत्राणित्वाच्च सृज्य रुद्रः प्रकीर्तितः ॥ अनादिनिध
 नत्वेन समस्तान्तरमेश्वर इति ज्योतिःशास्त्रेऽपि ॥ भूतानामंतस्तत्कालकालो न्यकेलनात्मक इति ॥ तत्रैवं सति द्वयोर्मध्ये का
 लकालो न तावन्न निर्णेतव्यः ॥ तस्य धर्मोत्तरेऽपि ॥ अनुयादेयत्वाच्च ॥ यास्त्वितरो मा स पृथक् तिथ्यादिरूपः सोऽपि ज्यो
 तिःशास्त्रेऽवसम्यग्निर्णय इति तत्तमनया कालनिर्णयप्रवृत्त्येति प्राप्ते क्रमः ॥ उभयमप्यत्र निर्णेतव्यं ॥ कालकालस्य उगदी
 श्वरस्य सर्वान्तरमेश्वर इति स्मृतं ॥ अतएव शिष्टाः पुण्याहवाचनादावीश्वरमनुस्मरन्ति ॥ सर्वेषु कालेषु समस्तदेशेषु
 षकार्येषु तथेश्वरेश्वरः ॥ सर्वेष्वरूपे भगवाननादिर्मायास्तु मांगल्यविद्वद्भ्यः ॥ यस्य स्मृत्या च नामोत्पातयोपहासि
 यादिषु ॥ नूनं संघर्षतां याति स घोवेदेतमच्यतमिति ॥ मासादिरूपमेदस्य नृस्वरूपेण विष्णुतत्त्वेऽपि श्रौतस्मार्तकर्मवि
 शेष्टेण सह कालस्यांगानि नावो निर्णेतव्यः ॥ यद्यप्यसौ हेनादिप्रभृतिषु ग्रंथेषु निर्णयस्तथाप्यनेके विप्रकीर्णस्यैकत्र संय
 र्थाय मत्र पक्षः क्रियते ॥ तदेवं विप्रकीर्तितग्रंथस्य कालरूपो विषयः संग्रहरूपे प्रयोजनं चास्तीत्यर्थं प्रारभ्यते ॥ नित्योऽ
 न्यश्च कालो ह्येतयोराद्यः परेश्वरः ॥ सोऽवाऽनृसगम्योऽपि देही भक्तानुकंपयेति ॥ नित्यकालस्य परमेश्वरत्वे प्रमाणी पूर्वमेवो
 पन्यस्तं ॥ परमेश्वरस्य वा वाऽनृसगोचरत्वे सर्ववेदांतास्तदनुसारि स्मृतिपुराणानित्यविदुर्भवस्य प्रमाणी ॥ भक्ता
 नुग्राहि मूर्तिस्वीकारश्च तलवकाराख्यो सामवेदशाखाविशेषकस्याचिदाख्यायिकायामाप्तायते ॥ तस्याचारव्यापि

कायामेवमुक्तं। अग्निवाग्निं द्रव्यो देवार्थं श्वरानुग्रहीताः सर्वत्र विद्यमानाः स्वकीयमेवेतत्सामर्थ्यमित्यन्यमन्यत॥
 तान्बोधयितुमवाञ्जनसगन्धं परमेव ब्रह्मसूत्रं च सुगन्धं कां चिन्मूर्तिधारिणित्वा प्रादुर्भवत्॥ तथा सहस्रं वादं तत्त्वापिराज
 सचिन्तावन्निवाय ब्रह्मसूत्रं नैव बुद्धधाते। इदं स्तुतिविक्रिन्तो बुद्धधाते। वासिष्ठराभायणेपि श्रुत्वा पाठ्यानेशु क्रमेण
 मवलोक्य तत्पिताभ्युः कुक्षे मारयितारं कालं शमुमुघतः। तदा नीकालो नुग्रहीतुमीदृशो नुरुचेण विबुधवेति पद्यते॥ अ
 थाकलितकफपोसौ कालः कुवलितप्रजः। अधिज्ञेति कमास्त्यायवपुर्मुनिमुपाययौ॥ खड्गपराधरः श्रीमान्छंडलीकुव
 चान्वितः॥ रुतुषड्मयोदारवक्रमङ्गसमन्वितः। मासदादराको दामनुजदादराको द्रुतः॥ स्वाकारसमयावद्यावृतः किंकर
 सेनया॥ सउपेयप्रणम्यादौ ऊपितं तं महा मुनि॥ कल्पलुब्धे गीर्वाणं त्वत्सर्वमुवाच ह॥ ह्यमर्त्यं तत्पाविप्रवयं नियतिपाल
 काः॥ तेन संसृज्यसे सृज्यसाधो नेतरये ह्यया॥ मातपः च पयोबुद्धे कल्पकोलमहानलैः। योनदग्धोस्मि मेतस्य किंच शपेन
 धत्स्यसि॥ संसारावलयोग्रस्तानि गीर्णानि कोटयः॥ भुक्तानि विमुहं दानिकेन शप्रावयं मुने॥ नोक्ता ते हि वयं ब्रह्मन् नो जनी
 युष्मदादयः॥ स्वयं नियतिरेवाहिनावयोरेतदीहितमिति॥ नुवन्तस्तानुजिह्वत्तयास्तता मूर्तिरीदृश्येवेति कश्चिन्नियमोक्तिः॥
 सर्वास्तु कल्पपरं मे श्वरस्य नक्तचित्ते प्रियायाः सर्वस्या अपि मूर्तेः स्वकीयत्वाद्॥ अतएव भगवद्गीतायां॥ यो यो यां यांत
 नुं भक्तः श्रद्धा पर्विच्छति॥ तस्य तस्याचात्तं श्रद्धां ता मेव विदधाम्यहं॥ सतया श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमाह

२०

वनस्पतिश्रेतं २

धि १

तिलमते च ततः कामान् मयेव विहिता वृत्तानि ति॥ विष्णुरुद्रादिचेतनमूर्तिवदचेतनमूर्तयोपि तत्फलविशेषाभिरीश्वरत्वे
 नोपास्याः॥ तदेतददृष्टेदेसमानायते॥ एतेद्येव ब्रह्मचामहत्तु कथमीमां संत एतमन्तावध्वर्यव एतं महाव्रते छंदोगा एतमस्या
 मेतदिव्ये तं वायावेतमाकाशा एतमस्वेतमोषधीष्वेतं चंद्रमस्येतं नक्षत्रेष्वेतं सर्वं भूतेष्विति॥ वाजसनेयिनेपि मंडलब्राह्मणे तमेत
 मग्निरित्वध्वर्यव उपासत इत्यारभ्य पठंति॥ विष्णुमिति सर्पाः सर्प इति सर्पा विदकु गिति देवार्यिरिति मनुष्या मापेत्य सुराः स्वधेति
 पितरो देवज न इति देवजनविद्ये रूपमिति गंधर्वा इति गंधर्वा इत्यप्सरसस्तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति॥ तैत्तिरीयाश्च पठंति ज्ञे
 म इति वाचियोगसेम इति प्राणापानयोरित्यादि परब्रह्मण्यारोपितं यथावज्जगद्रूपमस्ति तेन सर्वेण प्युपासनाय परमेश्वरो
 रूपवान् भवतीति हिरण्यमयाधिकुरणमनोमयाधिकुरणयोः प्रपंचितं॥ एवं च सतियो एतय एतय कर्मारभते सतदा तत्कु
 मपि युक्तो कालात्मकस्येश्वरस्य मूर्तिमिष्टदेवतारूपेणानुस्मरेत्॥ अतएव मंत्रशास्त्रेषु नानाविधानि ध्यानानुपादिष्टा
 नि॥ लोकेष्या विदुर्दागोपालं सर्वे पिजना एके की देवतां स्वेच्छया पूजयति॥ तदेतद्गवानाह॥ यजंते सात्विका देवान्यस्य
 कांसिराजसाः॥ प्रेतान् भूतगणान् श्वान्ये यजंते तामसा जना॥ तस्मादारभ्य माणकर्मफलप्रदो निजेश्वदेवतारूपो नित्यः का
 लः कर्माशेषेन नुस्मर्तव्य इति सिद्धं॥ ॥ अथ नृपकालं निरूपयामः॥ ॥ ननु कालस्य ज्ञानं त्वे सति कथं प्रलये काल
 व्यवहारः॥ प्रलयकालः प्रलयोतीतः प्रलयो भावीति॥ कालनित्यत्वादिनस्तवा समो दोषः॥ नित्यस्य कालस्य तपन

पि १

परिसंदाध्यायिभिः परिच्छेदे सत्येतावान् काला इति कालेयतावर्णयितव्यान् च प्रलयेतदुपाधयः संति अतस्तव कथं
 यणादिकेन॥ अन्यथादीर्घादीनां हकारा प्रलयकाले इयत्तानिर्णयः॥ अथ सत्कार्यवादान् यगमेनोपाधयोपि
 वासनास्तेषां संतिकालेपि तर्हितसमाने॥ न चैतावतानित्यत्वप्राप्तिः॥ उपाधिषु तदनुगीकारात्॥ अथ मन्यसे इयत्ता रहिते
 पि प्रलयकाले सृष्टिकालेयत्ता वासनावशादियत्ता व्यवहियते तत्रोपाध्यायत्वादिरुद्धांतः॥ यथा केचिन्माणावकादिस्त्रिंशो
 दुर्ध्ववयस्कादधोऽमुपक्रम्य संवत्सरमधीत्यास्मदुपाध्याय एकत्रिंशद्वयस्क इत्यध्ययन रहिते प्यतीते वयस्य उपाध्या
 यत्वं व्यवहरति हृदयत्ता व्यवहारः॥ एवं तर्घनेन न्यायेन काल रहिते प्रलये काल व्यवहारः किं न स्यात्॥ काल रहिते प्रलयारि
 वस्त्वस्तीति मांजूकादिश्रुतयो भ्यपगच्छति॥ तथा च न्यते यच्चाप्यत्रिकालातीतं तदप्यो कारयेति॥ प्राभाकराश्चाह
 र्वस्य कालत्रया संसृष्टं कांचिदवस्थामाहुः॥ तस्मात्कालः सुखेन ज्ञेयतां॥ स च सामान्यविशेषाभ्यां द्विविधः॥ तस्य बोभये
 त्पेश्वराख्या कालानित्यत्वं दुत्पत्तिमनुराह॥ कालं कालविभक्तिं च न सत्राणि गृह्यते॥ सृष्टिं स सृजं चैवेनां लघुमिच्छन्ति
 माः प्रजा इति॥ तत्रयः सामान्यकालः सविशेषेषु नुगतत्वात् तदपेक्षयानित्यो ग्रहणत्वादिभिरनुमेयो भूतोत्यत्रिनिमित्तकार
 णमिति तार्किको ज्योतिषिकारयः प्रतिपेदिरे॥ तत्र ज्योतिषिका आहुः॥ प्रभवविरतिमध्यक्षानवध्यानितां तं विदितपरम
 तत्वाय तत्रैवो गिनोपि॥ तमहमिह निमित्तं विश्वज्ज्ञात्पयानामनुमितमभिर्वदेम ग्रहेः कालमीशं॥ युगवर्षमास

११

दिवसाः समं प्रवृत्तास्तु चैत्रशुक्लादेः॥ कालो यमनाघं तोग्रहैरनुमीयते चेन्न इति॥ कालविकोषु संवत्सरः प्रधानवृत्तः॥ अन्ये सर्वे गुण
 न्वृत्ताः॥ तथा चारुणकेषु देसमाप्तायते॥ नदीवप्रभवाकांचिदहय्यात्संप्रते यथा॥ तां नद्यो निसमायांति सौरः सती न निवर्तते॥ एवं
 नानासमुत्थानां कालः संवत्सरं श्रिताः॥ अणुशब्दमेहच्छब्दसर्वे समवयंति तै॥ सतैः सर्वैः समाविष्टः कुरुः सन्नैव वर्तत इति॥ नि ३
 अपमर्थः॥ भागीरथी गोदावर्यादिकानदीवार्य कालः कुतश्चिदविनाशादुत्पत्तिश्चानादुत्पद्यते तच्चोत्पत्तिश्चानां सांख्योक्तप्रवृत्तिव
 शो वागमोक्तमायावाकृतिस्तु सृष्टिरनित्यकालात्मकदृष्टो वा भविष्यति॥ यथा तांगगादिकानदीमन्या अत्यनुघोऽभितः प्रविशं
 तिसा च प्रविष्टेर्नर्धते रेः सह विस्तीर्णा प्रवहत्प्रवाहा सती न कदाचिच्छुष्यति॥ एवं नानाविधरूपैः समुत्पन्नाः कालभेदाः संवत्स
 राख्यं प्रधानं कालमाश्रिताः॥ तत्र निमेषाद्या अपनययताः कालभेदाः संवत्सरादणवः युगाद्याः परार्धपर्यताः संवत्सराकारांतः
 तैः सर्वैः संवत्सरं सम्यग्रप्रविशति अणुनामवयवत्वेन प्रवेशः॥ महतां तु संवत्सरावृत्तिनिष्पाद्यानामध्यक्षः संवत्सर इति तत्र
 प्रवेशोभिधीयते॥ तथा च वेदां ज्योतिषग्रंथेषु यते॥ यंच संवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिः॥ दिनर्त्यनमा सां गी प्रणम्य शिर
 सा स्तुतिं इति॥ स च संवत्सरस्तैरणुभिर्महद्भिः सर्वैः समाविष्टो तिदीर्घस्सन्नस्मिज्जागतिनोऽपि घट इति॥ न च ल्युत्वं निम
 षे पर्यवसितं महत्त्वं च परार्धं तथा च तयो रन्यतरस्य प्रधान्यमुचितं तत्र कथं संवत्सरस्य प्राधान्यमिति चेत्॥ इच्छेरेण
 प्रथमं सृष्ट्यादिब्रूमः॥ तथा च वाङ्मनेयिनः समामनीति॥ सो कामयत इति तीयो मे आत्मा ज्ञायेतेति समनसा वा

ति

चामिथुनं समभवत्तदघेदेत आसीत्सं वत्सरो भवदिति॥ तस्मात्संवत्सरः प्रधानं॥ अतएव वयं संवत्सरमारभ्य कालविशेषं
 निर्णयामः॥ तत्र संवत्सरोयनमृज्जमासः पक्षस्थितिर्नक्षत्रमित्येवं विधाः कर्मकालाः॥ यद्यपि पुराणे पुनस्तस्मात्कं देयादीनां यु
 गकल्यादिपरिमितं स्मर्यते तपस्तथापि शतसंवत्सरायुषो मनुष्याने वाधिलक्ष्यधर्मशास्त्रप्रवृत्तेर्न युगादि निर्णयो नोपयु
 क्तः॥ मनुष्याधिकारत्वं चास्मानिः पराशरस्मृतियारचने मनुष्याणां हितं धर्ममित्यस्मिन्वचने प्रयचितं॥ येन कलौ प
 चविर्जयेदित्यादयो मनुष्यधर्मस्तेष्वपि न युगादिकं निर्णेतव्यं॥ संदेहाभावात्॥ न च शतायुषामधिकारे कथं संवत्सरसत्रं स
 तिरिति शं कनीयं॥ तत्र संवत्सरश्चेदिवसपर इति षष्ठाध्यायसप्तमपादे निर्णयित्वात्॥ येन संवत्सरादिति साध्या अने
 तत्र तादयस्तेष्वपि न संवत्सरादधिकः कश्चित्कालो निर्णेतव्योत्पत्तः संवत्सरमारभ्या वा दएव निर्णेतव्याः कर्मकालाः॥ न च का
 लस्य कर्मगतत्वे विवदितव्यं॥ सायं जुहोति प्रातर्जुहोति इति वाक्येन प्रतीतेस्तत्र कर्मणस्तत्रावदप्रतीतिविषयत्वात् प्राधान्यम
 भ्युपगंतव्यं तथैव कालस्य गुणत्वेनान्वयः परिशिष्यते॥ अतएव गमः॥ तिथि नक्षत्र वारादि साधनैः पुण्यपापयोः
 प्रधानगुणभावेन स्वातंत्र्येण न ते समाश्नुति॥ तस्मादंगभूतेषु निर्णयेषु काले व्यवहितेन संवत्सरस्याभ्युहितत्वा
 दस्य वक्तव्यतया सूचीकटाह्न्या यानुसारं स एवादीनि एतदिति स्थितं॥ ॥ इति साधवीये उपोद्घातप्रकरणं॥ ॥

सहस्र

१२

ग ४

संवत्सरो नामा यनाघवयवयुक्तो वयवी कालविशेषः॥ सम्यग्वसं त्यस्मिन्नयनर्तुमासाद्य इति कृत्यात्॥ स च द्वादश
 मासात्मकः॥ द्वादशमासाः संवत्सरश्चेति॥ मासानां तु चंद्रसावनसौराभ्यां न दिवसभेदेन चंद्रादित्रैविध्यं वक्ष्यते॥ मास
 त्रैविध्येन संवत्सरस्त्रिविधः॥ तत्र चंद्रसिद्धांते॥ चंद्रसावनसौराणामासानां तु प्रभेदतः॥ चंद्रसावनसौरास्तत्रयः
 संवत्सराः॥ अपीति॥ तत्र चंद्रः संवत्सरः चैत्रशुक्लप्रतिपदादिः फाल्गुनदशतिः॥ सौरस्तमेष्वादिमीनोतः॥ सावनः षष्ठ्य
 त्रयशतत्रया होरात्रात्मकः॥ ते च त्रयः संवत्सराः केषुचि कर्तव्येषु व्यवतिष्ठंते केषु विकल्पंते॥ तद्यथा भविष्योत्तरपुराणे सं
 वत्सरसाध्यंतिलकव्रतं पद्यते॥ वसंते किं शुकाशोकशोभिते प्रतिपत्तिथिः शुक्ला तस्यां प्रकुर्वीत स्नानं नियममास्थितः॥
 कलाटपट्टेतिलकं कुर्याच्चंदनपंकजं॥ ततः प्रभृत्यनुदिनं तिलकास्तेनैव मुखं धार्य संवत्सरं यावच्छत्रिने वनभस्तल
 मिति॥ तत्र संवत्सरश्चांशे अवगंतव्यः॥ शुक्लपक्षप्रतिपत्तिथ्योस्तल्लिंगत्वात्॥ न हि शुक्लपक्षप्रतिपदादिति ययश्च
 सौरसावनमासोपजीवनेन प्रवृत्ताः॥ यत्तु नववर्षाणि पंचवेत्यादिसंवत्सरस्यानेतव्रताधीनत्वं स्मर्यते तत्राह चंद्र
 एव संवत्सरः॥ शुक्लपक्षे चतुर्दश्यामित्यादिलिंगत्वात्॥ न च चैत्रप्रतिपदुपक्रमाभावादचंद्रात्वं शं कनीयं॥ तदुपक्रमस्य संवत्सरस्य
 स्वरूपे चत्वादतएव ब्रह्मपुराणे निहितं॥ चैत्रे मासि जगद्भूताससर्जप्रथमे हनि॥ शुक्लपक्षे समं जुतदात्स्येदिये सति॥
 प्रवर्तया मासतदा कालस्य गणनामपि॥ ग्रहाणां गतुर्मासान्वत्सरान्वत्सराधिपानिति॥ चंद्रसावनसौराष्टेषु

उप्रवृत्तिनिमित्तान्युच्यते॥ चंद्रकलावृद्धिचयप्रयुक्तप्रतिपदादितिथीनां षष्ठ्यधिकरात्रयेणानिष्पन्नोयः स चांद्रः॥ द्वादशराशि
 सुसूर्यसंक्रमणे निष्पन्नोयः स सौरः॥ सवनशब्दे होरात्रोपलक्षकः॥ सोमयागे सवनत्रयस्याहोरात्रसंघापत्वात्॥ तैश्च सवनेः षष्ठ्य
 धिकरात्रयसंख्याकैः संपन्नोयः स सावनः॥ एवं च सति वर्तमानभाद्रपदचतुर्दशीमारभ्यागमिभाद्रपदचतुर्दश्याः प्राची
 नेतिथिसमुदाये चांद्रसंवत्सरवर्गविरुद्धः॥ यच्च निरुद्धप्रतिबंधप्रकरणे श्रूयते॥ तेन संवत्सरे संवत्सरे यजेतेति॥ य
 क्षुना संवत्सरो नातीयादिति च तत्रापि चांद्र एव दृष्टव्यः॥ सर्वान् लोकान् यक्षुबंधयाज्यभिजयति तेन यक्ष्यमाणो मावास्यायां
 योर्णमास्यां वेतिकल्पसूत्रकारैश्चांद्रतिथौ तदनुष्ठानविधानात्॥ सौरस्तु संवत्सरः सुजन्मा वासिष्ठतादातुपयुज्यते॥ तच्च
 व्रतं विष्णुधर्मोत्तरे स्मर्यते॥ भगवन्कर्मणा केनतिर्यग्योनौ न जायते॥ त्वेकदेवो च पुरुषस्तन्ममावस्त्वैव मुने॥ मार्कंडे
 य उवाच॥ मे ष संक्रमणे धानोः सोपवा सो नरोत्तमः॥ पूजयेद्गार्गवंदेवं शमं शक्त्या यथाविधि इत्यारभ्य मीनसंक्रमणे म
 त्स्यं वा सुदेवं च पूजयेदित्यनेन ग्रंथेन व्रतं विधायां ते तदुपसंहृतं॥ लवा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं त्वेष्टेष्टतिर्यक्तुन चापि कुमे
 ति॥ तथा च चंद्रसंक्रान्ते न्यदानव्रतं यद्यते॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि धान्यव्रतमनुत्तमं॥ अयने विष्णुवैश्वदेवस्तु
 विचरन् एतस्मादिना व्रतं विधायैवमुपसंहृतं॥ एवं संवत्सरे पूजयेत्तु यदुध्यापनक्रियामिति॥ सावनस्य संप्रादा
 वुपयोगः॥ तद्वत्सं विष्णुधर्मोत्तरे॥ सत्रा एषास्यान्यथसावनं न लोकं च यस्याद्यवहारकमेति॥ गोस

सत्रं वै संवत्सरो य एवं विद्वांसः संवत्सरमुपयंति रुध्रुवंत्येवेति श्रुतौ गवामयनस्य सत्रस्य संवत्सरनाम्ना व्यवहारा
 त्संवत्सरकालस्तदंगमिति प्रतीयते तत्र सावनो गृहीतव्यः॥ चांद्रसौरयोर्मनयोस्तदनुष्ठानासंभवात्॥ तथा हि अहोरा
 त्रसाध्य एकः सोमयागावेदेष्टुः शब्देनाभिधीयते॥ तादृशानामहवित्रीषाणां गणः षडहः॥ स द्विविधः॥ अभिषेकः पृथक्
 ति॥ तत्र च चारोभिर्लवाः षडहः एकः पृथक् षडह इति षडहं च केन एको मासः संप्रत्यते॥ तादृशौ द्विदशभिर्मासैः सा
 ध्यं संवत्सरसत्रं॥ तथा च सावने नैव तत्सिद्धिः॥ चांद्रस्य षड्विंशतिहोरात्रे नूनत्वात् सौरस्य सप्तोदयैः पंचमिहोरात्रे रधिकत्वा
 त्॥ ननु संवत्सराय दीक्षिष्यमाणे एकाष्टकायां दीक्षिरिति माघमासगताया मष्टम्यां चांद्रतिथौ सत्राय दीक्षा श्रूयते तत
 आद्रौ च संवत्सरेण भवितव्यं मैवं॥ उक्तस्य दीक्षाकालस्य पूर्वपक्षरूपत्वात्॥ तन्निराकरणं श्रूयते॥ आर्तं वा एते संवत्स
 रस्याभिदी॥ सत्ते ये एकाष्टकायां दीक्षंत इति॥ व्यस्तं वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षंतं ये एकाष्टकायां दीक्षंत इति
 ननु पक्षान्तरमपि चांद्रतिथिमेवोपजीव्य श्रूयते॥ फाल्गुनी पौर्णमासी होरमुखं वा एत संवत्सरस्य फा
 ल्गुनी पौर्णमासी इति॥ न तस्यापि निराकृतत्वात्॥ तस्यैव निर्यतिह निराकृतं॥ एकैव निर्यतिह एक
 एव दोष इति त्वर्थः॥ ननु सिद्धं ते प्रेवं श्रूयते॥ विवापूर्णमासे दीक्षेरमुखं वा एत संवत्सरस्य विवापूर्ण

मासोत्तरवत एव संवत्सरमारभ्य दीक्षते तस्य न काचन निर्या भवति चतुरहे पुरस्तात् पौर्णमासे दीक्षेत् न तेषामेकायां क्रयः संप
घत इति वा छ मस्त्वेव मंगी भूत दीक्षोपक्रमे वा इति थ्युपजीवनं तथापि तीर्थ कर्मणि सावन ग्रहणे को बाधः न च स्ति बाधः
ते पूर्वपक्षे सुत्या संपघत इति सुत्याख्ये प्रधान कर्मणि वा इत्युक्तं पक्षस्योपजीवनात् उपजीवनां नाम सुक्तः पक्षस्तथा
पि यथोक्त प्रकारेण कृतस्य प्रधान कर्मणः सावन मंतरेणानि वा हात स एवात्र गृह्यते अयमेव न्याय उक्तर्गिणामय
ने कुंडपायिनामयने उरायणदौ च योजनीयः तेषां गो सत्रवितति वात् यत्र उवादि नियामकं नास्ति तत्रैविको वि
कल्पः तथा हि पिपला दवा खाया माथर्वणिक भारद्वाजादीनां षण्णामुनीनां विद्याधिकारसिद्धये गुरुणा पिपलादेनादि
ष्ट संवत्सरं वा मा मनेति न्य एव तपसा त्रस चर्येण श्रद्धया वा संवत्सरं वत्स्यथ यथा कर्म प्रश्नान् च तेति ॥ बह्वृचा स्त्वितमेवा
ध्वं च्यति रेकं मुखेनामनेति ॥ ता एतां संहितानां नैते वा सिने प्रब्रूयान्ता संवत्सरं वा सिनु इति ॥ ते ती रीयाश्चारुण केन कर्मणि
विष्णु माणस्यादौ विषवणस्तानादिरूपं वत मा मनेति ॥ संवत्सरमेतद्वर्तते इति ॥ एवं विधेः प्रदेवो मुनियामकाभावाच्च
डादिनामदानामन्यतम इत्यग्रहीतव्यः ननु संवत्सरस्य वां इ सौर सावन भेदे न त्रैविध्यमेव गीतं तत्त्वरूपविनियोगा
वुक्तौ तत्र त्रैविध्यनियमो युक्तः अन्ययो रपि नाक्षत्र बार्हस्पत्ययो द्विविधयोः संवत्सरयोर्विधिमानुवात् ॥ तथा ह्य
युर्वेदविदः पठंति ॥ सौर बृहस्पति सावन शशधर नाक्षत्रिकाः क्रमेण स्फुटः मातुल पाताला लल विमल वरांगानि

१० पाताला शशधरश्चैव पशु चर शत्रयं ब्रूते ॥ तावदिव सपरिमितः कालो बृहस्पतेः संवत्सरा १२

श्वत्सराः पंचेति ॥ अस्यायमर्थः ॥ गणकप्रसिद्ध्या क्षरसंख्यामातुल्य शब्दः पंचषष्ट्यधिकं शतत्रयमाचष्टे ॥ तावदिव सपरिमि
तः कालः सौरः संवत्सरः ॥ अक्षुल शब्दः षष्ट्यधिकं शतत्रयमाह ॥ तावदिव सपरिमितः सावनः संवत्सरः ॥ विमल शब्दः चतुः
पंचाशदधिकं शतत्रयमाचष्टे ॥ तावदिव सपरिमितश्चां इः संवत्सरः ॥ वरांग शब्दश्चतुर्विंशत्यधिकं शतत्रयमाह ॥ तावदिव स
परिमितो नाक्षत्रिकः संवत्सर इति ॥ एवं तर्ह्येक संवत्सरः पंचविधः ॥ तत्र नाक्षत्रिकस्य ज्योतिः ॥ शास्त्र प्रसिद्धे रायुदायादकुप
योगोदृष्टव्यः ॥ बार्हस्पत्यस्तु सिंह बृहस्पत्यादि विशेषमुपजीव्य गोदावर्षादिस्तानां दो विनियुक्तः ॥ अनेन बार्हस्पत्यमाने
तकं राविदधिसंवत्सरो निष्पद्यते ॥ तदुक्तं मुत्तरसौरे ॥ गुरोर्मध्यमसंक्रांतिहीनो यश्चां इवत्सरः ॥ अथि संवत्सरस्तस्मि
न्कारयेन्मसवत्रयं ॥ वर्जनीया प्रयत्नेन प्रतिष्ठा सर्वनादिनां ॥ स्फुटसंक्रांतिहीनश्चेके प्याहुरधिमासवदिति ॥ मध्य
मगणया गुरोः संक्रांतिर्यस्मिंश्चां इवत्सरे न विद्यते सोयमधि संवत्सरः ॥ तत्र बृहस्पति सवादि केन कार्यं ॥ स्फुटगणन
या बृहस्पति संक्रांतिरहितो यश्चां इवत्सरस्तस्मिन् अधिमासव काम्यादिकं वर्ज्यमिति केचित्तमहर्षयो मन्यंते ॥ अथ
वां इत्या वीतरने दत्तं च ॥ संवत्सरः परिवत्सरः इदावत्सरो नुवत्सरः इदं त्सरश्चेति पंच ज्ञेयाः ॥ तदेतत्सामान्या
कारेण वत्सरादि पंचविधं सावित्र चयन गताग्नि प्रशंसकं मंत्रे पद्यते ॥ संवत्सरो सि परिवत्सरो सीदावत्सरो सीदत्स
सिवत्सरो सि ॥ इदं त्सरो नुवत्सर इत्यर्थः ॥ अतएव नाक्षत्रिकस्य ब्राह्मणे तदधिष्ठातृदेवतारूपत्वेनैव स्तुयते ॥ अग्निवा

वसंवत्सरः आदित्यः परिवत्सरः चंद्रमा इदावत्सरः वायुरनुवत्सरः महेश्वर इद्वत्सर इति ॥ ब्रह्मवेवर्तेपि ॥ संवत्सरप्रथमो द्वि
 तीयः परिवत्सरः ॥ इदावत्सरस्त्वृतीयवत्तुथश्चानुवत्सरः इद्वत्सरः पंचमस्तुतसंधोयुगसंज्ञक इति ॥ एतेषां पंचानां विनियो
 गो विष्णुधर्मोत्तरे पद्यते ॥ संवत्सरेषु सप्त एतानि लक्षणं महाफलं ॥ परिवर्तयथा दानं यवानां द्विजसत्तम ॥ इदापूर्वेव वत्स्रा
 णां धान्यानां चानुपूर्वके ॥ इत्पूर्वेरुक्तस्यापि दानं प्रोक्तं महाफलमिति ॥ तथा तदधिष्ठातृदेवताप्रज्ञासूच्यो व्रतविशेषः पद्यते ॥
 संवत्सरः स्मृतो बह्विस्तथा र्कः परिवत्सरः ॥ इदापूर्वस्तथा सोमोऽनुपूर्वः प्रजापतिः ॥ इत्पूर्वश्च तथा प्रोक्तो देवदेवो महेश्वरः ॥ तेषां
 मंडलविन्यासः प्राग्वदेव विधीयते ॥ प्राग्वत्स्यात्सुजनं कार्यं होमः कार्येयथा विधीति ॥ प्रभवमारभ्य स्यातेषु षाष्ठिवर्षेषु द्वा
 दशपंचकानि ॥ तत्रैकैकस्मिन् वर्षपंचके क्रमेण संवत्सरादयो भवन्ति तदेतत्सर्वं ज्योतिःशास्त्रादवगतं ॥ ॥ इति संवत्सरनिर्णयः ॥
 ॥ ॥ अथायनं ॥ ॥ अयते यात्यनेन क्रतुत्रयेण सूर्योदक्षिणाशामुत्तराशी चेति क्रतुत्रयमयनं ॥ तथा च वाङ्मनेयिनः प
 चान्तिविधायान्दक्षिणोत्तरमार्गयोः समामनं भति ॥ यान् षण्मासान् दक्षिणादित्य एति यान् षण्मासान् दक्षिणादित्य एति ॥
 तथा च दोगाः अयधीयते ॥ यान् षट् दक्षिणैति मासां स्तान् यान् षट् दक्षिणैति मासां स्तानि ॥ तैत्तिरीया अनुग्रहब्राह्मणे पठ
 ति ॥ तस्मादादित्यः षण्मासान् दक्षिणैति षट् उत्तरेत्येति ॥ एवं चादित्ये गतिमुपजीवाय नुनिष्पत्तेः सौरमेवेतत् ॥ अतएव विष्णु
 तौ

१५

धर्मोत्तरे सौरमानमधित्योक्तं ॥ क्रतुत्रयं चायनं स्यादिति ॥ केचित्तु चंद्रमानेनायनद्वयमप्युक्तं ॥ मार्गमासादि
 कैस्त्रिभिर्ऋतुभिः कल्पितः कालः षण्मासात्मक उत्तरायणं ज्येष्ठमासादि कैर्दक्षिणायनमिति ॥ तत्र प्राभाणं ज्योतिःशास्त्रा
 दौ मयं श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानेषु मकरकुटसंक्रांत्यादिक एवायनद्वयकाल इति यथोक्तं ॥ अतिसूतिभ्यामगतं ॥ उत्तराय
 णस्य यागकर्माणि च का एवाश्रयीयते ॥ उदगयनं आपूर्यमाणपक्षस्य पुण्याहे द्वादशहस्तपक्षद्वितीयेत्येव ॥ चोलादीनां
 मुत्तरायणकर्तव्यता गृह्यसूत्रे प्रसिद्धा ॥ सत्यव्रतश्च देवताप्रतिष्ठादीनामुत्तरायणदक्षिणायनयोर्विधिनिषेधावाह ॥ देव
 तारामवायादिप्रतिष्ठादङ्गुलैरेव ॥ दक्षिणां मुवेकं वृत्तफलमवाङ्मुयादिति ॥ उत्तरदेवतानां प्रतिष्ठादक्षिणायने कर्तव्या ॥ तथा
 वैरवानुसंहितायामुक्तं ॥ मातृभैरववागहनारसिंहत्रिविक्रममहिषासुरहं त्रीचच्छायावैदक्षिणायन इति ॥ एवं विष्णुध
 र्मोत्तराभिहितानुपद्वयव्रतादीन्ययनकर्तव्यान्कदाह्यति ॥ ॥ इत्ययननिर्णयः ॥ ॥ अथर्तवः ॥ क्रतुशतकं गतावित्यस्मा
 द्वातोर्निष्पन्नः ॥ इयर्तिगच्छति श्रोकपुष्पविकाशाद्यसाधारणलिंगमिति वसंतादिकालविशेषः ॥ सः ॥ सच षड्विधः ॥ षट्
 तव इति क्रतेः ॥ यन्मुद्रादत्र मासाः पंचर्तव इति क्रतुं तत्र हेर्मंतत्रिंशिरयोरेकीकरणं विवक्षितं ॥ याजमानेषु पंचप्रयाजानुमे
 त्रणमंत्रेषु हेर्मंतत्रिंशिरयोरेकस्मिन् मंत्रे एकैव पदेनैकीकरणं कर्तव्यं ॥ तथा हि ॥ वसंतमृत्तुनां प्रीणामि ॥ ग्रीष्ममृत्तुनां प्र

शाह

एषामि॥ वषांमिहनां प्रीणामि॥ शरदमृत्तनां प्रीणामीति चतुर्णां प्रियाजानां पृथक्पृथक् अनुमंत्रणमंत्राणां नाम्नाय पंचमप्रयाज
स्यानुमंत्रणमंत्रे एवैश्रूयते हेमंतशिशिरावृत्तनां प्रीणामीति॥ एतदेवाभिप्रेत्य बह्वचब्राह्मणे द्वादशमासाः पंचवर्तवो हेमंतशिशि
रयोः समाह्वयेन॥ यत्वनयोर्मंत्रब्राह्मणयोर्द्विवचनं तत्त्वरूपे द्वैविध्याभिप्रायेण॥ शिशिरस्य षष्ठ्यांतिमत्वात्ते नानुमंत्रणी
यस्य षष्ठप्रयाजस्याभावाच्च तस्यैव पंचमे हेमंतं ५ तर्भावो न्यायः॥ अतएव प्रयाजं ब्राह्मणे वसंतमेव तर्त्तनामवसंधद्रत्यादिना च
जुरः प्रयाजान् प्रशस्य पंचमे प्रयाजे केवलेन हेमंतेन प्रशसात्वा हाकारं यजथति हेमंतमेवावसंधद्रति॥ अस्तनामयथा तथा पंचसं
ख्या तथापि स्वरूपेण बोद्धव्यमिति॥ द्वादशमासात्मके सवत्सरे एकैकस्य क्रतोर्मासद्वयात्मकत्वे सति एकादशद्वादशमासयो
र्वर्ज्ये नुमंत्राकृत्वा तेष्वेवैथगनुष्ठानविधानाच्च॥ तस्योपरिष्ठादुदाहरिष्यामन्मासद्वयात्मकत्वं चाग्निचयने क्रतवेष्ट
कोपधानब्राह्मणेश्रूयते॥ द्वंद्वमुपदधाति तस्माद्द्वंद्वमृतवदिति॥ एकस्मिन् क्रतो कयोर्मासयोर्द्वंद्वं गृहीतव्यमिति चेत्॥ वसंता
घृत्तक्रमेण चैत्रमासादि द्वंद्वमिति क्रमः तच्चेष्टकोपधानमंत्रेषु श्रूयते॥ मधुश्चमाधवश्च वासंतिकावृत्ताश्च क्रमश्चुचिश्च ग्रे
ष्मावृत्ता नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृत्ता॥ इषश्चोर्जश्च शरदावृत्ता॥ सहस्य सहस्यश्च हेमंतिकावृत्ता॥ तपश्च तपस्यश्च शी
तिरावृत्ता॥ एषु वा कोषु कृत इति द्विवचनं कृत्व वयवमासाभिप्रायं अन्यथा षडृतवदिति श्रूयमाणं दू संख्या बोध्यते॥

२४ त्रौ ५

अवयविनोक्तोर्वसंतो देरेकात्मकत्वं सोत्रा मणीय होत्रमंत्रे क्वचनेन व्यवहारादवगंतव्यं॥ वसंतो नुक्रतुना देवाः॥ ग्रीष्मेण क्र
तुना देवा इत्यादि हितत्रपद्यते॥ तथैवाधानब्राह्मणेश्रूयते॥ वसंतो वै ब्राह्मणस्यर्जुना षोडशस्यर्जुः शरद्वैशस्यर्जुः रिति॥
अथ ये षडृतवो घटीयंत्रघटवत्तैरंतर्येण प्रवर्तते तथापि संवत्सरोपक्रमरूपत्वेन वसंतस्य प्राथम्यं द्रव्यं॥ एतदेवाभिप्रेत्य श्रूय
ते मुखं वा एतद्वत्तनां पक्षसंत इति॥ पूर्वोदाहृतेषु मंत्रब्राह्मणेषु सर्वत्र वसंतोपक्रमयागवसंतस्य प्राथम्यं ते च वसंता घृतवो द्विवि
धाः॥ वांशः सौराश्च॥ चैत्रादयश्चांशः॥ तच्चोदाहृतं मधुश्चमाधवश्चेत्यादिना॥ न च तत्र चैत्रादयो नोक्ता इति शंकीयं॥ मध्यादिशब्दा
नां चैत्रादिपर्यायत्वात्॥ अतएवाहुः॥ चैत्रो मासो मधुश्चो मासो वैशाखो मासो मवेत्॥ ज्येष्ठमासस्तु शुक्रः स्यादावाः॥ शुचिरुच्य
ते॥ नभोमासः श्रावणस्याक्षमस्यो मास उच्यते॥ इषश्चाश्वयुजो मासः कार्तिकश्चोर्जसंज्ञकः॥ सहोमासो मार्गशिरः सहस्यः
पुष्यनामकः॥ माघमासस्तथाः प्रोक्तस्तपस्यः फाल्गुनः स्मृत इति॥ एतेषां चैत्रात्मकानां वसंतादीनां चंद्रगतिपरिकल्पत्वा
त्तद्वत्त्वं॥ अतएव होत्रमंत्रेषाम्नायते॥ चंद्रमाः षड्रतो सक्तत्वं कल्पयति॥ तथास्तु क्रतुविषये स्वर्यचंद्रमसौ प्रसत्याम्नायते॥ ए
वार्थं चरतो माययेतौ शिशुर्कीलंतौ परियातो मधुरं॥ विश्वान्यन्यो भुवनानि च षड्रतत्वं न्योविष्टदधजायते पुनरिति॥ अत्र
पुनर्जयित इति लिङ्गादनुविधाता चंद्रस्य वगम्यते॥ न च स्येवं मध्यादीनां चंद्रमासानां वसंता घृत्तत्वं संसर्गव्यस्यत्रयोद
शस्य चंद्रमासस्य कथं नु पुनिर्वाहः॥ तन्माससंज्ञावच्चतुर्गहब्राह्मणे मंत्रानुवादपुरस्सरमाप्तायते॥ उपयामगृही

पाम
द्वादशांशं

~~मिति विज्ञाया मिदमुच्यते~~ ॥ अमावास्याया मनुष्येन योगेन प्र
 र्वमासं परिसमाप्योत्तरस्यादिभूतमहस्यन्यतानिति विधायार्थवादे प्रसिद्धवाचिना हि राशेन मासस्यामावास्यां तत्त्वं प्रत्य
 तदष्टवत्सर्वेषां संमतमिति द्रष्टव्यं ॥ एवं पौर्णमासी वा कोपियोज्यमिति ॥ पौर्णमास्यं तत्त्वेऽकृतेः कटाक्षो न्यायः ॥ यो वै प्र
 र्णमासि च तीत्यादिना यज्ञे न यज्ञं प्रत्यवरोहंतीत्यनेनार्थवादप्रयत्नेन सदृष्टान्ता न्वयव्यतिरेकपुक्तेन प्रपञ्चितत्वात् ॥ ननु
 नोदाहृतं वाक्यं मासां तस्य नियामकमिति प्रसंगात् ॥ तथा हि ॥ तस्यैवानुवाकस्या दोषसांतरमुपन्यस्तं ॥ षडहैर्मासा न संपा
 द्याहृतं तत्त्वं तिष्ठत हैर्हि मासा संशयंतीति ॥ तत्र पूर्वन्यायेन षष्ठमहर्मासान्तरं प्रति प्रसज्येत ॥ अथ मन्यसे षडहैरिति बहुवचन
 निदेशात् च भिः षडहैरिति व्याख्यायां न कोपिविरोध इति ॥ एवं मध्यम्यत्राति प्रसंगो दुर्वारः ॥ तथा च वाक्यांतरं श्रूयते ॥ अर्धमा
 सैर्मासान् संपाद्याहृतं तत्त्वं तिष्ठत अर्धमासैर्हि मासान् संशयंतीति ॥ अत्रैकैकार्धमासस्वीकारे पक्षस्य मासत्वप्रसंगः ॥ बह्वर्ध
 मासस्वीकारे पक्षत्रयादेर्मासत्वप्रसंगः ॥ किंच पूर्वोक्तोप्यति प्रसंगो दुष्यति हर एव ॥ षडहैरित्यत्र षडहर्धं च कस्वीकारात्
 संभवात् ॥ एकैकस्य षडहस्यस्वीकर्तव्यत्वात् ॥ उत्तरानुवाके षडहैर्मासान् संपादयत्तत्र महस्मिन् षडहैरिति सप्तम
 त्वविशेषणात् ॥ तस्मादति प्रसंगद्वयग्रस्तत्वेन न पूर्वोक्तो मासांतः ॥ अत्रोच्यते ॥ श्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धिभ्यो मासशब्दत्रिंश

१८

दा१ स्मर

दिनसमूहे रूढः श्रुतयः संवत्सराय नर्तुविषयाः पूर्वमुपैहताः ॥ तत्र संवत्सरस्य द्वादशो भागो मासः ॥ अयनस्य षष्ठो
 भागः ॥ रूढपुद्गयोर्भागयोरन्यतरः ॥ स्मृतयस्तु ॥ माने मासं नाक्षत्रे सप्तविंशतिभिर्दिनैः ॥ परिशेषेषु मानेषु मासत्रिंश
 दिनेः स्मृतः ॥ चान्द्रादिदशांतिः द्रव्यादयः ॥ लोकेषां विद्वदंगनागोपालं मासस्य त्रिंशदिनात्मकत्वं प्रसिद्धं ॥ एवं सत्य
 र्धमासैर्मानित्यत्र मासशब्दो मासैर्देहालक्षयति ॥ षडहैरित्यत्र षडहर्धं च कचिवक्ष्यामि न काचिदुपपत्तिः ॥ एकैकषडह
 विवक्षार्यैर्ष्ववदेकदेहालक्षणं ॥ अतोति प्रसंगाभावाद्भूक्तवाक्याभ्यां मासस्यामावास्यां तत्त्वं पौर्णमास्यं तत्त्वं च विकल्प्यते ॥
 तत्र प्रथमपक्षे शुक्लादिदशांतिद्रव्यादिस्मृतयनुदाहर्याः शिष्टाचारबाहुल्यं न तत्र प्रसिद्धं ॥ ~~तत्र प्रथमपक्षे शुक्लादिदशांतिद्रव्यादिस्मृतयनुदाहर्याः शिष्टाचारबाहुल्यं न तत्र प्रसिद्धं~~
 द्वितीयपक्षस्योपोदलकं श्रुतिर्लिङ्गं स्मृतिर्लिङ्गं च ॥ अथ वीणिकाः सृष्टिप्रकरणे संवत्सरदक्षिणे च रायण सृष्टिमाप्ताय
 मासपक्षसृष्टिमेव मासमिति ॥ मासो वै प्रजापतिस्तस्य सप्तसप्त एवरपिः शुक्लः प्राण इति ॥ तत्र सप्तसप्तस्य प्रायस्येन पाठो लि
 ङ्गं ॥ स्मृतौ महालयप्रकरणे यद्युते ॥ अथ दुक्तस्य सप्तसप्तस्य द्वादशादिनादिन इति ॥ तत्र यदि दशांतिमासो विवक्ष्यते तदा
 भाद्रपदस्य सप्तसप्त इत्युच्यते ॥ नत्वेवमुक्तं ॥ अथ न मासांतर्गतत्वं विहोच्यते ॥ तच्च सप्तप्रतिपदादि सृष्टिमीतत्त्वं संभ
 वति ॥ तथा च जयंती प्रकरे स्मर्यते ॥ मासि भाद्रपदे षम्यां तस्य सप्तैर्धरात्रके ॥ न वै प्रजापतेर्जसं जयंती नाम सा स्मृ
 तेति च ॥ अत्रापि जयंती भाद्रपदांतर्गतत्वं मासस्य सृष्टिमीतत्त्वं गमयति ॥ शिष्टाचारविशेषादपि सृष्टिमीतत्त्वं द्रष्ट

कांयतिघर्मप्रकरणे स्मर्यते। सत्संधिषु वापयेदिति। तत्र यदि दर्शितं विवक्षा स्यात्तदा दर्शस्यैव संधिज्ञातत्रै
 ववपनं कुर्व्युः कुर्वेति उपरि मायां। तस्माद दर्शितत्वं पूर्णिमां तत्त्वयोः समो विवक्ष्यः। अनुष्ठाने त
 तद्वचनविशेषाणि पृष्टावा रात्र्यवस्थादृष्टव्या। वचनविशेषस्तु ब्रह्मसिद्धांते पश्यते। अमावास्या प
 रिच्छिन्नो मासः स्याद्ब्राह्मणस्य उ। संक्रांतिषोर्णमासि। न्यांतथैव नैपवैश्ययोरिति। दर्शानां पूर्
 णिमांता नो वामासविशेषाणां चैत्रादिसंज्ञानक्षत्रप्रयुक्ताः यस्मिन्मासे पूर्णिमा विज्ञानक्षत्रेण युज्य
 ते स चैत्रः। एवं वैशाखादिषु नैयं। विज्ञाविशारखादियोगस्योपलक्षणं तत्त्वविज्ञादिप्रत्यास
 न्नस्वात्मानुराधादियोजेपि चैत्रवैशाखादिसंज्ञानविरुध्यते। चैत्रादिश्रावणानां पंचानां मासानां च
 त्रिादिनक्षत्रद्वंद्वप्रयुक्तं। भाद्रपदपुनर्वसुशतभिषग्वेत्यादिवैत्रिके त्रिके। कर्त्तृकादिमास्यां तानां
 त्रिादिकादिद्वंद्वं। फाल्गुनस्य पुनर्वसुपूर्वाफाल्गुन्यादिवयमिति विवेकः। तथा च संवत्सरेण कोऽं दे द्वावि
 त्रिादिता राणां परिपूर्णे दुसंगमे। मासाश्चैत्रादयो हेयास्त्रिकैः षष्ठां सप्तमा इति अन्यत्राप्येतो पां त्यो त्रिभो हेयो
 पां त्यो न च विशेषतः। शेषमासादिना हेयाः त्रिादिव्यवस्थयेति। तत्र माससामान्यकर्त्तव्या नितै त्रिरीयाग्रामन

त्रिभो मतः

ति। मासिमासिपि नृभ्यः क्रियते मासिमासि पृष्ठानुपयान्ति मासिमास्यन्यास्यागस्यंत इति। पृष्ठानि स्तोत्रविशेषाः। अतिश्रान्ता
 ग्रहविशेषाः। शास्त्रान्तरेपि। कुंडयादिना मयने मासमग्निहोत्रं जुहोतीति। मासविशेषानुपजीव्य कर्त्तव्यविशेषं कल्प्यते।
 काराः पठन्ति। अत्रैयं हि वैवातुर्मस्ययाजिनः सुतं तं भवतीति। फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्रां वा वैश्वदेवे नयजते ततश्च जुष्टमासे
 पुश्राधायां श्रावणं वोदवसायवरुणप्रघासे र्यजत इति। स्मार्तश्च पश्चपुराणोक्तगौरी व्रतादयश्चैत्रमासादिषु कर्त्तव्याः।
 ते च हेमाद्रौ व्रतखंडे दृष्टव्याः। तथा च विष्णुधर्मोत्तरे तिलदानादीनि माघमासादिकर्त्तव्यानि। तानि वदान
 खंडे दृष्टव्यानि। चांद्रमौरसावनानां मासानां मध्ये कस्यचित्कविप्रशस्तत्वं दृष्टव्यं। तदुक्तं ज्योतिष्ये। सौरे मासो विवाहादौ
 यज्ञादौ सावनः स्मृतः। आदि के पितृकार्ये च मासश्चांद्रः प्रशस्यते॥ ॥ इति सुद्धमासनिर्णयः॥ ॥ अथ मलमासः।
 तस्य स्वरूपं ब्रह्मसिद्धांते भिहितं। चांद्रो मासो घसंक्रांतो मलमासः प्रकीर्तित इति॥ मलं च चकालाधिव्यात्। तथा च ग
 र्ग्यपरिशिष्टे। मलवदंनिकालस्य मासं कालविशेषिकमिति॥ कालाधिक्यं च विष्णुधर्मोत्तरे दर्शितं। सौरेण वैष्णवमाने यदा
 भवति भार्गवः॥ सावने तु तस्मान्ने दिन षट् न प्रयते। दिनरात्राश्च ते रात्रौ प्रोक्ताः संवत्सरेण षट्। सौरसंवत्सरस्यो
 ते माने नक्षत्रिजे ननु। एकाशतिरिच्यते दिनानि ननु नंदन। समाह्वये साष्टमासे तस्मान्मासोतिरिच्यते। एकादश

भिदिनैश्चांशदतिरिच्यते। तथा चोदसंवत्सरद्वयात्सौरसंवत्सरद्वयं द्वाविंशत्यादिनैरधिकं भवति। ततश्च सौरमासाष्टकं
 चोदमासाष्टकसार्धैः सप्तभिदिनैरतिरिच्यते। तथा च मिलित्वा तदिनां धनूनामासो भवति सोयमधिको मास इति॥
 अबशिष्टदिनार्धपरं यथोक्तकालाद्द्वयोदशभिदिनैः संपद्यते। अतएव सिद्धं तेऽभिहितं। द्वात्रिंशद्विंशतैर्मासेषु
 नैषोदशभिस्तथा॥ घटिकाणां च उक्तेन पतये कोधिमासक इति॥ न च कालाधिक्यमात्रेण मलत्वेति ध्यादिदृष्टेरपि मल
 त्वं प्रसज्येतेति शं कनीयं। कालाधिक्ये सति न पुंसकुत्वेन मलत्वं गीरीकारात्। न पुंसकुत्वं ज्योतिःशास्त्रेभिहितं॥ असंक्रां
 तो हि यो मासः कदाचित्तिथिद्वितः॥ कालांतरात्समायाति न पुंसकुत्वं इत्यत इति॥ पुंसस्य सूर्यस्य तत्राभावात् न पुंसकुत्वं॥ त
 दपि तत्रैवोक्तं॥ अतएवः सूर्यो भानुस्तपनश्चंद्रो रविर्गर्भास्तिथिः॥ अयमाहिरण्यरेतादिवाकरो मित्रविष्णुः॥ एते द्वादश
 र्यामाघाघेष्टद्वयतिमासेषु॥ निःसूर्यो धिक्मासो मलिन्नुच्चार्यस्ततः पापः॥ मासेषु द्वादशादित्यास्तपते हियथा कुर्म
 न पुंसकुत्वे धिक्मासि मंडलं तपते रवेरिति। मलिन्नुच्चार्यं च तस्य राक्षसे स्तस्करैराक्रांतत्वात्॥ तदा ह्यत्रातातपः॥ व
 त्सरांतर्गतः पापो यज्ञानां फलनाशकः॥ नेत्रैर्वा उधानां घेः समाक्रांतो विनायकैः॥ मलिन्नुच्चार्यः समाक्रांतं सूर्य
 संक्रांतिवर्जितं॥ मलिन्नुच्चार्यं विज्ञानी यात्सर्वकुर्मस्तु गहितमिति॥ ननु द्वात्रिंशद्विंशतैः मासेरित्यनेन वचने नयेयं का

२०

यत्रादर्शिता सा वचनांतरेण विरुध्यते। तथा च काठकगुरुं॥ यस्मिन् मासेन संक्रांतिः संक्रांतिद्वयमेव वा॥ मलमासः
 स विक्रेयो मासे त्रिंशत्तमे भवेदिति॥ नायंदोषः॥ द्वयोर्वचनयोर्भिन्नविषयत्वात्॥ ज्योतिश्शास्त्रप्रसिद्धं मध्यममा
 नमाश्रित्य द्वात्रिंशद्विरिति वचनप्रवृत्तं॥ यस्मिन् मास इति उस्फुटमानमाश्रित्य प्रवृत्तं। ननु मध्यमान प्रवृत्ते
 धिक्मासो ज्योतिःशास्त्रव्यवहार एवोपयुज्यते न उक्ते तस्मात्तयोस्तस्य कुलप्रतिपदादिदशांत्कानियमा सं
 भवात्षोडशभिदिनैर्घटिकाचउष्टयेन चोपेतेषु द्वात्रिंशत्मासेषु गतेषु सोधिमासो विधीयते। तत्र यदि द
 शांतामासा विवक्षितास्तदा तत्स्य द्वितीयायां घटिकाचउष्टये गते धिक्मासस्योपक्रमः प्रसज्येत॥ अथानि
 यतोपक्रमावसानाद्वा त्रिंशत्मासा विवक्षेरन्तदापि कुलप्रतिपदापिदिदशांतो मास इत्येव नियमो न लभ्य
 ते। श्रौतस्मार्त्तयोर्गिनि च धिक्मासे स्तिनियमः॥ तथा च लघुहारीतः॥ इन्द्राग्नीयत्रह्येते मासादिः सप्तकी
 र्त्तितः॥ अग्नीषोमो स्मृतौ मध्ये समाप्नोति सोमको॥ तमतिक्रम्य उषदारविर्गच्छेत्कदाचन॥ आघोम
 लिन्नुच्चार्यो द्वितीयः प्राक्ततः स्मृत इति॥ अयमर्थः॥ दशपरमासया जिनाशुक्लप्रतिपदिदशोष्टिदेवा

विज्ञात्रीरूपेते॥ तस्य प्रतिपदि सूर्यमासेष्टिदेवावन्नीषोमौ॥ अमावास्यायां पिंडपि नृयज्ञदेवौ पिंडसोमकौ॥ तत्रैवं सति
 शुक्लप्रतिपदादिदशो मासः संक्रांतिरहितो धिकमास इत्यर्थः भिद्यते॥ इति॥ तस्मान्मध्यममानगणनाश्रितस्मा
 त्तयोर्नैपथ्युक्ता॥ बा०॥ तथापि कालाधिक्यामलमास इत्यस्मिन्नेवोत्तराहरणमित्यदोषः॥ यत्तु मासे त्रिंशत्तमे
 भवेदित्यदुक्तं॥ तत्तु श्रौतस्मात्तयोः पयुज्यते॥ स्फुटमानसिद्धत्वात्॥ तादृशं चाधिमासमुदाहरामः॥
 अष्टपंचाशद्युक्तशतद्वयाधिकेशकवर्षाणां सरुचिगते सुतिसमनेतरभावीयोयमीश्वरसंवत्सरस्तस्मिन्
 श्रावणमासो धिकः ततः पूर्वभावीयो भावसंवत्सरस्तस्मिन् नृकाः शुनमासो धिकः तयोः संवत्सरयोर्मध्य
 वर्तिनौ द्वौ युवधारसंवत्सरोत्तरीयाश्च त्रिंशतिमासा ईश्वरसंवत्सरे च चारश्चैत्राद्यास्तथापि सति यथोक्तफा
 लुनमारभ्यगणनायां यथोक्तश्रावणमासत्रिंशत्तमो भवति॥ अनेन न्यायेन षष्ठिमासात्मकेषु पंचसु संवत्सरे
 पुद्गावधिकमासौ संपद्येते॥ तदुक्तं महाभारते॥ पंचमे पंचमे वषे द्वौ मासा वधिमासकौ॥ तेषां कालातिरेके
 णग्रहाणमतिचारत इति॥ न च धिकमासस्य ध्वजि त्रिंशत्तमत्वं अभिचरति॥ न्यूनाधिकसंख्यायात्र
 पिदर्शनात्॥ तथाहि यथोक्तेश्वरसंवत्सरोत्तरभाविनिचित्रमानुसंवत्सरे वैशाखमासो धिकः ततः उत्तरमा

विनितारणसंवत्सरे भाद्रपदमासो धिकमासः तथा च तस्यैकोनत्रिंशत्त्वं संपद्यते॥ तथा खरसंवत्सरे वैशाखमा
 सो धिकः नंदनसंवत्सरे व्यवहिते विजयसंवत्सरे भाद्रमासो धिकः तथा च तत्राष्टौकोनत्रिंशत्त्वं॥ तथा दुर्मुखसंवत्स
 रे श्रावणमासो धिकः हेमलंबविविलंबिसंवत्सरे व्यवहिते विकारिसंवत्सरे ज्येष्ठो धिकः॥ तथा च तत्र पंचत्रिंशत्त्वं संप
 द्यते॥ तस्मान्मासे त्रिंशत्तमे भवेदित्येतदुक्तं॥ नायं दोषः॥ त्रिंशत्तमवस्य उपलक्षणत्वेनांगीकारात् उदाहरण
 प्रदर्शनार्थमेतु ते कमित्यविरोधः॥ इदमत्र विचार्यते॥ किमयं मलमासः स्वतंत्रतु तत्पूर्वस्य शुद्धमासस्य दोषः
 श्रीहोस्त्रिदुत्तस्य शुद्धमासस्य दोष इति॥ न च काकदंतपरीक्षेयमनुष्णानुनानुययोगादिति शङ्कनीयं॥ प्रत्याष्टि
 काद्यनुष्ठाने तद्विचारस्योपयुक्तत्वात्॥ तथा हि शुद्धाष्टाष्टशुद्धश्रावणयोर्मध्ये यदा मलमासस्तदा तस्य स्वतंत्रत्वे
 तस्मिन् प्रत्याष्टिकमेव न प्राप्नोति॥ पिंडकायीलिवोभयोरिति वचनात्॥ तस्मात्सार्धकोविचारः॥ तत्र स्वातंत्र्यं ताव
 दनुनिर्णये निरस्तं॥ पारतंत्र्ये च पूर्वस्योत्तरस्य वा शेषत्वशेषिलिमासे यत्प्रत्याष्टिकादितस्य मलमासे न्यु
 ष्ठानं प्राप्नोति॥ पूर्वशेषत्वं युक्तमिति केचिदाहुः॥ तत्रोपपत्तिकेचिदिच्छेति चोपन्यस्तं च मेधादिसंज्ञातयश्चै
 त्रादिसंज्ञानो प्रयोक्तिः॥ तथा ज्योतिःशास्त्रे अभिहितं॥ मेधादिष्ठे सवितरियोयो मास प्रप्र्यते वा॥ चैत्रादिः

सकेयः मर्तिद्विवेधमासोत्पत्तिः। यदा सवितर्येकराशिष्ठे सति दर्शद्वयं सूर्यतेतदानीं मन्त्युत्तरदशाविसानको मासोधिमा
 सः नतसूर्यदर्शविसानक इत्यर्थः॥ यदा शुद्धाष्टस्य बहुलचतुर्दश्यां दर्शो वा कर्कटसंक्रांतिर्भवति शुद्धश्रावणस्य शुक्लपक्षे प्र
 तियदि द्वितीयायां वा सिंहसंक्रांतिस्तदा कर्कटसंक्रांतिरुक्तस्य शुद्धमासस्याष्टादश्यां युक्तं॥ तदीयदर्शस्य कर्कटस्यैव वा
 ववसितत्वात् सिंहसंक्रांतियुक्तस्यापि श्रावणवमुचितं॥ तदीयदर्शस्य सिंहस्यैव वा ववसितत्वात् तेनैव न्यायेन तयोर्मध्य
 वर्त्तेनः संक्रांतिरहितमासस्य दर्शः कर्कटस्यैव सूर्यवदति पूर्वाष्टादश्यां वदेतस्याष्टादश्यां वदेतमुचितं॥ अत्रोच्यते॥ मेषादी
 नां शुद्धमाससंज्ञाप्रत्येव प्रयोजकं॥ मलमासस्योत्तरमासशेषत्वस्मरणात्॥ तथा च ज्योतिषिणामहः॥ षष्ठादिद्वैमासः क
 थितो बादरायणैः॥ पूर्वर्द्धं परित्यज्य कर्त्तव्यं उत्तरे क्रिया इति॥ अन्यत्रापि षष्ठिदिनात्मकं मासं प्रकृत्योक्तं॥ आधो मल्लि
 चोक्तो द्वितीयः प्राक्तनः स्मृतः॥ एवं षष्ठिदिनो मासस्तदर्थं मल्लिच उच्यते॥ ज्योतिःशास्त्रांतरेपि॥ षष्ठादिद्वैमासः कथि
 तो बादरायणैः॥ पूर्वमर्द्धं परित्यज्य उत्तरार्द्धं प्रदास्यत इति॥ अस्त्वेवं संक्रांतिरहितस्य मलमासस्योत्तरशेषे वा द्विसंक्रांतियुक्त
 स्युक्तकथनमिति चेत्॥ उच्यते॥ प्रथमं तावत्स्वरूपं निरूप्यते॥ तच्च ज्योतिःसिद्धांतेभिर्हितं॥ असंक्रांतिमासोधिमासः स्फुटः
 स्याद्विसंक्रांतिमासः स्यात्तद्वयः कदाचित्क्षयः कार्तिकादित्रये नान्यतः स्यात्तदा वर्षमध्ये धिमासद्वयं चेति॥ अयमर्थः॥

२२

स्फुटमानेन यो यमसंक्रांतः स स्फुटो धिमासस्तैव मानेन यो द्विसंक्रांतियुक्तः स सयमासः॥ स च कार्तिकमार्गशीर्षयो
 मासेष्वेवेति त्रिष्वन्यतमो भवति॥ तान्येषु मघादिषु न वसु॥ एवं विधत्स्य मासयुक्ते वर्षे सयमासास्त्वेषु मासेषु मध्ये कश्चि
 दधिकमासो भवति सयमासाद् पूर्वमपि मासत्रयमध्ये परोधिमासः॥ तदेवं विधमेकवर्षं मलमासत्रयं चिरेण काले
 न यदा कदाचिदायाति न त्वेकाधिकमासवसुनः सहसा समायाति॥ तत्रितया गमनकालश्च सिद्धं तशिरोमणौ दर्शितः॥
 गतोऽप्यदिनं देर्मितेश्च कालेतिथीशौ न विष्यत्पथाज्ञात्तसूर्यैः॥ गताऽप्यग्निभूमिस्तथा प्रायशो र्यं क्रवेदं दुर्वै
 कचिद्रोक्तमिच्छ॥ अस्यायमर्थः॥ चतुःसप्तत्यधिकं न वक्रात संख्या कैः वैधैः परिमितेश्च कस्य काले कश्चिदुक्तमासत्र
 योपेतो वत्सरो गतः॥ यथोक्तं संख्यायां शुद्धिर्नैरित्यनेयं देन विवक्षिता॥ अथ यश्चत्वारः अथ सप्तानंदानव
 एवं तत्संख्यात्रयगमकांशं कागणप्रसिद्धा प्रातिलोम्येन लिखिता यथोक्तं संख्यायां पर्यवस्यति॥ तिथीशैरित्यत्रा
 पितिथयः पंचदशाईशा एकादशा॥ तत्रागणकैरंकेषु प्रसिद्धेषु पंचादशाधिकशतयुक्तं सहस्रं संख्यासंघटते॥
 तावद्विशकवर्षेर्मिते काले कश्चिदुक्तमासत्रयोपेतः संवत्सरः॥ अगात्तसूर्ये रित्यत्र अंगानि षट्॥ अक्षाणीति
 याणि पंचाक्षर्याद्वादशा॥ तत्रांकप्रक्षेपे सति षट्पंचाशदधिकशतद्वयोपेतं सहस्रं संख्यासंघटते॥ तावद्विंशत्स

रेर्मितेशक काले यथोक्तमा सत्रयोपेतः कश्चित्तरः। अस्पृचो दाहुरणं पूर्वो दाहृत ईश्वर संवत्सरा त्वावीनो भाव संवत्स
 रः। तत्र हि भाद्रपदमावास्या कन्या संक्रांतिस्तत उर्ध्वमसंक्रांतिमेकमासमतीत्योत्तरयोर्मसयोः क्रमेण उलाहिक
 संक्रांती। तत उर्ध्वमेकस्मिन्नेव मासे शुक्लप्रतिपदि धनुः संक्रांतिः तत उर्ध्वं दशमिकर संक्रांतिः। तत उर्ध्वं कुंभ संक्रांतिः स
 मन्तरे मासे दशैः तत उर्ध्वमेकमासं क्रान्ता समासमतीत्योत्तरस्यां शुक्लप्रतिपदि मीन संक्रांतिः। एवं च सत्येकस्मिन्नेव वत्सरे
 दाव संक्रांतौ मासौ एको द्विसंक्रांतमास इति यथोक्तमासत्रयं संप्रपद्यते। गजाग्रान्तिभूमिरित्यत्रापि गजाग्रयोः। अद
 यः सप्तमः अग्नयः स्वयः। भूरेका। तत्रां कप्रसेये सत्यष्टसप्तत्यधिकशतत्रयोपेतसहस्रसंख्या संप्रपद्यते। तावद्विर्वत्स
 रेर्मितेशक काले कश्चिदुक्तविधः संवत्सरः संप्रपद्यते। ऊर्वेदे नुवर्षे रित्यत्र ऊर्वेका वेदंश्चत्वारः। इंदुरेकः। तत्रां कप्रसे
 ये लोकचत्वारिंशदधिकशतसंख्या भवति। एतावद्विर्वर्षैः कश्चित्त्वोत्तरं सयमासयोर्व्यवधानं भवति। गोक्षुभिश्चेत्य
 त्रनपुंसकवर्जितेषु स्वराक्षरेणेषु गण्यमानेषु कारो नभमः संप्रपद्यते। ऊर्वेका तत्रां कप्रसेये सत्येको नविंशतिर्भवति।
 तावद्विर्वत्सरेः कश्चित्त्वोत्तरयोः सयमासयोर्व्यवधानमिति। अत्र द्विसंक्रांतिसुक्तस्य सयसंतायामुपपत्तिरुच्य
 ते। यदा धनुः स्यैरवौ दशैर्द्विसंक्रांतस्तस्य मेषादिष्ठवचनेन मार्गशीर्षं प्राप्तं। तथा सति पूर्वोक्ते द्विसंक्रांते

२३

मासे धनुः स्थैरवौ दशैर्न समाप्तः मकरस्थे नुरवौ समाप्तः अतः पौषमासत्वं तस्य संपन्नं। तथा च मार्गशीर्षस्य तत्र लु
 प्त्वात् अथ सयसंज्ञा युक्ता। अत एवैकमासमासि त्वादं रुसः पापस्य पतिरिति कल्पस्या एवां हस्य तिसंज्ञया
 पिव्यवक्ष्यते। तच्च व्यवहारो बार्हस्पत्यऽप्योतिर्यथेष्टस्य ते। यस्मिन् मासे न संक्रांतिः संक्रांतिद्वयमेव वा। सं
 सर्पा हस्यतीमासावधिमासश्च निर्दिताः। तत्र सयमासा त्वावीनो योऽसंक्रांतः स संसर्पः। असंक्रांतत्वेनेतराधि
 मासवर्कर्म नरुता। प्राप्तायां तदपवादं न कर्मरुः स न स म्य क स र्पतीति संसर्पः। तस्य कर्म नरुत्वा प्राप्तिरेवं स्म
 र्यते। सिनीवाली मतिकन्ययदा संक्रमते रविः। रविणाले धितो मासो ह्यनरुः सर्वकर्मस्त्विति। तदपवादश्चैवं स्म
 र्यते। मासद्वये मध्ये संक्रांतिर्न यदा भवेत्। प्रातस्तत्र पूर्वः स्यादधिमासस्तथोत्तर इति। संक्रांतिरहितयोर्द्वयो
 र्मासयोः पूर्वो संक्रांतः स प्रातस्तः शुक्लः कर्मरु इत्यर्थः। अस्मिन्नेवार्थे जाबालिः। एकस्मिन् नपि वर्षे वेदो मा
 सावधिमासको। प्रातस्तत्र पूर्वः स्यादुत्तरस्तमलिस्तु च इति। अतः संसर्पत्वं तस्योपपन्नं। असंक्रांतमास
 द्वयमध्यवर्तिनः सयमासस्या हस्यति त्वेति रुक्तेः पूर्वमेव दर्शिता। तदुत्तरमाविनो संक्रांतस्य काला

धिक्पादधिमासत्वं॥ त एते त्रयोपि ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धविवाहादौ निर्दिताः॥ यथोक्तप्रकारेणाहस्पतिना
 मः सयमासस्य द्वितीयसंक्रांतिप्रयुक्तनामसंभवे सति शुद्धमासवत्त्वात् अत्र पूर्वोत्तरमासशे
 षत्वशंकावकाशः॥ न त्वधिकमासोपेतसंवत्सरस्य त्रयोदशमासात्मकत्वं यथा तथा धिमासद्वयोपि
 तसंवत्सरस्य च त्रयोदशमासात्मकत्वं प्राप्तं न च तत्कलं॥ त्रयोदशं तु श्रुतिराह मासं च त्रयोदशः
 धापिन चैव दृष्ट इति वचनात्॥ नैष दोषः॥ असंक्रांतत्वेनाधिकत्वप्रसक्तियुक्तयोर्द्वयोर्मध्ये पूर्व
 पूर्वस्याधिमासत्वं निषेधात्॥ उक्तं ज्योतिःसिद्धांते॥ घटकन्यागते सूर्ये दृष्टिके वा ति धन्य
 ति॥ मकरे वाथ कुं ने वा नाधिमासो विधीयत इति॥ प्रथमार्थः॥ दृष्टिकादिषु च कुं मासेषु
 यदा मलमासः प्राप्नोति तदा सूर्ये उलोकन्योर्वर्तमाने मस्य संक्रांतोपि नाधिमासरति॥ घटकन्यागत इत्य
 त्त्वं॥ पूर्वेष्वपि प्रसक्तो संक्रांतो नाधिमासः॥ ननु मासद्वयोर्दशमासत्वप्राप्तिः॥ तथाप्येकादशमासत्वं प्र
 प्यते तस्यैव दोषः॥ तथा हि द्वादशमासाः संवत्सर इत्येव निर्णयवृत्तिः स संक्रांतान् मासानुद्दिश्य प्रवृत्ता॥

ननु कं ब्रह्मसिद्धांते॥ चैत्रादर्वाधमासः परतत्त्वधिको भवेदिति॥ चैत्रादारभ्योपरितनेषु मासेषु यद्येको विन्तासान संक्रांतो तदा ते योरर्वाचीनः पूर्वो
 नाधिमासः॥ उत्तरतत्त्वधिमासः॥ २

अस्मिन् त्रयोदशमासद्वयादुरित्यसंक्रांतस्य कदाचिकस्य पृथक् अवलोक्य॥ तथा च सति प्रकृते सयमासोपेतत्रयोदशमासा
 त्मके संवत्सरे द्वयोः असंक्रांतयोः परित्यागे सत्यवशिष्टाः स संक्रांता एकादशौ वा॥ ततो नित्यवृत्तिविरोधः॥ नायं दोषः॥
 द्विसंक्रांतियुक्तस्य सयमासस्य द्वयवेन परिगणनात्॥ तथा च स्मर्यते॥ तिथ्यधेप्रथमे पूर्वो द्वितीये धेते पुनरुत्तरः॥ मामा
 विविबुधैश्चित्तो सयमासस्य मध्यगो इति॥ ज्योतिःशास्त्रे द्विसंक्रांतियुक्तात् सयमासादाय संक्रांतेः क्वचित् पूर्वत्र
 चालनसंस्कारोक्तीत्कलं॥ तथा च यदा चालनमस्ति तदा पूर्वस्यासंक्रांतस्य संक्रांतत्वं संपादनादयमास एकत्वं नैव
 परिगणनीयः॥ यदा उचालनं नास्ति तदा यथोक्तप्रकारेण मासद्वयात्मकत्वं दृष्टव्यं॥ तथोक्तं वटेश्वरसिद्धांते॥ यदि
 न च लतिवै मासयुग्मं विधित्यमिति॥ ॥ इह मलमासस्य स्वस्वरूपं निरूपितं॥ ॥ अथ तत्र वज्रवर्ज्यविवेकः किं
 यते॥ तत्र पेठी नसिः॥ श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वाः द्वादशमासिकीर्णिताः॥ त्रयोदशोत्सवस्तानिष्फलाः परिकी
 र्णिताः॥ तस्मात्त्रयोदशमासिकीर्यास्तानुक्तार्थवत्॥ ऊर्ध्वन्नर्थमेवाप्युक्तं यदि तस्मिन् विनाशनमिति॥ अत्र निष्फला
 इत्यनिधानात्फलकामनया प्रवृत्तं कर्म निषिध्यत इति गम्यते॥ तथा च सत्यंतरे॥ दृष्ट्यादि सर्वकाम्यं तु न
 लमासे विवर्जयेदिति॥ न च सर्वास्ता इत्यनिधाना न्नित्यनेन निमित्तकयोरपि निषेधः शंकायः॥ नित्य

नैमित्तिके कुर्यात्प्रयतः सन्मलिन्येति बहुरूपतिवचनात् ॥ हा बालि नापितथैवोक्तं ॥ नित्ये नैमित्तिके कुर्यात् ॥
 द्वैक्यं नमलिमलिम्लुचे ॥ तिथिं न सत्रवारोक्तं काम्यं नैव करान्वेति ॥ योयं मलमासे काम्यनिषेधः असावारं भ
 समाप्तिविषयः ॥ असूर्यानामयेमासानुतेषु मम संमतः ॥ व्रतानां चैव यज्ञानामारंभश्च समापनमिति ॥ आरंभस
 माप्त्योरेवाधिमासे प्रतिषेधात् ॥ आरंभसमाप्त्योर्मध्यपातिन्यधिमासे तदारभ्यं काम्यमनुष्ठेयं ॥ अधिमासे निप
 तिते स्यैव विधिः कर्ममिति ॥ स्मरणात् ॥ युक्तकाठकगल्पे स्यात्प्रतिप्रवसववचनं ॥ प्रवृत्तं मलमासात्प्राक् काम्यं
 कर्म समापितं ॥ आगते मलमासे पितसमाप्तिर्न संशय इति ॥ तस्मादनुमासप्रवृत्तं लक्ष्म्यां प्रयणादीनां सत्रादिविष
 यं ॥ आवश्यकं च काम्यं कर्म तन्मलमासेऽप्यनुष्ठेयं ॥ तद्यथा ॥ प्रक्रांते मलमासे द्वित्रिंशदिनेषु यदि कश्चिद्वालो ब्र
 ह्मराक्षसादीनां गृह्यते ॥ तदारभ्योऽष्टौः सद्य एव कर्तव्या ॥ मलमाससमाप्तिप्रतीक्षायां बालादिमरणप्रसंगा
 त् ॥ सावेष्टिः काम्यं कर्तव्यं ॥ अग्नेयेरद्वौ घ्रे पुरोडाशमणिकपालं निर्वपेत् ॥ यं रक्षीसि स चैव नृत्तिमेव
 रक्षो हृत्ते न भागधेये नोपधावति स एवास्माऽन्तां स्पृहंतीति ॥ स चेन्न स मवेष्टुर्हृत्पूरितिरित्यावत् ॥ उप
 धावति ॥ देवताप्रियेण रुचिर्नागे न तोषयति ॥ अस्माद्रक्षो गृहीतादिष्टि कर्तारि दां स्यान्मनयति ॥ तथैवाभिच

रतः प्रतिचरः प्रतिचरतश्च कविदिष्टिः ॥ श्रूयते ॥ अग्नौ वैष्णवे मेकादशकपालं निर्वपन् नमिचरेदिक्ष्विति ॥ प्रतिवै
 परस्तादभिचरंतमभिचरं द्वे द्वे पुरोनुवाक्ये कुर्यादिति च ॥ तत्र द्वयोरप्येकैवेष्टिः ॥ अभिचरत एकैका पुरोनुवा
 क्या ॥ प्रतिचरतस्तद्वेष्टिर्विद्वेषः ॥ कालविलंबप्रतीक्षात्रापि न संभवति बाधकेशत्रौ प्रत्यासन्नो सति तदैवाभिच
 रस्य कर्तव्यं चात् ॥ प्रतिवारस्यापि स एव कालः ॥ एतयेव यज्ञेताभिचर्यमाण इति वर्तमानवाचिनाशा- न च प्रत्ययां ते
 न गृह्येन प्रतिचारकर्तुरभिचारसमकालचविशेषणात् ॥ एवं प्रबलज्वरराजशोहादिनायदायमृत्कः प्रसक्तस्तदा
 पिसद्यैवेष्टिः कर्तव्या ॥ दृष्टिस्तु श्रूयते ॥ यो मृत्योर्विनीयात्र स्मादेतां प्राजापत्यां शततस्मलां निर्वपेत्प्रजपतिमेव
 न भागधेये नोपधावति स एवास्मिन्नायुर्दधाति सर्वमायुरेतीति ॥ तस्मलाः सुवर्णशकलानियवत्रयपरिमिता
 नितानि च त्रातरव्यानि यस्यां निर्वपणीयानि सेष्टिः शततस्मला ॥ यदा दृष्ट्या नावात्सस्यानि च स्यंति मलमास
 आगतस्तदाकारोऽप्यष्टिः काम्यो यजेतेति ॥ विहितेष्टिर्न कालविलंबे सहते ॥ एवं स्मात्तान्यप्यावश्यं काम्यं
 हरणीयानि ॥ नित्ये नैमित्तिके योरपिरनन्यगतिकं तद्वमलमासे कार्यं ॥ अनन्यगतिकं नित्यं कुर्यान्नैमि
 त्तिकं तथेति स्मरणात् ॥ काठकगल्पे ॥ मलेन्यगतिकं कुर्यान्नैमित्तिकं क्रियामिति ॥ अनन्यगतिकं

निवर्तितानि॥ गृहपरिशिष्टे उदाहृतानि॥ अवष्टकारहोमाश्च पर्ववाग्रयणं तथा॥ मलमासेषु कर्तव्यं का-
 म्यादृष्टिविवर्जयेदिति॥ अवष्टकारहोमाश्चिह्नोत्रोपासनवैश्वदेवादयः॥ पर्वदशीपौर्णमासीपार्वणस्तुलीपा-
 कश्च॥ दशदिनां नित्यं च मकरेण प्रत्येवायादवगंतव्यं॥ तथा चाधर्वलिका आमनन्ति॥ यस्याग्निहोत्रमर्षीपौर्णमासेऽत्र
 नाग्रयणमतिथिवर्जं अहुतमवैश्वदेवं अविधिनाहुतमाससमास्तस्य लोकान्मृहिनस्तीति॥ गत्यंतरयुक्तानि उक्तानि
 नित्यं ब्रह्मनि॥ तदुक्तं काठकगृहपरिशिष्टे॥ सोमयागादिकर्मणि नित्यापि मलिमुच्यते॥ षष्ठाज्याग्रयणधानवा-
 महालयाश्च काश्चाद्येपाकर्माद्यधिकर्मयत्पर्यन्तमासविशेषाख्यातिहितं वर्जयेन्मल इति॥ सोमयागोहिवसेतेवि-
 हितस्तस्य मलमासविसर्जनेऽपि शुद्धमासेषु न संभवात्संगतिकर्तव्यं॥ षष्ठाष्टिकाठकशरावासे प्रसिद्धा न चाग्रय-
 णस्य संगतिकगतिकयो रुदाहरणं विरुद्धमिति शंकायुक्तं॥ तस्य मलमासे विकल्पितत्वात्॥ तदाह्येहीनसिः संक्रा-
 तिरहिते मासि ऊर्याग्रयणं न वेति॥ अन्यगतिकानि नैमित्तिकानि ग्रहणस्नानादीनि तेषां मलमासेऽपि कर्त-
 व्यतामाह॥ यमः॥ चंद्रस्त्यग्रहे स्नानं श्राद्धदानं उपाधिकं॥ कार्याणि मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथेति॥ संगति-
 कानि तु नैमित्तिकानि जातेष्व्यादीनि वैश्वानरं द्वादशकुपालं निर्वपेत्पुत्रे जात इति विहितायादृष्टेयशौचे वसिते यथा-
 नुष्ठानं तद्वन्मलमासेऽपि वसिते नुष्ठानं शक्यत्वात् संगतिकत्वं यथोक्तरीत्या काम्यमावश्यकमन्यगतिके नि-

२६

मित्तिकेऽपि मलमासे कार्याणि नेतराणीति सामान्यतो वज्यावर्ज्यविवेकः संपन्नः॥ स्नानि च कार्याकार्याणि कालादरीकारं
 संग्रहेण मुदा उदाहरणं॥ द्वादशाहसपिंडांतं कर्म ग्रहणं नूनं॥ सीमंते पुंसवे श्राद्धं होवेत्तौ जातकर्म च॥ तौ गेः शान्तिरल-
 भ्ये च योगे श्राद्धं व्रतानि च॥ प्रायश्चित्तं निमित्तस्य वशात्सर्वे परत्र च॥ अष्टोदशममन्वादि महालययुगादिषु॥ श्राद्धं दशैष्य-
 हरहः श्राद्धं स्नानादिमासिकं॥ मलिमुच्यते मासेषु मृतानां श्राद्धमादिकं॥ श्राद्धं तु पूर्वदृष्टे तृथैव पुगादिषु॥ मन्वादिषु च
 यद्दानं दानं दैनेदिनं च यत्॥ तिलगोभूरिहिरण्यानां संध्योपासनयोः क्रिया॥ पर्वहोमावाग्रयणं साग्रेऽपि पर्वणोः॥ नित्या-
 ग्निहोत्रहोमश्च देवतातिथिपूजनं॥ स्नानं च स्नानविधिनाप्यनस्यापेयवर्जनं॥ तर्पणं च निमित्तं स्य नित्यं चाहुतयत्र च॥ अ-
 नित्यमनिमित्तं च दानं च महदादिकं॥ अग्न्याधानाधरापूर्वतीर्थयात्रा मरेच्छणं॥ देवारामतडागादिप्रतिष्ठा मौंजीबंध-
 नं॥ आश्रमस्वीकृतिः काम्यरेषोत्सर्गश्च निष्क्रमः॥ राजाभिषेकः प्रथमं च उाकर्म व्रतानि च॥ अन्तप्राशनमारंभो-
 गृहाणां च प्रवेशनं॥ स्नानं विवाहो नां मानितथाप्यन्नमहोत्सवं॥ व्रतारंभसमोप्ती च काम्यकर्म च पाप्मनः॥ प्रायश्चित्तं
 तु सर्वस्य मलमासे विसर्जयेत्॥ उपाकर्मात्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणं॥ अवरोहश्च हेर्मतः सर्पाणां बलिरष्टकाः॥ ईशा-
 नस्य बलिर्विष्णोः शयनं परिवर्तनं॥ दुर्गेऽस्यापनो ह्यानेधजो ह्यनं च वज्रिणः॥ पूर्वत्र प्रतिविद्या निपरत्रान्यच्च

वेदिकमिति॥ अत्र द्वादशोत्तरान्यनित्यवदुत्तरयत्रेवेत्येतेन कर्तव्यसंग्रहः॥ अनित्यमनित्यमिति त्रैविकारभ्यवर्जं
 वेदित्येतेन वर्ज्यसंग्रहः॥ नृपाकर्मेत्वारभ्यपरान्यत्रैवेदिकमित्येतेन मलमासे विवर्जितानां सतां शुद्धमासेऽवश्यकत्वे
 व्यत्वेन संग्रहः॥ अत्र सर्वत्र साक्षिवचनात्कदाहरामः॥ यमः॥ गर्भे वा धुषिके नृत्ये श्राद्धकर्मणि मासिके। सपिंडीकरणे
 नित्येनाधिमासं विवर्जयेत्। तीर्थस्नानं जपो होमो यवग्रीहिति लादिभिः॥ जातकर्मण्यकर्मणि नवश्राद्धं तथैव च॥ मघात्र
 यो रक्षी श्राद्धं श्राद्धं न्यपि च बोद्धव्यं॥ चंद्रसूर्यग्रहे स्नां श्राद्धं दानं जपादिकं कार्याणि मलमासे पितृनेमिति के तथेति॥ मा-
 सिके श्राद्धकर्मण्यमावास्याश्राद्धकर्मणीत्यर्थः॥ नित्यनित्यदाने। होमो त्रौपासन होमः॥ अथ कर्मणि दहनोदकपिंडनोदा-
 स्ति संवयनादीनि॥ स्मृत्यंतरे॥ श्राद्धजातकनामानि ये च संस्कारसंज्ञताः। मलिलुचेपि कर्तव्या इष्टीः काम्याश्च वर्जयेदि-
 ति॥ संस्काराश्च न प्राधानाः। निःकर्मणादयः॥ स व्रताश्चात्र मस्य व्रतादयः॥ गतस्तिः। एको द्विर्द्वयं त्रयं च त्रैमिति
 कमुच्यते॥ तत्कार्यं पूर्वमासे च मलाधिके च धर्मत इति॥ गौतमः॥ जातकर्मणि यद्वा दैनवं श्राद्धं तथैव च॥ ग्रहलेपं
 सवा दौ च तत्सर्वत्र परत्र चेति॥ निमित्तवशादिति वाक्यदोषः। स्मृतिसंग्रहेऽपि। जातकर्मवपुस्स्मृतिस्सीमंतो च यत्न-
 व्रतं॥ मलिलुचेपि कुर्वीत्युक्तमिति निमित्तं यदि जायत इति॥ मरीचिः॥ रोगे चालम्बयोगे च सीमंतेषु सवैपि च॥ यद्वा

तिसमुद्दिष्टं पूर्वप्रापिन दुष्यतीति। निमित्तवशात्प्रायश्चित्तानि अष्टिड्कांडे बहुनिश्चयंते॥ आहिताग्निर्वदाग्नीनध्वा न्वाधयेष्टिम-
 र्त्तं साग्रामांतरे प्रयाणं कुर्यात्तदा उच्यंता इति मंत्रेण जुहुयात्तथा च श्रुतिः॥ सर्वे न्वा एवो न्नो कर्मात्प्रवेद्यप तियोग्नी न न्वाधा-
 यव्रतमुपैति स यदनिष्टा प्रयायाद कामप्रीता एनं कामाननु प्रयायुः॥ अनेना अवीर्यः स्यात्तज्जुहुयात् उच्यंता अंगिरम विष्वाः
 सुक्षितयः एथ कु॥ अनेना माययेमिर इति कामाने वास्मिन् दद्यात्त कामप्रीता एनं कामा अनु प्रयांति ते जेस्वी वीर्यवान् भवतीति।
 पत्यो भयं ह विरार्तिमा र्त्ते एं पंच शराव मोदने निर्वपेदिति॥ कौथुमिः॥ अष्टमं कुघटं दद्यात्तं वापि सुसंवितां॥ सैव त्सरे
 विदुडेपि प्रतिमा संवमासिक मिति। मरीचिः॥ प्रतिमा संव्रता ह च यद्वा कं प्रतिवत्सरं। मन्वा दौ च युगा दौ च मासयो रुभयो
 रपि ति॥ मत्स्यपुराणे। वर्षे चारुः श्राद्धं दानं च प्रतिवासरं॥ गोभूतिलुहिरण्यानां मासेपि स्यान्मलिलुच इति॥ एवमभ-
 स्यापे यवर्जनसंध्या वंदनादिष्वपि विशेषतः साक्षिवचनात्कदाहरणीयानि। सामान्यतस्तु नित्येनेमिति के कुर्यात्प्रय-
 तः स न्मलिलुच इति। एह स्यति वचनं पूर्वमेवोदाहृतं॥ ननु उदाहृतेषु संग्रहवचनेषु भाद्रपदा परपक्षे श्राद्धस्या-
 प्यभयत्र कर्तव्यता प्रतीयते॥ महाप्रलय युगादि स्थिति तत्र पठितत्वात्॥ तत्रोभयत्र कर्तव्यता स्मृतिविरुद्धा महा-
 लयाष्टकाश्राद्धेति काठक गत्येव ज्येष्ठस्मरणं पूर्वमुदाहृतं॥ भृगुरपि॥ इति श्राद्धं तथा सोममन्याधेयमहालयं।

राजभिषेकं काम्यं च न कुर्यात्मानुलंघितेति॥ नागरखंडेयि॥ नभोवाथ नभस्यो वामलमासो यदा मूलमासो भवेत्॥ सप्तमः
 पित्र्यसः स्यादन्त्येव च पंचम इति॥ तत्राषाढीमा वधिं तत्वा सप्तमयं चमो दृष्टव्यो॥ आषाढ्याः पंचमेयं स्यादिति वचनात्॥ ५
 आषाढमासस्यां तेनागे कर्कटसंक्रांतौ नभस्य अधिकमासत्वं॥ आषाढमासस्यां तनागे सिंहसंक्रांतौ नभस्य अधिकमासत्वं
 तयोर्नभयोरपि पक्षयोः कन्यायां वर्तमाने सवितरियः तस्य पक्षः सप्तमो भवति॥ असति शुद्धिविधे अधिकमासे पंचमस्तथा
 सति सप्तमे विहितस्यापर्यक्षश्राद्धस्य मलिन नभस्य तस्य तेऽनुष्ठानमयुक्तं॥ नायं दोषः॥ संग्रहवाक्यगतमहालयश
 देन तीर्थविशेषस्य वा मघात्रयोदश्यावा विवक्षणीयत्वात्॥ ननु मलिनान्मासेषु मृतानां श्राद्धमाहिकमिति॥ प्रति
 संवत्सरं प्राच्यमाणस्य मृतश्राद्धस्य मासद्वयकर्तव्यता संग्रहे दर्शिता॥ सानुक्ता मलमासे तन्निषेधात्॥ तथा च सत्यव्रतः॥
 वर्षे वर्षे च यद्वा मातापित्रोर्मृतैर्हनि मलमासेन कर्तव्यं व्याप्रस्य वचनं यथा॥ सत्यतयाः॥ वर्षे वर्षे च यद्वा मृतो हतम
 लिलुचे॥ कुर्यात्तत्र प्रमीतानामन्येषामुत्तरत्राहिति॥ पैठीनसिः॥ मलमासमृतानां श्राद्धयस्मतिवत्सरं मलमासे च कर्त्त
 व्यं नान्येषां कदाचनेति॥ अतस्तु श्राद्धमासमृतानां मलमासे मृता श्राद्धकर्तव्यता विधानमयुक्तं॥ नैष दोषः॥ तस्य निधा
 नस्य प्रथमाहिकविषयत्वात्॥ आहिकं प्रथमं यस्यात् तत्तु वीतमलिलुच इति स्मरणत्वात्॥ तथा हारीतोपि॥ असंक्रां

तेहि कर्तव्यमाहिकं प्रथमं द्विजैः॥ तथैव मासिकं श्राद्धं सपिंडीकरणं तथेति॥ लघुहारीतोपि॥ प्रत्यहं द्वादशमासिकार्यापिंडिक
 या कुर्वेः॥ ध्वनित्रयोदशेपि स्यादाद्यं मुक्तावत्सरमिति॥ अत्र द्वादशमासे पूर्ये सत्यतरदिने कार्येति व्याख्येयं॥ मासपक्षतिथि
 स्पष्टे यो यस्मिन् नियते हनि॥ प्रत्यहं च तथानृते स्यात् तस्य तद्विदु रिति व्यासेनाहिकदिनस्य विशेषितत्वात्॥ केचित्तु आ
 यं मुक्तावत्सरमित्येतदंतराधिमासेपि योऽयि चाकार्तिकप्रमीतस्य प्रथमाहिकं मास्ययुजे कर्त्तव्यं॥ तदुक्तं॥ मासय
 सेति वचनं विरोधात्॥ अतिमाधिमासविषये च योत्तरीत्योपपद्यते॥ तस्मात्तु श्राद्धमासप्रमीतानां प्रथमाहिकं मलमासे
 कर्त्तव्यं॥ द्वितीयाद्याहिकं श्राद्धमासद्वयनया विवक्षयो न यत्र कर्त्तव्यतोक्ताः मलमासमृतानां यदि कदाचित् स एव मलमा
 स आगतस्तदा तत्रैव प्रत्याहिकं कर्त्तव्यं न त्परितने श्राद्धमासे॥ तथा च नृगुः॥ मलमासमृतानां च यद्वा प्रतिवत्सरं॥
 मलमासे च तत्कार्यं नान्येषां कदाचनेति॥ अतो मलमासमृतानां कदाचित् प्रत्याहिकं मलमासेपि कार्यं श्राद्धमा
 समृतानां च प्रथमाहिकं तत्र कार्यं द्वितीयाद्याहिकं तु श्राद्धमास इति॥ एतन्निर्णयमभिप्रेत्य श्राद्धीये हनि संप्राप्ते म
 लमासो भवेद्यदि॥ मासद्वयेपि श्राद्धमेवं न लुप्यते॥ षष्ठिभिर्दिवसैः मासः कथितो ब्राह्मण्यलैः॥ उत्तरे देवाका
 र्याणि पित्रकार्याणि चोनयोरित्यादीनि वचनानि प्रवृत्तानि॥ अनित्यमनिमित्तं चेत्पादिना यानि वक्ष्यामि स्य

हीतामि ते सुस्मृतं यत्तु दक्षिणं ते ॥ तत्र दक्षमनुः ॥ अन्त्याधेयं प्रतिष्ठां च यज्ञदानां व्रतानि च ॥ विद्वत्तृषोत्सर्गश्च उकरणमेव लाः ॥
 मंगल्यमभिषेकं च मलमासे विवर्जयेत् ॥ बाले वा यदि वा वृद्धे चैवास्त्रमुपागते ॥ मलमास इवेतानि विवर्जयेद्देवदर्शनमिति ॥
 पैथीनसिज्यो घराशरयोरप्ययमेव पाठः ॥ कौथुमिः ॥ अधिमासे न कर्तव्ये श्राद्धं संवत्सरादि के ॥ ६ वर्षवृद्धाभिषेकादिकर्तव्यम
 धिके ननु ॥ अधिमासे न कर्तव्यं श्राद्धमाभ्यर्चयत ॥ तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात्प्रथमादते ॥ संपीडाकरणं ह्यध्वयं किंचिद्विद्वादि
 कं भवेत् ॥ इष्टं वा यथवा पूर्वतस्तज्ज्यामलिलुच इति ॥ असंक्रांतं प्रकृत्य ज्योतिश्श्राद्धे ॥ तत्र दत्तमदत्तं वा दत्तं न दत्तं मेव च ॥
 सुजसमयजसं च नोपवासः कृतो भवेत् ॥ न यात्रां न विवाहं न च वत्स निवेशनं ॥ न प्रतिष्ठां च देवातां प्रादसादयामभूतं हा ॥
 न हिरण्यं सुवासां सिकारयेदिति निश्चय इति ॥ स्मृत्यंतरेपि ॥ वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठा यज्ञकर्म च ॥ न ऊर्यामलमासे च महादा
 नव्रतानि चेति ॥ महादानं निजलापुरुषादीनि षोडशापि विष्णुपुराणोक्तानि कनकादीनि दत्ता कर्मपुराणोक्तानि ॥ एवमन्या
 न्यपि निषेधवचना न्यदाहरणीयानि ॥ उपाकर्मोत्सर्गं चेत्यादिना शुद्धमास एव कर्तव्यानि ॥ तत्र ज्योतिः पराशरः ॥ रविणालं
 धितो मासश्चाद्द्व्यातो मलिलुचः ॥ तत्र यदि हितं कर्म उत्तरे मासिकारयेदिति ॥ प्रजापतिः ॥ उपाकर्मं बहुयं च कर्म पर्व
 तसर्वं तथा ॥ उत्तरे नियतं ऊर्यात्सर्वं तन्निष्फलं भवेदिति ॥ हारीतोपि ॥ उपाकर्मं तयोत्सर्गकाम्यमुत्सवमष्टकाः ॥ मासवृद्धौ

पराः कार्यविवर्जयिष्ये चैव कर्ममिति ॥ ज्योतिषितामहेपि ॥ मासः कन्यागते भानावसंक्रांतो भवेद्यदि ॥ देवं पित्र्यतदा कर्मजलास्ते कर्तुं
 क्षयमिति ॥ अत्र कन्यागते सवितरियोऽसंक्रांतोऽसौ मलिनः श्राद्धयजुः ॥ भाद्रपदांते कन्या प्रवेशत ॥ एवं च सति कन्यामुपजीवयि
 हितं यदैवं पित्र्यं च तन्मलिनः श्राद्धयुजे न कर्तव्यं किंतु हिजुला संक्रांतं कृते ते शुद्ध श्राद्धयुजे न चेवं सति महालयत्वापरपक्षश्राद्ध
 त्यापि उलाभासे कर्तव्यतां प्रसज्येत ॥ तस्यापि कन्यामुपजीवयि विहितं त्वान् ॥ तथा च पुराणं ॥ कन्यागते सवितरियान्यहानि षोड
 शाः क्रतुभिस्तानि उल्यानि पिरणंदत्तं क्षयमिति ॥ मैवं भाद्रपदं क्षयं क्षयं कन्या संक्रांति स्पष्टित्वेन कन्यापजीविनोपपरय
 क्षेप्यतत्रानुष्ठातुं शक्यत्वात् ॥ तथा च कास्तिडिनि ॥ अंते वा यदि वा मध्ये यत्र कन्या रविर्ब्रजेत् ॥ सप्तः सकलः पूज्यः श्राद्धं षोडशकं
 प्रतीति ॥ वृहन्नमुरपि ॥ मध्ये वा यदि वा यत्र कन्या रविर्ब्रजेत् ॥ सप्तः सकलः पूज्यः श्राद्धं तत्र विधीयते इति ॥ किंच नेदमप
 रपक्षश्राद्धं कन्यामुपजीवति ॥ तस्यामनादरस्मरणं ॥ तथा च जातककर्णः ॥ आषाढी मवर्धितं चायः स्यात्पक्षस्तपंचमः ॥
 श्राद्धकालः सविज्ञेयः कन्यागच्छुवानुवेति ॥ अतः कन्यागते सवित्री रीतिवचनं तस्मिन् क्षयं क्षयं कन्यायोगं प्रशंसति ॥ अतएव
 क्रतुभिस्तानि उल्यानीति तत्रोक्तं ॥ एवं सति जलास्ते कर्तुरिति वचनं महालयव्यतिरिक्तवचनं ॥ अथ महालयस्यापि गौण
 कालनिषेधार्थं तदस्मात्तथाहि ॥ कन्या संक्रांतियुक्ते भाद्रपदं क्षयं क्षयं कन्यामुत्सवः कालकेनापि निमित्तेन सुखाका
 ला संभवे यावाद्दृष्टं श्विकदशी न तस्य गौणः कालः स्मृतिसिद्धः ॥ तत्र किं कन्यायुक्ते मलिनाश्वयुजे तच्छ्राद्धं कर्तव्यं

तक न्यारहिते तुलोपे ते सुदृश्वयुज इति वीक्ष्यायां तुलास्ते कर्त्तुरस्य मिति विधीयते। एवमन्या न्यप्यन्तर मोसैक कर्त्तव्य विषयाणि
 वचनान्युदाहर्याणि॥ तदेवं कार्य कार्य विवेकः पंचधा संपन्नः। तत्र किंचिन्मलमास एव कर्त्तव्यं। तद्यथा॥ मलमास मृतानां यदा क
 दाचित्प्रत्यादिकं। अन्यमास मृतानां प्रथमादिकं च। किंचित्तु शुद्धमास एव कर्त्तव्यं। तद्यथा कर्मादि। किंचिदुभयत्रापि क
 र्त्तव्यं। तद्यथा द्वादकादि॥ किंचिदुभयोरन्यतरस्मिन्निमित्तवशात् कर्त्तव्यं। तद्यथा॥ द्वादशाह सपिंडादि। किंचिन्मलमासे वर्ज्यं॥
 तद्यथा। अनित्यमनिमित्तं चेत्पि॥ अथ मलमासस्येव द्विराषाढ संक्रको विशेष उच्यते॥ तत्र दृष्टमिहिरः॥ माधवाद्येषु ष
 ष्ठे कमासि दर्श द्वयं यदा॥ द्विराषाढः स विज्ञेयः श्रोते कर्कटके च तदिति॥ इयं च द्विराषाढ संक्रोत्र नाविनिसंवत्सरे हरि
 स्वाप विवेका यो य युज्यते॥ अत एव दृष्टमिहिरः॥ मेषादिमिथुनां तेषु यदा दर्श द्वयं भवेत्। अष्टांतरे तदा वर्यं मिथुना क
 हरिः स्वयेत्॥ कर्कटादित्रिके चापि यदा दर्श द्वयं भवेत्। अष्टांतरे तदा वर्यं कर्कटा क हरिः स्वयेदिति॥ ॥ इति मास निर्णयः
 ॥ ॥ अथ पक्षः॥ ॥ पक्षवाच्यः पक्षपरिग्रह इत्यस्माद्वातोन्निःपन्नः। देवकार्यार्थं पितृकार्यार्थं वाप्यस्यते परिगृह्यते यः का
 लविज्ञेयः स पक्षः॥ अथ वाचं इत्यपंचदशां कलानामासुराणां क्षयो वायत्र परिगृह्यते स पक्षः॥ तथा च वाङ्मनेय
 नः चंद्रस्तपस्य संवत्सर निर्वह कस्य प्रजायतेः कलासुराणां पक्षया वामनेति॥ एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः त
 स्य रात्रे एव पंचदशकला भवेत्वा स्य षोडशी कला सरात्रिभिरेवावस्यते पंचक्षीयत इति। तथात एव चानि विधया

३०

दक्षिणे त्तरमार्गयोः शुक्लशुक्लपक्षावपक्षया सूरणात्मका विष्णुर्त्तुदिकारिभिरुपासकैश्च प्रायेते इति पठंति। अथ ये यज्ञे नदा
 नेन तपसा लोकं जयंति ते धूममभि संभवन्ति धूमाद्रात्रिंशत्त्रे रपक्षीयमाणं पक्षमिति॥ ते य एव मेतद्विदुर्वामी अरण्ये अहमया स
 तेते चिरभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरे पूजा पूर्यमाणं पक्षमिति च॥ ते त्रिरीयाश्च सावित्रवयने पूर्वोत्तरपक्षौ प्रत्येकं पंचदशाहो रात्रका
 वामनेति॥ संज्ञानं विज्ञानं दर्शदृष्टेति एतौ वा नुवाको पूर्वपक्षस्याहोरात्राणां नामधेयानि प्रस्तुतं विष्णुतं सुता सुतं च तीत्येतावनुवा
 कावपरपक्षस्याहोरात्राणां नामधेयानि॥ अयमर्थः॥ संज्ञानं विज्ञानमित्येको नुवाको मंत्रकांडे पठितः तस्मिन्नुवाके शुक्लपक्ष
 स्यात्तानां नामधेयानि पंचदशानुपुंसकानि यठ्ते। दर्शदृष्टेत्यपरानुवाकस्तत्र शुक्लपक्षस्य रात्रीणां नामधेयानि पंचदश स्त्रीलिङ्गा
 नि पठिकतानि॥ तथा त्कृतं विष्णुतमित्येको नुवाकः॥ सुता सुतं तीत्यपरो नुवाकः॥ तादुभौ शुक्लपक्षविषयो पूर्ववद्यो ज्ञानी यावि
 ति॥ ते चानुवाका एव श्रूयन्ते। संज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं ज्ञानं दमिज्ञानं तस्य कल्पमानं प्रकल्पमानमुपकल्पमानमुपलुप्तं कुपंश्रे
 यो वसीय आ यत्संभृतं भृतं॥ दर्शदृष्टादृतीता विश्वरूपा सुदर्शना आयायमाना प्यायमाना प्यायास्यन्ते तत्रा श्रीपूर्यमाण
 पूर्यमाण पुरयंती पूर्णा पूर्णमासी॥ प्रस्तुतं विष्णुतं कल्याणं विश्वरूपं शुक्रममृतं तेजस्वि तेजः समृद्धं अरुणं मानुसं वसरी
 विमलं अभितेयं नपस्वस्तुता सुचंती प्रस्तुता मयमा नाभि पूर्यमाण पांती प्रयासं यादृप्तिस्तयंती का॥ ता काम्या काम्ये जा
 ता युष्मंती काम दुघेति॥ रूद्रो यवा पक्षशब्दः स च द्वेधा विभक्तस्य मासस्यैकैकं मर्द्धकृते॥ पंचदशस्तोमना मर्द्धेन सामस

मूदे न मध्ये णि न स्य त्रि वृत्तो मना म क स्य साम स मूह स्य पूर्वोत्तर भागा भ्या मुत्पन्नत्वा त्रयोः पूर्वापरपक्षं चोचो
 पचाकुन्दे तानामसुराणां चक्रमेण स्फुटत्वा त्रयोः प्रशस्ता प्रशस्तत्वे तदेत सर्वं होतु वा स्मरणे तैत्तिरीयाः पठंति। प्रजापतिरका
 मयत प्रजायेयेति सतपो तथ तस्य त्रि वृत्तं स्तोममस्मृते जे तं पंचदश स्तोमो मध्य उदत्त एतौ पूर्वपक्षश्चापरपक्षश्चाभ
 वतां पूर्वपक्षं देवा अन्वसृज्यन्नापरपक्षमन्वसुरास्ततो देवा अभवन् परासुरायं कामयेत वसीयान् स्यादिति तं पूर्वपक्षे
 याजयेत् वसीयाने भवतियं कामयेत यापीयान् स्यादिति तं परपक्षे याजयेत् यापीनायेनेव भवति तस्मात् पूर्वपक्षोऽपरपक्षा
 कुरुण्यत इति॥ वसीयान्वसुमन्तरः॥ यापीयान् इत्यहीनः॥ कर्तुं शुभफल प्रायकत्वेन कुरुणामति शयेनाहंतीति कुरुण्य
 तेरः॥ तदेव मस्मिन् प्रकरेण संबत्सराय ननु मा सपक्षानि एताः॥ ॥ इति माधवीये काल निर्णये द्वितीयं प्रकरणं॥ ॥
 अथ तिथयो निर्णयंते॥ तत्र तिथिषां हस्तनो ते धातोर्निःपन्नस्तनोति विस्तारयति वर्धमानोऽसी यमाराणां वा चंद्रकालामेकां
 यः कालविशेषः सा तिथिः॥ यद्यथोक्तं कलया तन्यत इति तिथिः॥ तदुक्तं सिद्धांतशिरोमणे॥ तन्यते कालया यस्मात्त
 स्मात्तास्तिथयः स्मृता इति॥ एतदेवाभिप्रेत्य स्कांदे पठ्यते॥ अमाषोडशमागे न देवि प्रोक्तामहा कला॥ संस्थिता पर-
 मा माया देहिनां देहधारिणी॥ अमादि पौर्णमास्यं ताया एव शशिनः कला संस्थिता परमा माया तिथयस्ताः समाख्या

माः षोडशो ववरानन इति॥ अथ मर्थः॥ यामहा माया आधारशक्तिरूपा देहिनां देहधारिणी संस्थिता सा चंद्रमंडलस्य षोडशभागो
 न परिमिता चंद्रदेहधारिण्यमाना मही महा कालेति प्रोक्ता ह्योदपरहितानि त्यागति तिथि संज्ञिकैव॥ इतरा अपि पंचदश कला व्यवहा
 रोपयोगिन्याः स्योदयवत्यः पंचदश तिथयो भवतीति तिथयः॥ षोडशो वेत्यविरुद्धं वचनमिति॥ अतिस्त्वस्मिन्नेवार्थे पक्षानि र्णय्ये बोधाहता॥
 तस्य रात्रय एव पंचदश कला अवेवा स्य षोडशी कलेति॥ एवं सत्यत्र सामान्य विशेषरूपेण तिथि द्वे विध्यमुक्तं भवति तत्र ये यममेत्फक्ता
 ह्योदयवर्जिता अवेवा षोडशी कला तद्युक्तः कालस्तिथिसामान्यः॥ यस्तु वशिष्ठा वृद्धिस्तयो वेताः पंचदश कला स्तानि विशिष्टा क्का
 लविभागास्तिथिविशेषा स्तासां च पंचदशानां कलानामेकैकां कलां वक्ष्यामः प्रजायन्ताः पंचदेवताः क्रमेण पिबंति॥ तत्र वह्निपेया
 कला प्रथमं पीयत इति प्रथमे त्यक्त्यते तथा युक्तः कालविशेषः प्रायम्य वाचिना प्रतिपद्ये नानिधीयते एवं द्वितीयादीनां पंचदशं ता
 नां तिथीनां नामान्यवगंतव्यानि एताः लक्ष्यं चेति थयो भवन्ति॥ पुनश्च ताः पीताः कलाः तेनैव क्रमेण तत्र तस्या ह्युदिते देवताभ्यो
 निर्गत्य चंद्रमंडलं पुरयंति तामिर्मुक्ताः कालविशेषाः शुक्लपक्षगताः प्रतिपदाद्यास्तिथयो भवन्ति॥ वक्ष्यामि देवतानां कलायामेको
 मोत्यसौ पठ्यते॥ तथा हि प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः॥ विश्वेदेवास्तृतीयायां उवचुथं सलिलाधिपः॥ पंचमी उ
 वषट्कारः षष्ठीं पिबति वासवः॥ सप्तमी मृषयो दिवा अष्टमी मज्ज एकपात्॥ नवमी तस्य सत्ययमः प्राज्ञाति वैकला॥ दश

भीषि बते वायुः पिबेत्येकादशीमुमा॥ द्वादशीपितरः सर्वसमं प्राप्तिभागदाः॥ त्रयोदशीधनाध्यक्षः ऊर्ध्वः पिबेते कला॥ चतुर्दशीपु
 षतिः पंचदशीप्रजापतिः॥ सनिः पीतः कलारोषश्चंद्रमानप्रकाशते॥ कालावोडशिकायाञ्च अपः प्रविशते सदा॥ अमायाञ्च सदा सोम
 उषधीः प्रतियघते॥ तमोषधिगतं गावः पिबेत्तुं बुगतं च यत्॥ तत्क्षीरममृतं भूत्वा मंत्रपूतं द्विजातिभिः॥ पुनर्मनुष्यैः पुनराया
 यते शशी॥ दिने दिने कलावृद्धिः योर्लमास्याञ्च पूर्यते॥ ज्योतिः शस्त्रेण सिद्धं तशिरोमणि कोरेण तिथिरेवं प्रदर्शिता॥ अर्काद्वि
 निस्तृतः प्राचीयद्यात्परुः शशी॥ तच्चंद्रमानमंशैस्तु क्रेयाद्वादशमिति स्थिरिति॥ अयमर्थः॥ सूर्यमंडलस्य प्रथमः प्रदेशव
 तीशीघ्रगामी चंद्रमंडलस्य ऊर्ध्वप्रदेशवत्तमंदगामी सूर्यस्तथासति॥ तयोर्गतिविशेषवत्तद्विचंद्रमंडलमन्मननतिरिक्तं सत्सू
 र्यमंडलस्याधोभागे व्यवस्थितं भवति तदा सूर्यरश्मिभिः साकलेनाभिभूतत्वाच्चंद्रमंडलमीषदपि न दृश्यते उपरितने दिने सूर्या
 द्दीर्घगत्या विनिस्तृतशशी प्राचीयाति त्रिंशदंशोपेतशशौ द्वादशमिरेवैः सूर्यमुः ध्यगच्छति॥ तदा चंद्रस्य पंचदशेषु भागे
 सुप्रथमभागो दक्षिणयोग्यो भवति॥ सोयं भागः प्रथमकलेत्यभिधीयते॥ तत्कलानिः पत्तिपरिमितः कालः प्रतियतिथिर्भव
 ति॥ एवं द्वितीयादितिथिष्वगंतव्यं॥ तदेतद्विष्णुधर्मोत्तरे॥ विस्पष्टमभिहितं॥ चंद्रार्कगत्या कालस्य परिच्छेदो यदा भवेत्॥ तदा
 तयोः प्रवृत्तामितिमाश्रित्य निर्णयः॥ भगलेन समरेण क्रेयाद्वादशराशयः॥ त्रिंशं शस्त्रतदाराशौ भागद्वयमभिधीयते॥
 आदित्यादिप्ररुष्टश्च भागद्वादशकं यदा॥ चंद्रमाः स्यात्तदारा मतिथिरित्यभिधीयते इति॥ सेयं द्वादशमिर्भागः सूर्यमु

ध्वितवती प्रथमा चंद्रकलाष्टंगद्वयोपेता सूर्यरेखाकाराशौ क्यमीषदुपयाति॥ उत्तरोत्तरदिनेषु सूर्यमंडलविप्रकर्षांतरतम्या
 नुसारेण शौक्ष्ण्यमुपचीयते॥ अनयेवरीत्या संनिर्वतारतम्येन मेचकत्वमुपचीयते॥ तदेतदुक्तं सिद्धं तशिरोमणौ॥ उपचयमुपया
 तिशौक्ष्ण्यमिदोत्पन्नं तद्वज्रतश्च मेचकत्वं॥ अलमयजलजस्य गोलके वा त्रभवति तीक्ष्णविषाणरूपतास्येति सूर्याच्चंद्रमसो यौ
 सन्निकर्षविप्रकर्षेति योरवसानंदर्शयिष्येति योः संपद्यते॥ तदाह गोलिलः॥ यः परोविप्रकर्षः सूर्याच्चंद्रमसोः सापोर्लमासी
 यः परः सन्निकर्षः साऽमास्येवाति॥ न च चंद्रकलानां सूर्ये प्रवेशनिर्गमौ प्रतीयते सोमोत्पत्तौ च वत्स्यादिदेवतासु॥ नायं दो
 षः॥ अस्मदादिदक्षिणोपेक्षया ज्योतिः शस्त्रस्य प्रवृत्तत्वात् सोमोत्पत्तौ च वत्स्यादिदेवतानां तत्कालप्रवृत्तेरिति विवक्षिता॥ यदि सूर्ये
 प्रवेशनिर्गमौ यदि वा वत्स्यादिदेवतासु सर्वथापि कलाप्रयुक्ता एव प्रतियदादितिथयः॥ ननु सावनदिवसेषु सौरदिवसेषु च नि
 र्णयमुपेक्ष्य चंद्रादितिथिष्वेव कृतो निर्णयो घमति चेत्॥ संदेहसद्भावादिति॥ न खलु सौरसावनदिवसयोः संदेहसद्भावेऽस्ति
 नियतपरिमाणत्वात्॥ तच्च ब्रह्मसिद्धीतेभिहितं॥ सावनं स्यादहोरात्रमुदयादौ दयाद्वेः॥ रवेस्त्रिंशत्कलाश्वंशमितिथिसंज्ञो
 गेऽहं दवमिति॥ एकस्मिन् रात्रौ यावत्तं कालं रविवर्तते तावतः कालस्य त्रिंशो योयमंशः स सौरदिवसः॥ तिथिरेका कलात
 त्संज्ञो गेऽहं दवमिति॥ न च सौरसावनयोरिव चंद्रादितिथिरेव संदेहाभावः शकनीयः॥ आस

वृद्धीचगरेणदिति॥स्ववेदियस्तथाहिस्त्रस्त्रिविधंतिथिलक्षणं॥धर्माधर्मवशादेवतिथिस्त्रेधाविवक्षितेति॥स्वर्वासमति
 थिः॥दर्पावृद्धियुक्ता॥हिस्त्राक्षययुक्ता॥तस्येतस्यत्रैविध्यस्यविपरिवर्तनविशेषेणतिथिःपूर्णखंडाचेतिद्वैविध्यमापद्यते॥
 तत्रसंपूर्णस्क्रंदपुराणेदर्शिता॥प्रतिपत्प्रभृतयःसुवर्णदयादोदयादवेः॥संपूर्णइतिविख्याताहरिवासरवर्जिताइति॥हरिवा
 सरएकादशी॥याउनोक्तलक्षणासारखंडतिथिः॥तत्रसंपूर्णयांविधिनिषेधयोनीस्त्रिसंदेहः॥खंडतिथौत्रिविधिनिषे
 धव्यवस्थामाहगार्ग्यः॥निमित्तं कालमादायवृत्तिविधिनिषेधयोः॥विधिः पूज्यतिथौतत्रनिषेधः कालमात्रेण॥तिथीनां
 पूज्यतानामकर्मनुष्ठानयोग्यता॥निषेधस्तुनिवृत्त्यात्माकालमात्रमपेक्षतइति॥एवंचसतिखंडतिथौपूज्यत्वंनिर्णेतव्यं
 भवती॥तत्रप्रतिपदमारभ्यपंचदश्यंतास्तिथयःक्रमेणनिर्णय्यते॥तत्रप्रतिपद्वृत्त्युपक्रमेवर्तते॥चांद्रःपक्षमासोवा
 प्रतिपद्यतेप्रारभ्यतेयस्यांतिथौसातिथिःप्रतिपत्॥प्रारंभवान्तिथेप्रतिपद्वृत्त्यवहृचब्राह्मणारण्यकस्त्रेषुप्रयोगादव
 गम्यते॥तथाचक्रुतिःआत्वारथंयथोतयइदंवसोःसुतमंधइतिमरुतत्वातीयस्यप्रतिपदनुचराविति॥अयमर्थः॥
 मरुत्वातीयनामकिंचिच्छ्रुतस्यात्वारथमित्ययंमंत्रःप्रतिपत्प्रथमंपाद्यःइदंवसोःसुमंधइत्ययंमंत्रोऽनुचरःप
 श्चात्याद्यइति॥तथाचतैत्रिरीयाश्रमेधब्राह्मणभ्रामर्तेति॥पवस्वावाजसातयइतिअनुष्टुप्प्रतिपद्वतीति॥॥

तथातएवदर्शपूर्णमासव्रतलोपठंति॥सामिधेनीरनुवक्ष्यन्तेताःआहतीःपुरस्तादध्यातृब्रह्मैवप्रतिपदंऊरुतइति॥साचप्रतिपत्ति
 थिर्यदास्येदियमारभ्यपुनरुदयपर्यंताभवतितदाशुद्धवाप्रतिपदिविहितं सर्वनिशंकैस्तत्रानुष्ठेयंशुद्धत्वंचनारदीयपुराणेदर्श
 तां॥आदित्योदयवेलायाआरभ्यषष्ठिनाडिकाःयातिथिःसाउज्ज्वलास्यात्सर्वतिथ्योत्पत्त्यंविधिरिति॥सूर्यसिद्धांतैपि॥सर्वचित्तश्च
 तिथयउदयादोदयंछिताः॥शुद्धाइतिविनिश्चेयाःषष्ठिर्नाड्योहिवैतिथिरिति॥यदांनुसाप्रतिपत्खंडेतिथिःसतीपूर्वापरदिन
 योर्दशद्वितीयाभ्यांयुज्यतेतदादशयुक्तायाःपूज्यत्वात्तत्रानुष्ठेयं॥तत्पूज्यत्वंचपैषीनसिराह॥पंचमीसप्तमीचैवनवमीचत्रयोद
 शी॥प्रतिपद्वतीचैवकर्तव्यासंमुखीतिथिरिति॥संमुखत्वंस्कंदपुराणेविवेचितं॥संमुखीनामसायाहोव्यापिनीद्वयतेयदा॥
 वि५ प्रतिपत्संमुखीकार्यायाभवेदापराहिकी॥यासोपि॥प्रतिपत्सेवज्ञेयाविभवेदापराहिकी॥दैवकर्मतयाज्ञेयंविश्वामनुरव्वी
 त्वासायाहोपराहादयःकालविशेषाःसावनदिवसगतस्याहोनेरादवगंतव्याः॥सचदिवसोविष्णुधर्मेतिरेविवेचितः॥लघुस
 रसंभामात्रानिमेषःपरिकीर्तितः॥अतःसूक्ततरःकालो नोपलभ्योभृगूत्तम॥नोपलभ्यंयथाइयंसूक्तंपरमाणुतः॥दो
 निमेषोत्रुटिर्नयाप्राणेदरात्रुटिःस्मृतः॥विनाडिकात्रुष्टाणस्तत्पाष्टिर्नाडिकास्मृता॥अहोरात्रेउतत्पथानित्यमेतत्
 कात्रितं॥त्रिंशन्मुहूर्तश्चितथाअहोरात्रेणकीर्तितः॥तत्रपंचदशप्राकारामरात्रिर्दिवातथा॥उत्तरांउदकाष्ठीक्रमादा
 क्रमेणरविः॥तदातदामवेदुर्दिवसस्यमहाभुजा॥दिवसश्चतदारामदृक्षिसमधिगच्छति॥तदाश्रितमुहूर्तानोहानि

ज्ञेया तथा तथा ॥ दक्षिणं च यदा काष्ठां कमादाक्रमते रविः ॥ दिवसस्य तदा हानिर्हृतव्याता वदेव ॥ सीयते तस्य हानौ च तन्मुहूर्तस्तिथेव च ॥
 रात्र्याश्चिताश्च वधते रात्रिर्दक्षिणैव च ॥ यद्यमेवं सहस्रांशुस्तुलां चैव प्रयच्छते ॥ समरात्रिर्दिवः कालो दिनश्च स्य वाचक इति ॥ वाचको
 वाचार्थ इति यावत् ॥ अत्र ये मुहूर्तानि हितास्तेषां नामानि श्रुतिज्योतिषशास्त्रस्मृतिषु विविधानि दृष्टानि ॥ तत्र श्रुतिं तावदेति
 रीयाः पठन्ति ॥ वित्रः केतुर्दाता प्रदाता सविता प्रसविता भिशस्ता उमंतेति एते नुवाकामुहूर्तानां नामधेयानीति ॥ तत्र द्वाभ्यां द्वाभ्यां प
 दाभ्यामेकैकस्यानुवाकस्य प्रतीकमुक्तं तथा सति चत्वारो नुवाकाः संयच्छते ॥ तत्र प्रथमेशुक्लपक्षगतस्याहो मुहूर्तद्वितीये तत्रात्रे
 द्वितीये रक्तपक्षगतस्याहो शुक्लपक्षे तत्रात्रे रिति विवेकः ॥ ते चानुवाका एव श्रूयन्ते ॥ वित्रः केतुः प्रभाना भानसंभानज्योतिष्मावते ऊखा
 नश्चातयस्तयन्निमित्तयनरोचनो रोचमानः शोभनः शोभमानः कल्याणो ददाता प्रदाता नंदो मोदः प्रमोदश्चावेद्यनिवेशयन् संवे
 शनः सः शंतः शंतः आभवनं प्रभवनं संभवनं संभूतो भूतः सविता प्रसविता दीप्तो दीपयन् दीपमानः ज्वलन् ज्वलिता तपन् वि
 तपन् संतपन् रोचनो रोचमानः शंभुः शंभुमानो वामः ॥ अभिशस्ता उमंता नंदो मोदः प्रमोदश्चासादयन्निष्ठादयन् सः सादनः
 सः सन्नः सन्नेत्रावर्तिर्भुः शंभुः भुव इति ॥ एतेषु मुहूर्तैश्चैकैकमुहूर्तस्य पंचदश भागाः सस्ममुहूर्तः ॥ तथा च देव शास्त्र
 णां इदानीं तदानीमिति ॥ * प्रभुः * एते चैव मुहूर्तानां मुहूर्त इति ॥ इदानीमित्यादि ॥ को नुवाको मंत्रका उ एव यच्छते
 इदानीं तदानीमेतर्हि सिद्धं अङ्गिरं आशुनिमेषः फणोऽवनश्च त्रिद्वन्द्वरः स्वरमाणश्च राशीयान् नृवर्ति ॥

३५

ज्योतिः शास्त्रे उच्यते रात्रयोऽस्मिन् मुहूर्तानां नामानि कथ्येनोक्तानि ॥ गौरी वल्लभ सर्पमित्रपितरो वस्वबुविश्वाद्या ब्रह्मर्षो रू
 हसंभवं दुहुतमुद्देवेशनं चराः ॥ त्रिंशद्विंशत्येव योनयो दश तथा पंचक्षणावसेर ॥ अजाहिर्बुध्मपूषाश्विनाः स्युः कीनारो निधिरुत्वंश
 दितीज्याः ॥ विष्णुर्भानुस्त्वष्टाता मुहूर्तः ॥ रात्रौ क्रूरस्त्वैतकाजानिरुद्रा इति ॥ स्मार्त्तानि च नामानि पुराणे दृष्टानि ॥ रोदधितश्च मे त्रश्चत
 थासारभटः स्मृतः ॥ सावित्रो वैश्वनरो देवश्च गोर्ध्वः ऊतपः स्तथा ॥ रोहिणश्च विरंचश्च विभो नि र्जती स्तथा ॥ शं बरो विभवश्चैव भिरा
 पंचदशास्मृता इति ॥ एते पंचदशास्त्येदया दारभ्य क्रमादिवा मुहूर्तः ॥ तथा रात्रिमुहूर्तः ॥ शंकरश्चाजया दश्चतथाहिर्बुध्मेतको ॥
 अश्विनौ याम्यवाहौ यौ वैधात्रश्चाद एव च ॥ अदिते यो धर्मे वैश्वेस्त्वैवः सौर एव च ॥ ब्राह्मणो भस्वतश्चैव मुहूर्तः ॥ क्रमशो निशीतिायथो
 क्तानां विधनामकत्रिंशत्मुहूर्तैः पितृस्य सावनाहोत्रस्य युद्धः पंचदशमुहूर्तैः कृतस्याहो भागाः पराह सायाह प्रातराद
 यः ॥ ते चाहोभागामतमे देन पंचधा विकल्प्यते ॥ द्विधा त्रिधा चतुर्धा पंचधा पंचदशधा वाह विभज्यत इति पंचमतमे दशः तत्र द्वेधा वि
 भागः स्केरपुराणे दर्शितः ॥ आवर्तनात्तु पूर्वाहो ह्यपराह स्तथा पर इति त्रिधा विभागोऽपि स्केरपुराणे दर्शितः ॥ ऊर्ध्वं सूर्योदयात्प्रोक्तं
 मुहूर्तानां तु पंचकाः प्रवोहः प्रथमः प्रोक्तो मध्याह्नस्ततः पश्चात् अपराह स्ततः प्रोक्तो मुहूर्तानां तु पंचका मिति ॥ शान्ता तपोऽपि ॥ तस्मा
 दहस्तप्रवोहो देवाश्च नमः भ्यर्हन्ति ॥ मध्यदिने मध्याह्ने अर्वाहो दिवि देव इत्येते यत्तुर्वदेति षष्ठि मध्येहः सामवेदेनास्तमयेम
 महीयते वै ॥ मध्यस्त्रिभिरेति स्मर्य इति ॥ अतः परेऽपि * अपराह पितर इति ॥ एवमेव विभागमभिप्रेत्य सहस्रस्य वत्सरस

चब्राह्मणे आम्नायेते॥ अदिः पूरपूर्वो विदेवानां मध्यं दिने मनुष्याणां मयराहः पितृणां मिति॥ चतुर्धा विभागमाह गोभिलः॥ पूर्वोः
 प्रहरं सार्द्धं मध्याह्नः प्रहरं तथा॥ आहृतीयादयराहः सायाह्नश्चतुः परश्च॥ पंचधा विभागं व्यास आह॥ मूर्तं त्रितयं प्रातस्तवा
 नेवच संगवः॥ मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादयराहोपितादशः॥ सायाह्नस्त्रिमुहूर्तस्तु सर्वधर्मबहिष्कृत इति॥ दृष्टपराशरोपिलेखा
 प्रहृत्यायादित्यात्मुहूर्तस्त्रय एव न॥ प्रातस्तु सस्मृतः कालो नागश्चाहः सपंचमः॥ संगवस्त्रिमुहूर्तं यमध्याह्नस्तु सप्तमः स्मृतः
 ततस्त्रयोमुहूर्तश्चाथापराहो विधीयते॥ पंचमो यदि नां शोयः ससायाह्न इति स्मृत इति॥ एवमेव विभागमपि प्रत्येकं श्वि मंत्रः सं
 गवकालमवलंब्य व्यवजहार॥ मंत्रं च ब्रूवा अश्विने सूक्ते आमनंति॥ उतायातं संगवे प्रातरहो मध्यं दिनौ नृदिता सूर्यस्य दिवान
 के मवसाशं तमे नने रानी प्रीतिरश्विना तं तानेति॥ अस्मिन् मंत्रे प्रातस्संगवमध्यं दिनानां स्वसंज्ञाभिर्व्यवहृतत्वादवशिष्टयो रपि
 भागयो रप्येतन्नितयमुपलक्षणं दुष्टं॥ तैत्तिरीयब्राह्मणेपियथोक्तानां पंचानां प्रातरादीनां भागानां मध्यवर्तिषु संधिष्वग्नि
 शोमो कथ्योऽशातिरात्राख्यानां चतसृणां सोमसंस्थानो निर्माणं॥ वक्तुं यथोक्तं पंचभागाः साधिष्ठादेवताः समाह्वाताः
 देवस्य सविचुः प्रातर्मित्रस्य संगवः बृहस्पतेर्मध्यं दिनः भागस्यापराहः वरुणस्य सायमिति॥ छंदोगाश्च सप्तमं कृत्युपेतसा
 च आदित्यात्मनोपासनं वक्तुमादित्यस्य संधिं नः कालभेदाच्चि न ज्येतेषां हिंकारादिसप्तमं क्रि रूपतां विवक्ष्य व आमनं
 ति॥ तस्य यत्पुरो दयात्स हिंकारः॥ अथ यत्प्रथमोदिते सप्तस्तावः॥ अथ यत्संगववेलायां स आदिः॥ अथ यत्संप्रति मध्यं

दिने सनुद्गीयः॥ अथ यद्दूर्ध्वमध्यं दिनात् प्रागपराह्वात्संप्रतिहारः॥ अथ यद्दूर्ध्वमपराह्वात् प्रागस्तमयात्स उपदवः॥
 अथ यत्प्रथमास्तमिते तन्निधनमिति॥ वाङ्मनेयिनोप्येवमा मनंति॥ आदित्यो वै सर्वज्ञ तवः॥ सयदेवो देत्यथ वसंतो य
 दा संगवो यत्रीष्मो यदा मध्यं दिने यवर्षादापराह्वात्सदा शरधदा समेक्ष्य हेमंत इति॥ पंचदशधा विभागः शंखेन द
 र्शितः॥ रोदश्चैत्रश्च मैत्रश्च तथा शालकटः स्मृतः॥ सावित्रश्च जयंतश्च गंधर्वः कृतयस्तथा॥ रोहिणश्च विरेचश्च विजयो न
 र्क इति स्तथा॥ महेन्द्रो वरुणश्चैव भेदाः पंचदशः स्मृताः॥ इति॥ तत्र पंचधा विभागपुत्रस्य बहुश्रुति स्मृतिषु दृष्टत्वात् प्रा
 येणैतमेव यत्समाश्रित्य विधिनिषेधशास्त्राणि प्रवर्तते॥ सूर्योऽज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्यादिति प्रातरिति श्रुतौ प्रातः क
 लमुपलब्धतत्कालीनहोमस्य मंत्रविशेषो भिहितः॥ स्मृतावपि संध्यामुपास्य विधिवत्प्रातर्होमं समाचरेदिति होमो गते
 ने प्रातः काले आश्रितः संगवक्रिकात्पायने न्यवहृतः॥ संधिश्च संगवो दूर्ध्वं प्रसृज्य वर्तनाद्देवः॥ सायं चोत्तमासी विज्ञेया संध
 ३ कालविधौ तिथिरिति॥ बोधायने न मध्याह्नो व्यवहृतः॥ मध्याह्नव्यापिनी ग्रीष्मा एकमं कृत्येति धिरिति॥ अमावास्याया
 मपराह्णे पिंडपिपूयज्ञेन चरंतीति श्रुत्याऽपराहो व्यवहृतः॥ सायाह्नव्यवहारस्तु पूर्वमेव संमुखीनामेति वचने नोदाह
 तः॥ त्रैधा विभागस्तु सोमयागे सवनत्रय उपयुज्यते॥ यथोक्तेषु पंचसुकालेषु या निविहितानि कर्माणि तानि देवपि
 अरूपेण राशिद्वयं लब्धं तयोर्गोलाकाशे नुज्ञानाय द्वेधा विभागो दर्शितः॥ चतुर्धा विभागस्तु प्रकरणबलाद्गोभि

लस्यत्कर्मविशेषेऽव्ययः॥ पंचदशधाविभागे मुहूर्तेऽपि जीवने न विधिनिषेधौ ज्योतिश्शास्त्रेषु दृश्यौ॥ एवं
च सति प्रकृते पंचसहस्रो भागेषु पंचमसायाह्ना भागं व्याप्य ततः पूर्वचतुर्थमपराह्णभागं या प्रतिपत्संस्पृशति तादृ
शी पूर्वविज्ञेयवासे पूज्या॥ अत्र तिथीनां वेधः पैठीनसिनादिति॥ पक्षद्वयेऽपि तिथयस्तिथिं सर्वानि थोत्ररी॥ त्रिभि
मुहूर्तैर्विध्यंति सामान्योऽपि विधिस्मृत इति॥ पूर्वघट्टदद्यानंतरममावास्यात्रिमुहूर्तानि चेत्सा प्रतिपदं विध्यति॥ प
रे घट्टरत्नमया आग्नितीयात्रिमुहूर्तानि चेत्सापि पूर्वा प्रतिपदं विध्यति॥ एवमुभयतो द्विद्वयोर्दिनद्वयवर्तिन्योः प्रति
पदोर्मध्ये किं पूर्वायास्यात्ततोत्तरेति विचार्यते॥ तत्र पूर्वायास्यत्वे पैठीनसिनादव्यासा आहुः तद्वचनानि पूर्वमुरा
हृतानि॥ निगमेऽप्येवमेवोक्तं॥ युग्मान्ति युगभूतानां षट्मुन्योर्वसुरंध्रयोः॥ रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्याथ
लिभिः॥ प्रतिपद्यमावास्या तिथ्योर्गुणमहाफलं॥ एतच्च संहारोऽर्थं हंति पुण्यपुरातनं॥ तमिति॥ युग्मं द्वि
तीया॥ अग्निस्त्वृतीया॥ युगं चतुर्थी॥ भूतं पंचमी॥ षट्षष्ठी॥ मुनिसप्तमी॥ वसुरष्टमी॥ रंध्रं नवमी॥ रुद्र
एकादशी॥ अत्र युग्मान्यादिसप्तयुग्मेषु पूर्वातिथिरुत्तरे विद्यायास्यात्तत्रात्तु पूर्वविज्ञेयत्वं भवति॥ स्मृत्यं
तरेऽपि॥ एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थी का॥ उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वैः संयुक्ता इति॥ अन्यत्राप्यु

क्तं॥ षड्यष्टमी अमावास्या तस्य पक्षे त्रयोदशी॥ एताः परयुक्ताः पूज्याः पराः पूर्वैः संयुक्ता इति॥ शिवशंकरगीताभ्यां॥ एका
दश्याष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्थी का॥ चतुर्दश्यामावास्या उपोष्याः स्युः पराचिता इति॥ एतेषु सर्वेषु वचनेषु प्र
तिपदः पूर्वविद्यायाः पूज्यत्वं प्रतीयते॥ एतस्यैव पक्षस्यानुग्राहक उत्तरविद्याया निषेधो बृहद्वसिष्ठेन स्मर्यते॥ द्वि
द्वितीया पंचमी वेधादशमी च त्रयोदशी॥ चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वैः तिरेतिथी इति॥ द्वितीयादयः स्ववेधेन पूर्वमुत्त
रं चतिथिहान्यरित्यभिधानादुत्तरा प्रतिपदुपवासे निषिद्धा भवति॥ आपस्तम्बस्तु उत्तरविद्यायाः प्रतिपदः पूज्यत्वमाह॥
प्रतिपत्सद्वितीयास्याद्वितीया प्रतिपद्युतेति॥ भविष्योत्तरेऽप्ययमेव पाठः॥ अत्रैरेवेतिथ्यते॥ किमुत्तरविद्या पूज्यत्वव
चनेन प्रतिपन्मात्रं विषयीक्रियते॥ किं वा प्रतिपद्विशेषः यदापि प्रतिपद्विशेषस्तदापि किमशुक्लपक्षगत्वं॥ किं वा नुपो
ष्यत्वं॥ पूर्वदिने अनापराह्णिकत्वं वा॥ तत्रैवासायाह्निकत्वं वा॥ तत्रैवापराह्णसायाह्नोभयाव्यापित्वं वा॥ बलिदिने तत्त्वं वा॥
शुक्लपक्षादिनिखिलप्रतियोगिरोहित्यं वा॥ ननु सर्वत्र संशयः॥ कोटिद्वयमवलंबते॥ कोटिद्वयात्वं बीविमर्शः संशय इति
तार्किक उक्तिः॥ अतो बहुपक्षोऽप्यन्या सोऽयुक्तः॥ मैवे प्राणाधिकरणवदुपपत्तेः॥ अस्ति कत्रमीमांसायां प्रथमाध्या
यप्रथमपादावसाने प्राणशब्दविषयीकृत्य प्रवृत्ते मधिकरणं॥ तस्य संग्राहकावेताः कौमुदीवतः॥ प्राणोऽस्मिन्त्यत्र वाच्यं
इजीवन्नसु संशयः॥ चतुर्णां लिङ्गसंज्ञा तत्त्वपक्षेऽस्ति हेनविक्रि॥ अस्मिन्नेनैकलिङ्गानितानि सिद्धान्पनमया॥

ले

अन्येषामन्यथासिद्धे कथाधर्मस्तेनेतरदिनि॥ अयमर्थः॥ कौसीतकि आसुरेण तर्दना यो यस्य चायेन्द्र एव मुपदिदेश॥
प्राणेस्त्रिप्रजात्मातेममायुरमृतमिति उपासेति॥ तत्र संशयः॥ किं प्राणशब्देन उच्यते॥ आसुरेण तर्दना यो यस्य चायेन्द्र एव मुपदिदेश॥
इति शब्दभिधेयः सहसा सत्त्वाकारवान् देवताविशेष आहोस्वित्कार्यकारणध्वसोऽङ्गीकोथवापरब्रजेति॥ संतिवात्र
प्रकरेण सच उच्यते गमकानि च उर्विधानि लिङ्गानि॥ इदं शरीरं परिगृह्योत्पापयतीति॥ प्राणवायोरिङ्गं अस्मीत्यहंकारवा
सेव कुरिंदाख्यदेवताविशेषस्य लिङ्गं॥ नवाचं विद्विज्ज्ञासीतव स्तारं विद्यादिति श्रुतं वक्तृत्वादिकं जीवलिंगं॥ आनेरोऽत्रोमृत
इत्यादिकं ब्रह्मलिङ्गं॥ चतुर्लिंगानां समबलत्वादिकथायत्किं चित्त्वीकर्तव्यमिति पूर्वपक्षः॥ आनेरुच्यदीनां ब्रह्मलिङ्गानां
मने कत्वा देवां च वायोरौकथं विदपि योऽयि न मशक्यत्वात्तरीरोत्पापनादीनां वाद्यादिलिङ्गानां तत्र दुषाध्यपहिते ब्रह्मणि
सुसंपादत्वाद्ब्रह्मेवात्र प्राणशब्देन विवक्षित इति राक्षं त इति॥ पूर्वमीमांसायां मपि यथाध्यायस्य सप्तमे पादे सप्तमसंवत्स
राधिकरणस्य संशयपक्षा अष्टावप्यन्यस्ताः किमस्मिन्नेदीर्घायुर्षां गंधर्वादीनां अधिकार उत्र सायनेन सिद्धनामनुष्णा
णां॥ अथपि द्युपुत्रपौत्रादियं पराह्यस्य कुलस्याहोस्विदस्मादेव शास्त्रात्प्रवृत्तस्य सहस्रसंवत्सरमायुर्भवित्यति॥ किं
वासाध्विज्ञातानां पुरुषाणां मन्त्राधिकारः॥ अत्र संवत्सरोक्तिर्मसपरावा॥ द्वादशरात्रिपरावा॥ दिनपरावेति॥ एवं च स
तिसंशयस्यैककोटिकर्त्तव्यता किं वै वा विवर्तते न उच्यते कोटिकर्त्तव्यं॥ नन्वेवमपि यथोक्तानां पक्षाणां प्राणाधिकारणया

येन गमकानि लिङ्गानि वक्तव्यानीति चेत्तान्युदाहरामः॥ द्वितीयाप्रतिपद्युते क्लृप्ते सामान्यतः प्रतिपन्मात्रे प्रतीयते॥
युग्माग्निवाक्ये प्रतिपद्यमास्येति पूर्वदिने सत्यत्वात्पुल्लपसंविषयत्वादितरस्य लक्ष्यसंविषयत्वात् न चात्र मा-
वास्याशब्दः पूर्णिमाया अथपुल्लसंलमिति प्रां कनीयं॥ चतुर्दश्या च पूर्णिमेति पूर्णिमायाः पूर्वदिनेन सद्युग्मत्वा
भिधानात्॥ उदाहृतस्मृत्यंतरेण उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुक्ता इत्यमास्यायुतायाः प्रतिपद उपोष्यत्वाभि
धानात् द्वितीयायुक्ताया उपवासव्यतिरिक्तत्रतादिविषयत्वात् उपोष्यशब्द इतरत्र तादीनामुपलक्षणमिति चेत्तत्र पूर्वा
होवेदेवानामिति श्रुत्या त्रतादौ देवे पूर्वोक्तस्य विहितत्वेनोत्तरदिनस्वीकारे कर्मकालव्याप्तिरुभावात्॥ यस्मिन्काले
उपवासकर्मकालव्याप्तिनीतिरितिकर्मकालव्याप्तिः स्मर्यते॥ न चोपवासोपि स मानमेतदिति वाच्यं॥ उपवास
स्याहोरात्रसाध्यत्वेन त्वं उतिथौ संपूर्णकर्मकालव्याप्त्यसंभवात्॥ व्याप्तिबाहुल्यं पूर्वविद्धाया मेव भवति॥ अहो
परभागे तु त्वायां रात्रौ च तद्यापेः॥ उदये तु उपवासस्येति स्मृत्या परंपुरुषवासः प्राप्नोतीति चेत्तत्र तस्याः सामा
न्यशास्त्रत्वेन प्रतिपद उपवासविधायिनो विशेषशास्त्रादुक्तत्वात्॥ पैठीनसिस्कंदव्यासे पूर्वतिथावपरारूपा
पितयासायारूपापितयोभयव्यापितया च सत्यत्वाभिधाने सति तासां मेदति स्तर्णा व्याप्तीनां अभावेन तत्र

रतिथोपसन्नयंसंपद्यते॥ ननु पूर्वतिथावपराह्वाप्येसत्यंतं तं तरीयकतया सायाह्वाप्ये रव्यं भावित्वेन एतत्तदधिधा
 ननिरर्थकमिति चेत् किमिदं केवलसायाह्वाप्ये वा केचोदयसि॥ किं वो मयाभिधाप्ये वा के॥ नाहं॥ यदाविने वाप
 राह्वाप्ये सायाह्वाप्ये तदा पूर्वविद्ययाः पूज्यतया वक्तव्यत्वात् द्वितीये वैश्वानरेष्टिन्याये नुवयुत्वा नुवोदो
 नविष्यति॥ सचन्यायनुद्धिदादिपादे वा वस्तिनः काम्येष्टिकां डेशूपेतो॥ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाय
 ते॥ षट्शकपालो भविति गायत्रे वै नं ब्रह्मवर्चसे न पुनाति यं न वक्तव्यं कपालं स्त्रिंशत् वै वास्तिं स्ते जो दधाति यद्दशकपालं विरा
 जे वास्तिं न त्राघं दधाति यदेकादशकपालं स्त्रिंशत् वै वास्तिं त्रिंशदधातीति॥ अत्र द्वादशकपाले — — ब्रह्मवर्चसा
 दिफलविशेषायास्तकपालादिगुणविधिरिति पूर्वपक्षः॥ उत्पत्तिश्चिष्टद्वादशकपालेनावरोधे सक्त्यनन्निष्ठानामष्ट
 कपालादिनामत्रावकाशाभावापुपक्रमोपसंहारात् तर्गतत्वेन तेषां विध्यंतराभावाच्चावयवे रष्टकपालादिभिर्नो तरीय
 कसिद्धिरवयविनो द्वादशकपालस्य कृतिरिति सिद्धांतः॥ एवमत्रापि यदा सायाह्वाप्ये पितृत्वे तदा यदा राह्वाप्ये
 ग्रहणं किंच क्वमिति नो तरीयकसिद्ध्या सायाह्वाप्ये उपराह्वाप्येः प्रशस्येते॥ स्कंदपुराणे बलिदिनाभिधानायाः
 (श्रुत्वा) प्रतिपदः पूर्वविद्ययाभिधानादितरा सर्वा प्रतिपदुत्तरेत्येषः पक्षः प्रतीयते॥ श्रुत्वा पक्षोपवासापराह्वाप्ये सायाह्वाप्ये

लिदिनानां पंचानां समूहस्य पूर्वतिथिप्रयोजकत्वे सत्यंतिमः पक्षमुदेति॥ एवं बहुविधसंशये सति निर्णयं ब्रूमः॥ यद्य
 पि द्वितीया प्रतिपद्युतेत्यत्र न कोपि विशेषः पद्यते तथाप्यशेषप्रतिपत्त्वीकारे युग्माभ्यादीनि वाक्यानि बाध्यन्ता॥
 नचांतिमः पक्षो युक्तिसहः॥ तदा हि पूर्वविद्ययाः प्रयोजकमेवं वक्तव्यं॥ श्रुत्वा पक्षे सायाह्वाप्ये राह्वाप्ये निबलिदिने
 उपवासः स पूर्वविद्ययाः विषय इति तच्च वक्तुं न शक्यते॥ बलिरिति निमित्तीत्यस्य वासस्याविधेयत्वात् पूजे त्वादिक
 मेव हितं त्रिविहितं अतः समूहस्य प्रयोजकत्वाभावे श्रुत्वा पक्षे सायाह्वाप्ये राह्वाप्ये निबलिदिने
 याविकल्पः आहोस्विदेकं प्रतिनियतमिति विचारे विकल्पस्तावन्न युज्यते अष्टदोषप्रस्त्यात् तदा हि॥ यदा बलुस्तवस्य
 प्रयोजकत्वं स्वीक्रियते तदा यदा स वाक्यस्य प्राप्तं प्राप्ता एव तज्येत॥ अप्राप्तमप्राप्ता एव स्वीक्रियेत॥ तथा यदा यदा सत्यप्र
 योजकत्वं स्वीक्रियते तदा परित्यक्तं प्राप्ता एव स्वीक्रियेत स्वीकृतं न प्राप्ता एव परित्यज्येत॥ तदेव नुपवासवाक्ये च
 त्वारोधाः अनेनैव न्यायेन बलुस्तव वाक्येपि यथोक्ताश्च त्वारोधाः न त्सेक्षणीयाः॥ न चैवं ब्रूहि यवस्थलेपि विकल्पो
 न स्यादिति वक्तव्यं॥ अगत्या तत्र तदाश्रयणात्॥ यदा दुर्नृदाचार्याः एव मे षोष्टदोषोपि यद्वा हि यव वाक्ययोः विकल्प
 आश्रितस्तत्र गतिरन्या नविधते॥ अतः तेषां गत्यंतरस्य वादिकल्पो न॥ अतो विकल्पासंभवादेकस्यैव प्रतिनि

यतस्यस्वीकर्तव्यत्वे सति शुक्लपक्षस्यैव स्वीकरणं युक्ततरं मन्यामहे । तथा सति बहुश्रुतिरुसिद्धेयुग्माग्निवाक्यं
 बलिदिनवाक्यमुपवासवाक्यं चेत्येतान्यनुगृह्यन्ते । न ह्येतानि हस्तपक्षविषयतया कथंचिदपि योजयितुं शक्यं
 तो । एतदनुसारेण द्वितीयायुतत्वं हस्तपक्षविषयेन संकोचनीयं तस्य सामान्यवचनत्वात् ॥ एवं शुक्लपक्षप्रतिप
 दोः क्रमेण पूर्वोत्तरविद्वया व्यवस्थितो सत्यां यो यद्वितीयायुक्तोपवासनिषेधः असौ शुक्लपक्षविषयतया योजनीयः
 यद्यप्यपराहिकवचनं शुक्लपक्षपक्षद्वयसाधारणं प्रतिभासते तथापि शुक्लपक्षविषयत्वं मेव तस्य न्याय्यं सा
 मुखमुपजीव्यप्रवृत्तत्वात् ॥ तस्य पक्षे द्वितीयायुतायाः प्रतिपदो विमुखत्वात् । न च एवं शुक्लपक्षे यदा सायाह्न्या
 मोति न त्वपराहंत रानीमुत्तरतिथिः प्रसज्येतेति चेत् ॥ मैवं । समुत्वीनामसायाह्न्यापि नीतिवचनेन तादृशवि
 षये पूर्वतिथौ विधानात् ॥ एवमपीषन् न सायाह्न्यापि शुक्लपक्षे पिपरेधुरेव प्रसज्येतेति चेत् ॥ प्रसज्यतां नाम प्र
 र्वतिथेर्युग्मवाक्यविषयत्वाभावात् ॥ यदा प्रातरमावास्या त्रिमुहूर्तान्तो धिकावासायं च प्रतिपत्तिमुहूर्ता
 ततो धिकावा भवति तादृश्या एव भयतास्त्रिमुहूर्तवधो येता यस्तिथेस्तद्विषयत्वात् न च त्रिमुहूर्तवधः सर्वसा
 धारणेन प्रतिपद्विषय इति शंका नायै । विशेषवचनाभावे सामान्यस्य स्वीकर्तव्यत्वाद्वितीयायुतोपवा

सनिषेधस्तु पूर्वोक्तः प्रतिपदस्त्रिमुहूर्तवधे सति इष्टव्यः । सायाह्न्यापि वचने त्रिमुहूर्तवधो भिधीयते आपराहिक
 वचनेन ततोप्यधिकवधः तत्रोभयत्र शुक्लप्रतिपदपूर्वोपोष्यात्तस्य प्रतिपत्त्यरेधुरुदेयाद्धूर्तत्रिमुहूर्तान्तो धि
 कावास्या तत्रासेवोपोष्या अन्यथा पूर्वोक्तु रिति निर्णयः । व्यासवचने पूर्वविद्वयां शुक्लप्रतिपदि पदैव पित्र्ये वि
 गहिते तयोर्देवशब्देन प्रतिपत्तिमित्युपवासो बल्यत्सवश्चेत्कभयं विवक्षितं । वचनान्तराभ्यां तयोः शृंग्रा
 हिकया भिधानात् ॥ एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या च नुर्थिका । उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वोक्तसंयुक्ताः ।
 आबलीदुर्गनवमी तथा दूर्वाष्टमी च या । पूर्वविद्वत्कर्तव्या शिवरात्रिर्बलिर्दिनिमित्ति । न च श्रुजसास
 योयं नवरात्रोत्सवस्तदुपक्रमस्यापि पूर्वविद्वयां क्रियमाणत्वात् सोप्यत्र विवक्षणीय इति चेत् । न तस्य
 नक्तव्रतत्वात् । एकभक्तनक्तप्रतिपदि ह्यनांदेवत्वे पिष्टयद्विर्लस्य च समागतात् ॥ न च व्रतोदीनि
 देवान्यत्र विवक्ष्यतामिति शंका नायै । तेषूदयप्राशस्त्यस्य बहुभिर्वत्समाणत्वात् । पित्र्यशब्देनात्र मृता
 ह्यश्राद्धविवक्षितं । आपराहिकीति तस्मिन् वचने भिधानात् । आपराहिकत्वं च मृताह्यश्राद्धप्रयोजक
 मिति वक्ष्यते । एवं तर्हि तिथ्यंतरमृताह्यश्राद्धवदत्रापि प्राप्तत्वात् पित्र्यं वा ममुरब्रवीदिति विशेषवि

धानमनर्थकमिति चेत् न ॥ तदपवादार्थत्वात् ॥ यदा सर्वधुरत्योपराहृत्पर्यस्तदापरे धुरेव मृता ह आहं प्रतिपदि न तदपवादो न स
 र्वेधुरेव विधीयते ॥ तच्च न पित्रैश्वर्ये को दिष्टविषयव्युक्तमेको दिष्टादीनां मध्याह्नादिकालेषु विहितं चेन्न कर्मकाल
 व्यापिन्यास्त्रिषेस्त्रयगहीतत्वात् ॥ तेव कालाहारीतेन दर्शिताः ॥ आमश्राद्धं च सर्वदिने को दिष्टं न मध्यतः ॥ पार्वलीचाप
 राहं न प्रातर्दिनमिति कर्ममिति ॥ मनुरपि पूर्वाह्ने देविकं श्राद्धमपराहं न प्रातर्दिनमिति ॥ एको दिष्टं न मध्याह्ने प्रातर्दिनमिति
 मित्तकमिति ॥ देविकं ॥ भविष्यामित्रश्राद्धं देवानुदिश्य क्रियते यत्तदेविकमुच्यते ॥ तन्नित्यश्राद्धवक्तुं यद्विद्वा दश्यादिषु
 यत्ततः ॥ तस्मान्नैको दिष्टादिकमत्र विवक्षितं ॥ किं न मृता ह श्राद्धमन्यद्वा किंचित्पार्वणश्राद्धं ॥ अत्र सर्वविद्यायां श्रुतं
 प्रतिपदि ॥ वशद्येन विवक्षितं यज्यवासस्तमुदाहरामः ॥ न विद्योत्तरपुराणे ॥ बृहत्तपाभिधेयेन ते कार्तिकमा
 सांत दर्शपौषासभोजनादिनियमविधायैव यज्यते ॥ ततो मार्गशीर्षमासि प्रतिपद्यपरं रुनि ॥ एष्ट्यागुरुं चोप
 वसेत्तदा देवस्मरन्मुहुरिति ॥ ननु पूर्वविद्यायां श्रुतं प्रतिपदियो यमुपवासो विहितस्तस्य संकल्पे किं प्रात
 र्विहितः कार्यः ॥ किं वा प्रतिपत्काले ॥ नाद्यः ॥ अमावास्यावेलायां प्रतिपदुपवाससंकल्पयोगात् ॥ अतएव बो
 द्धायनः यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ॥ तिथिर्वा विहितस्तस्मात्तु कार्यनोपक्रमो ॥ तेति ॥ स्कंद

पुराणे ॥ यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ॥ विधमानो भवेद्गं नोक्तिं तो पक्रमेण विधिः ॥ न द्वितीयः ॥ प्रातः
 कालस्येव संगकल्पयोगात् ॥ तथा च स्मर्यते ॥ प्रातः संकल्पयेद्दिष्टानुपवासं च तदिकु मिति ॥ तथा प्रातरारभ्य मतिमा
 नुजयन्नित्यत्र तादिकमिति ॥ नापराहं न मध्याह्ने पित्र्यकालौ हितौ स्मृताविति वा ॥ अत्रोच्यते ॥ यथोक्तं वचनं बलात्
 तरेव संकल्पः कार्यस्तदानीं ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धं प्रतिपदभावे पिस्मृतिभिरादितायाः प्रतिपदः सत्वात् ॥ अतएव
 देवलः ॥ यांतिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ॥ सा तिथिः सकला यद्देयानां ध्ययनकर्मस्त्विति वक्तुं वचनमि
 दिष्टं ॥ अत्रास्तमयात्सर्वमुहूर्तत्रयव्यापिनी तिथिं समनुप्राप्येति वक्ष्ये ॥ आख्येयं ॥ ननु ततो त्यव्याप्तिर्विवक्षिता
 तथा सति पूर्वोक्तवेधाभावे नोत्तरतिथेरवगात्पत्रसंगतः ॥ तथा त्रिमुहूर्तव्याप्तिः ॥ स्कंदपुराणे दर्शिता ॥ यांति
 थिं समनुप्राप्य यास्तत्पक्षं ॥ यप्यिनी प्रियः ॥ सा तिथिस्तदिने प्रोक्ता ॥ त्रिमुहूर्तत्रयं च या भवेदिति ॥ शिवरहस्यसो
 रपुराणयोरपि ॥ यां प्राप्यास्तमुपैत्यर्कः सा चेत्प्रातर्त्रिमुहूर्तिका ॥ धर्मरूपेषु सर्वेषु संपूर्णं तां विदुर्बुधा इति ॥
 बृहद्वसिष्ठोपि ॥ यस्यां तिथावस्तमियात्तर्यस्तत्रिमुहूर्तकैः ॥ यागदानउपादिभ्यस्तामेवोपक्रमेति तिथिमिति ॥ ननु
 सायं तेन त्रिमुहूर्तश्रुतं प्रतिपदुपेतायां तिथौ प्रातरेव संकल्प्य प्रतिपदुपवासः कार्य इति युष्मादिवाक्यमाश्रित्य नि
 लान्तेन तिथिस्तयं तथा स्तु साम्यवद्ध्यो स्तु खर्वदपवा कापरे धुरेव मृता ह आहं प्रतिपदि न तदपवादो न स

कस्यैकोद्विष्टादिविषयत्वात्। तथा ह व्यासः। द्वितीयादिकुम्भानां पञ्च ज्योतिषमादिषु॥ एकोद्विष्टादिविषय
 दोहासविषयादिबोधनेन। नियमादिष्वित्यादिशब्देनपि त्रिकुम्भवित्तिरिक्तव्रतोपवासोदिसकलकर्मणो ग्रह
 णां। एकोद्विष्टादीत्यादिशब्देन विराहादिमंगलांगहृतश्राद्धवित्तिरिक्तपार्वणश्राद्धस्य। दृष्ट्यादिवित्यादिशब्दे
 नमंगलिकश्राद्धस्याप्रासदृष्ट्यादीत्यादिशब्देन सर्वस्य ग्रहणां तदेवं सर्वेषुः श्रुतिप्रतिपदुपवाससंख्याप
 रेद्युःपारणं कुर्यात्। तत्रेदं विन्यसेत। किंप्रातःपारणं किंवातिथ्यंत इति। नोद्यः। सुमं उवचनविरोधात्। ति
 थिनक्षत्रनियमेतिथिभांतेव पारणं। अतो न्यथापारणं उवचनमंगमवाप्नुयादिति॥ न द्वितीयः। देवलव
 चनविरोधात्। उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्णे रंकोणं भवेत्॥ अन्यथा कुफलस्यार्धधर्ममेवोपसर्पति
 ति॥ नार्थदोषः। पूर्वाह्णस्यैवाकस्य सामान्यरूपत्वेन परविज्ञेयवासविषयतया संकोचनीयत्वात्॥
 एतदेवामिप्रेत्यनियममेस्मरते॥ पूर्वविद्धा मुतिथिषु नेषु च श्रवणं विना। ज्योष्यविधिवत् कुर्यात्
 त्रदंतेव पारणमिति॥ नेषु नक्षत्रेषु॥ स्कंदपुराणेपि॥ तिथीनामेव सर्वस्मात्पवासव्रतादिषु॥
 तिथ्यंतपारणं कुर्यात्। नाशिवचनं दर्शयामिति॥ अत्रोपवासव्रतादित्यादिशब्देनैकमत्र

न क्तायाचिनिगृह्यते॥ यांतिथिमुद्दिश्यैतानि पूर्वधुरेव विहितानि परेद्युःस्थितिभागेतीतपः॥ श्राद्धोजनं कुर्या
 त्॥ अन्यथा पूर्वदिनानुष्ठितेकमक्तादिव्रतानां वैकल्यांस्यादित्यभिप्रायः। अस्य च तिथिभांतपारणस्यापवादः।
 ध्वचित्स्मर्यते। तिथ्यंतैवेव भांतेव पारणं यत्र चोच्यते। कामत्रयोर्धर्गामिन्यां प्रातरेव हि पारणमिति। यथो
 क्तोपवासवत्त्वत्वेनैवोपि पूर्वविद्धायामेव कर्तव्यः। स चोत्सवो ब्रह्मपुराणे वामनपुराणे न विद्योत्तरपुरा
 णे च प्रपंचितः॥ अतः प्रातःकाले घृतादिकं ब्रह्मपुराणे दर्शितं॥ तस्माच्छतं प्रकर्तव्यं तत्र मानैवैरिति॥ यद्यपि
 प्रातरमावास्यावर्तते ननु प्रतिपत्तथापि पूर्वसंकल्पन्यायेन प्रतिपदः साकं त्यमाश्रित्य घृतादिकं प्रातरेव कार्यं
 न तु यावेता कुपवासवत्त्वत्वेनैव पूर्वविद्धायां प्रतिपदिविहितो तयोः केनापि निमित्तेन तत्रानुष्ठानासंभवे
 सति किमुत्तरविद्वागौलकालेन यत्प्राक्किंवा मुख्यकालातिः क्रमोत्तयोः परित्याग एव। अत्र केविशङ्कः।
 परित्याग एव युक्तः। मुख्यकालमंतरेणानुष्ठाने द्वितीया तृतीयादिष्वपि तदनुष्ठानप्रसंगात्। अ
 योच्यते। यथात्रेवर्णिकोपनयनस्य गर्भाष्टमादि मुख्यकालासंभवे सत्याषोडशादिकालागौल

कालचेन स्वीकृताः एवमत्रापीति ॥ तन्ना वैषम्यात्तत्र हि गौणकालो वाचिकः ॥ आघोऽशानुदाविंशच्च उर्विशत
 च वत्सराव ॥ अस्मत्सत्रविशंकालोपनायनिकः परइति न चैवमत्रोत्तरप्रतिपदो गौणत्वेन स्वीकारे किंचिद
 च नमस्ति ॥ अंतरेणापि वचनं युक्तिमात्रेण तत्कल्पनायां घेऽशदि वर्षे न्युद्धमपि सन्निकर्षविप्रकर्षतारतम्ये
 न गौणतरगौणतमा बुधनयनकालौ प्रसज्येयातां ॥ न च तोयुक्तौ ॥ अतनुर्धूपतये ते यथा कालमसंस्कृता इति
 पातित्यस्मरणम् ॥ किंच न वेत्ति रविद्वयोरुभयोरपि स्वीकारे पूज्यत्वविचारो निरर्थकः स्यात् ॥ तस्मात्परित्याग
 एवेति ॥ अत्र ब्रूमः ॥ संतो वात्रोपनयनवदपरिधेः प्रापकानि बहूनि ॥ वचनानि ॥ प्रतिपत्सिद्धितीयास्यादिका वदे
 कं वचनं ॥ न चैषोक्तविषया व्यतिरिक्तविषये मुख्यकालत्वं विदधाति ॥ नु यथोक्तविषये गौणकालत्वमिति चे
 त् ॥ अत्र वचनं ॥ किमत्र विषयांतरे मुख्यत्वं वाचनिकं किं वा यथोक्तविषयस्य मुख्यकाले भित्तिरेत्यर्थोदित
 रविषयत्वं तस्य वचनस्य परिशिष्टत इति नाधः ॥ तस्मिन् वचने विषयांतरस्य शब्दतो प्रतीतेः ॥ द्वितीये तु सामान्य
 वचनस्य विशेष व्यतिरिक्तसंभावितत्वं विषयत्वं परिशेषणीयं ॥ तथा सति तत्प्रतिपदिष्यत्वं मुपवासस्य
 तिरिक्तदानप्रतादिविषयत्वं संभावितत्वाद्यथा परिशिष्टते तथोपवासे पि गौणकालविषयत्वं कृतो न परि

शिष्यते ॥ द्वितीया युतोपवासनिषेधादिति चेत् ॥ तस्य निषेधस्य पूर्वविद्वोपवासप्रशंसायां तात्पर्यात् ॥ अपशवो
 वा अन्ये गोश्चेत्यः पशवो गोश्चा इत्यत्र गोश्च प्रशंसार्थं अजादीनां यस्तुत्वं निषिध्यते न तु सर्वथा तन्निषेधः ॥
 प्रत्यक्षविरोधात् शास्त्रांतरविरोधाच्चा एवमत्राफुत्तरविद्वोयां प्रतिपदिसर्वथा प्रतिपदुपवासनिषेधो व्याहृत्योता
 तथा चोरितानुदित होमयोरन्योन्यनिंदेतरप्रशंसायै न तु सर्वथा हेयत्वाया नो चेदुभावपि होमोपरित्यजेयातां
 यदि तत्र शास्त्राभेदे न व्यवस्था तर्ह्यत्रापि मुख्यगौणभेदेन व्यवस्था स्तान्न चैतावता तिथेः पूज्यत्वविचारो निरर्थ
 को भवति ॥ प्रशस्तिरिति स्वीकाराय तदुपयोगा ॥ धानि चान्यानि सामान्यवचनान्मूदयेत्पवासस्य पूर्वहिका स्तान्
 तिथयोदैवे कार्ये फलप्रदा इत्यादीनि तानि सर्वाणि यथा लक्ष्मप्रतिपदमुपोदलयंति ॥ तथा गौणप्रतिपदं कृतो नोपो
 दलयेयुः ॥ न चैवं सति द्वितीया तृतीयादिप्रसंगः ॥ गौणप्रतिपदत्वस्य तत्राभावात् ॥ गौणप्रतिपदे तावता वि
 निर्वर्धेन कस्तवलाभ इति चेत् ॥ तत्र प्रद्वेषेण वा तव कोलाभ इति वक्तव्यं ॥ शिष्टाचार इति चेत् ॥ विपर्यय एव तं प
 श्यामः ॥ तथा हि यदा यथोक्तरीत्या यस्याश्च तिथेर्द्विध्यं भवति तदा नीके च न शिष्टाः पूर्वजानुतिष्ठति अन्ये प
 रत्र च ॥ न च तत्राविगीतः शिष्टाचारः प्रमाणेनेतर इति शिक्नीयमुभयैर्वा शिष्टानामविगीतत्वं कथनाय संप्र

त्रियन्नेतिविशेषितत्वात्। एवंतर्हि मुख्यत्वमप्यन्यतमस्यनिश्चेत्तुमशक्यमितिचेत्। यस्मिन्देशेयस्मिन्कालेये
 शुश्रिष्टुनीरागद्वेषस्यस्वप्नाभावात्तिशयस्यबुद्धिरातातादृशस्याचारस्यमुख्यत्वात्। तदेवाभिप्रेत्यगुरोःशि
 ष्यानुशासनेतैत्रिरीयाःसमामनेति। अथतेयदिकर्मविविक्तित्वावाहृतविविक्तित्वावायस्याघेतत्रब्राह्मणाःस
 मदर्शिनोयुक्ताःआयुक्ताःअल्लसाधर्मकामाःस्युःयथातेतत्रवर्तेरनृतथातत्रवर्तेथाइति। युक्तिज्जलाःयुक्ताः
 शास्त्रतत्पराः। आयुक्तास्तदर्थानुष्ठाननिरताः। अल्लसाःक्रोधादिवर्जिताःधर्मकामाजीवनमुक्तावत्कर्मलोपादा
 सीन्यमज्ज्वलाः। उक्तेरीत्याकस्यविच्छिन्नाचारविशेषस्यमुख्यत्वेसस्यपरोभोलेभविष्यति। ननुसर्वथैवानाचा
 रः। एवंसत्येकमेवतैत्रीरीयशास्त्रमधिस्यबौधायनापस्तंबमतभेदेनपरस्परविलक्षणमनुष्ठानमारतामु
 भयविधानंयुक्त्याणांस्वस्यपूर्वपुरुषपारंपर्याक्रममायातएवाचारेमुख्यः। केदात्तचित्तदसंभवेनमतातेरेण
 यनुष्ठानमेवश्रेयोनुसर्वथातद्भोयोयुक्तः। किंबहुनामुखायाःपूर्वविद्यायाःप्रतिपदोसंभवेशोपिपरिष्ठा
 गाद्वरमुत्तरविद्यायाःपरिग्रहणमित्यवगंतव्यं। तेदेवंकुलप्रतिपदुपवासवत्सवयोःपूर्वविद्यमुख्य
 तिष्ठितं॥ ॥ अथैकभक्तंनिरूपयते॥ ब्रह्मपुराणे। वैश्वानरव्रतेपठ्यते। प्रतिपद्येकभक्ताशीसमाप्तेक

पिलाप्रदइति॥ तत्रतावदेकभक्तंत्रिविधं। स्वतंत्रमन्यांगमुपवासप्रतिनिधिरूपंवेति। तेष्टिदानीमुदाहृतंस्व
 तंत्रातत्रेदंविन्यते। किमुपवासवन्नित्थिरस्मिन्गृहीतव्याउतप्रकारांतरेलेति। उपवासवदितितावत्प्राप्तदैवंपि
 अंतथाकार्यमिति वचनेनोपवासैकभक्तादितत्त्वेदेवस्यविवक्षितत्वात्। नचकर्मकालव्याप्तातन्निर्णयइतिशं
 कनीयं। तत्कालस्याघाप्यनिर्णीतत्वाकथंचित्तर्निर्णयेपिकर्मकालव्यापिवचनस्यपित्रिविषयत्वेनाप्यपपत्तेः।
 तस्मादुपवासवन्निरणयइतिप्राप्तेब्रूमः। कर्मकालव्याप्तिरेवात्रनिरणयहेतुः। कर्मकालस्तत्त्वरूपंवेत्कभयंस्क
 दपुराणेदर्शितं। दिनार्धसमयेतीतेभुज्यतेनियमेनयत्। एकभक्तमितिप्रोक्तमतस्तस्यादिवैवहिति। देव
 कोपि। दिनार्धसमयेतीतेभुज्यतेनियमेनयत्। एकभक्तमितिप्रोक्तंन्यूनांयासत्रयेणविति। अत्रैवानदि
 नार्धस्योपरिसार्धभूरुर्हपरिमितःकालः। पंचधाविभागेमध्याह्नस्यपरजागएकभक्तस्यमुख्यःकालः।
 दिनार्धेतीतेसतिमुख्यकालव्यापिनीतिधिरहीतव्या। अतएवपञ्चपुराणे। मध्याह्नव्यापिनीग्राह्याएकभक्ते
 सदातिथिरिति। बौधायनोपि। उदयेत्पुनश्चउपवासस्यनक्तस्यास्तमयेतिथिः। मध्याह्नव्यापिनीग्राह्याएकभक्तव्र
 तेतिथिरिति॥ नचात्रैवोपवासोयुक्तः। तत्रपूर्वविद्यायामेवविशेषशास्त्रपर्यवसानात्। द्विविधंविशेष

अतएवसुमंजुः॥तिथौयत्रोपवासस्यादेकभक्तैपिसातयेति॥नचतादृशमेवनास्तीतिशंकनीयांउपवासव्रतंप्रकृत्य
 रोगादिनातदशक्तौगुर्वनुज्ञयातस्यैकभक्तस्यसंभावितवात्॥अष्टौतान्यव्रतघ्नानिआपोसलंफलंपयः॥हविर्वास्त्राका
 म्याचगुरोर्वचनमोषधमितिशास्त्रात्॥॥इत्येकभक्तनिर्णयः॥॥अथनक्तंनिर्णयते॥तत्रवाराहपुराणोधान्यव्रते
 पद्यते॥मार्गशीर्षेसितेपक्षेप्रतिपदातिथिर्भवेत्॥तस्यांनक्तंप्रज्ज्वतरोत्रोविष्णुचपूजयेदिति॥अत्रनक्तंशब्दोभोजनप
 रःकालपरत्वेप्रज्ज्वतेत्यस्यानव्यात्॥नहिकालःकेनचिर्कृतुंशक्यते॥तस्यभोजनस्यरात्रावितिकालविधिः॥अतोदि
 वाभोजनरहितवेसतिरात्रिभोजनंव्रतस्यस्वरूपा॥अन्यथास्वतःप्राप्तस्यरात्रिभोजनस्यविधानंवेय्यथीत्॥तस्यच
 नक्तंभोजनस्यविष्णुपूजनमंगं॥तत्संनिधौपठितत्वात्॥तथाहोमेपितदंगं॥होमंचतत्रकुर्वीतेत्यभिधानात्॥एवंचयति
 प्रधानाविरोधेनपूजाहोमयोरंगयोर्दिवानुष्ठानमथादिकंभवतिप्रधानस्यचनक्तस्यैककालद्वयंभविष्यपुराणेदशि
 तंमुहूर्तेनदिनंनक्तंप्रवदंतीमनीषिणः॥नक्षत्रदर्शनात्तन्महंमन्येगणधिपेति॥अस्यचकालद्वयस्याधिकारिभे
 देनव्यवस्थामाहदेवलः॥नक्षत्रदर्शनात्तन्महंमन्येगणधिपेति॥अस्यचकालद्वयस्याधिकारिभे
 देनव्यवस्थामाहदेवलः॥नक्षत्रदर्शनात्तन्महंमन्येगणधिपेति॥अस्यचकालद्वयस्याधिकारिभे
 देनव्यवस्थामाहदेवलः॥नक्षत्रदर्शनात्तन्महंमन्येगणधिपेति॥अस्यचकालद्वयस्याधिकारिभे

क्तमंतिमेघटिकाद्वयोनिशानक्तंनुविज्ञेयंयामार्धेप्रथमेसदेति॥रात्रिनक्तंभोजनेवासः॥त्रिमुहूर्तंप्रदो
 षःस्यात्॥भानावसंगतेसतिनक्तंउतत्रकर्तव्यंइतिशास्त्रविनिश्चयइति॥तदेवनक्तंतकालोव्यवस्थितो॥तत्र
 नक्तंप्रदोषव्यापिन्यांतिथौकार्यतदाहवत्सः॥प्रदोषव्यापिनीगृह्यातिथिर्नक्तव्रतेसदा॥एकादशीविनासर्वाणि
 कृतान्तथास्मृतेति॥एकादश्यांउपन्नक्तंतत्रोदयतिथिर्व्यापिनीग्राह्यातदुक्तंस्कंदपुराणे॥प्रदोषव्यापिनी
 ग्राह्यासदानक्तव्रतेतिथिर्उदयस्थासदापूजाहरिनक्तव्रतेतिथिरिति॥अत्राप्येकनक्तव्यायेनषोळावि
 षयभेदादुत्पत्तलीयाः॥मध्याह्नप्रदोषयोरेवभिन्नत्वात्पूर्वपरेवप्रदोषव्याप्तौसर्वतिथिर्ग्राह्यापरेपरेव
 प्रदोषव्याप्तौपरतिथिरुभयत्रप्रदोषव्याप्तौपरतिथिरेवतदाहजाबालिः॥सदेवतिथ्योरुभयोःप्रदोषव्या
 पिनीतिथिः॥तत्रोत्ररत्रनक्तंस्यादुभयत्रापिसायतइतिउभयत्रदिवारात्रावपिसातिथिर्विद्येतेयतइत्य
 र्थः॥उभयत्रप्रदोषव्याप्त्यभावेपिपरेवतदाहजाबालिः॥अतथात्वेपरत्रस्यादस्मादवर्कयतोहिसेति॥
 प्रदोषतदभावेप्यस्तमयादवाग्यतः॥साविधतेततःग्राह्येत्यर्थः॥अस्यचदिवारात्रिव्रतत्वेनप्रदोषव्या
 पित्वायंकालव्याप्तिरपिनिर्णयहेतुर्भवतिइत्यनेनाग्निप्रायेणवर्गस्तमयादित्यक्तं॥दिवारात्रिव्रत

त्वं च कर्मपुराणेभिहितं प्रदोषव्यापिनीयत्रिमुहूर्तयद्विवातदानकृत्तं कुर्यात्त्वाध्यायस्य निषेधवदिति
 । यद्यप्यत्र प्रदोषकालसायंकालौ द्वावपि प्रयोजकौ प्रतिभासेततथापि प्रदोषव्याप्तिमुख्यः कालः सायंकाल-
 व्याप्तिरनुकल्प इति तावद्वचनद्वयं गम्यते । तत्र त्वत्थावदिति प्रदोषव्याप्यभावमव्युत्पत्त्यास्ति र्थे र्थास्य
 त्वे अर्वाग्यत इति ह त्वय्यासादृशेपि विषये गृहस्थोपियति वदित्वान्न कृत्माचरेत् । तदुक्तं स्कंदपुराणे । प्रदो-
 षव्यापिनी न स्याद्विवातं विधीयते । आत्मनो हि गुणं छाया मति क्रामति भास्करे । तत्र कृत्तं न कृत्तं मित्याहुर्न न कृत्तं
 निशि भोजनं । एवं ज्ञात्वा ततो विद्वान्सायाहं उभु द्विक्रिया । कुर्यान्न कृत्तं न कृत्तं फलं भवति निश्चितमिति । यत्
 सप्तमी भानुवारौ सौरन कृत्तं विहितं तत्र सर्वोक्तं न विपर्यये न सायंकालव्याप्तिमुख्यः कल्पः प्रदोषव्याप्तिरनु-
 कल्पः एतदेवाभिप्रेत्य सुमं च त्रिमुहूर्तस्य गेवाह्नि निश्चितं तावतीति थिः । तस्य सौरं भवेन्न कृत्तं मह्ये वत्तु भोजनं
 मिति । अत्र सायं व्याप्ते मुख्यकालत्वात् प्रथमतो निर्देशः प्रदोषव्याप्तेरनुकल्पत्वात् पश्चान्निर्देशः । इतरन केषु प्र-
 दोषव्याप्ते मुख्यत्वाद्गृह्यत कर्मपुराणे वचने सैव प्रथमनिर्दिष्टा सायंकालव्याप्तिः पश्चान्निर्दिष्टेति विवेकः ॥
 तेन इतरन केषु प्रदोषव्यापिति थिग्रहणेपि भानुवारसंक्रान्तिना गृहस्थव्यापि यदारात्रिभोजननिषेधस्तदादि

४६

वेदन कं कुर्यात्तथा भविष्यपुराणे चेचादित्यदिने अथ न कृत्तं कुर्यात्ति मानवादिनां तेतेपि भुंक्तिरन्निषेधात् त्रिभोजने
 मिति । अस्मिन् दिवा भोजने उन्नमोति ममुहूर्ते मध्यमत्रयां ततः प्राचीनो जघन्यः । एवं च सप्तमि भागत्रिमुहूर्तवच-
 नान्कृत्तं घटे । रात्रिभोजनेपि घटिकात्रयमुन्नमः घटिकाष्टममथमः कालः एतदेवाभिप्रेत्य वचनं स्मर्यते प्रदोषोक्त-
 मया दूर्ध्वघटिका द्वयमिष्यते । त्रिमुहूर्तः प्रदोषः स्यात्तरवावस्ते गते सतीति । निशीथयं तो जघन्यः कालः । न कृत्तं प्रकुर्व-
 तरात्राविति सामान्येनाभिधानात् ॥ असौरन केषु साम्येन वैषम्येण वादि न द्वये प्रदोषे कदेशायां परोपरे धरे वन कं कार्यं सायं
 कालस्य गोलस्य तत्रिथि व्याप्तत्वात् अनेनैव न्यायेन सौरन केषु सायंकाले कदेशायां परोपरे धरे वन कं कार्यं सायं
 स्य तत्रिथि व्याप्तत्वात् ॥ अत्रोक्तं न कृत्तं वदन्त्यां गन क्तोपवासस्थानीयन क्तयोर्निर्णयो द्रष्टव्यः । यथोक्तं लक्षणलक्षितयो-
 रैकमक्तं न क्तयोरेकस्मिन् दिने यदा प्रसक्तिस्तदा कथं कर्तव्यं । न चैतादृशी प्रसक्तिरेव नास्तीति शङ्कनीयं । भविष्यपुराणे क्त-
 रय सप्तमी कदाचित्प्रसक्तेः । तथा हितत्रतीयादिषु सप्तम्यंतेषु पंचसु दिनेषु क्तमेलनं क्तं न क्तं क्तयाचितोपवासपारण-
 निविहितानि । अत्र यदा तृतीयायामत्रयपरिमिता तत उर्ध्वं चतुर्थ्या तसमध्याह्न्यापित्वा तृतीये क्तं न क्तं तत्र प्राप्तं । प्रदोषव्या-
 प्ति चतुर्थ्या न क्तं मपितत्रैव । तथा सति परस्परविरोधो दुःपरिहरः । अत्रोच्यते । एकमक्तं प्राथम्यात्प्रबलत्वेन तस्मिन् मुख्य-
 काल एवानुष्ठेयः । तद्विरोधिनिन क्तं न कल्पः । स च द्विविधः दिनांतरानुष्ठानात्कृत्तं च त्रानुष्ठानाच्च । यदा चतुर्थ्या परोपरे धरे

ध्यासायं कालं व्याप्नोति तदा तस्य गौण काल व्यापित्वा देक एव कर्त्ता दिन भेदे नृदिन द्वय मनुतिष्ठेत्। यदा च उपर्यसमाहीना वा तदा
 गौण कालस्याप्यसंभवेन पूर्वोक्ते वभार्या पुत्रादिना कर्त्तृन्तरेण तन्मन्त्रकारणीयं॥ ॥ इति नक्तं निर्णयः॥ ॥ अथाया
 चितं निरूप्यते॥ पूर्वोदाहृते सप्तमी व्रते पंचम्या मया चितं विहितं तस्यैक भक्त वत्प्रतिपदोक्त काल विधिर्नास्ति तस्य याचि
 त भोजन निषेध रूपत्वात्। स च निषेध उपवास वद होरात्र विषयीकरोति अत एव संकल्योपि अस्मिन् होरात्रे याचित मन्त्र
 न भोज्य इत्येवं कर्त्तव्यः। अथायाचितं दान याचितं मित्यप्रयत्न लभ्य परदत्तस्य भोजनं विवक्ष्ये तदापि पराधीन चादेव न त
 स्य काल विशेषो विधातुं शक्यते। यद्यपि स्वर्ग हेतु सर्व संचित मया याचित मिदानी भवति तथा पूर्व प्रयत्न संपादितं याचित मेव
 अथवा निषेधस्य प्रसक्ति पूर्व कत्याघात्रा प्रसक्तेष्वपरद्वय विषयत्वाद याचित शब्दोपि परद्वयमेव विषयीकरोति अत्रायाचित
 शब्दस्य यथोक्तरीत्या द्वावर्थे संयत्नौ प्रतिषेधः पर्युदासश्चेति प्रतिषेध पक्षे प्राजापत्यं च कुर्यात्। अत्राने गौतमो व्यवहारात्। अ
 थापरं च हं न केचन याचेतेति। पर्युदास पक्षे बहुस्यतिर्व्यवहारात्। अहं प्रातस्त्राहं सायं अहमघाद याचितं। अहं परं च न
 यात्प्राजापत्यं च नृदिन इति। स्मृत्यन्तरेपि। अथायाचितं शीमितं नृक्यं संसिद्धि मवाप्नुयादिति। मितं भोजित्वं दशग्रास नृदिन
 तदुक्तं च नृविशामते। प्रातस्त्राहं दशग्रासान्नं नक्तं पंचदशे वक्तु। अथाचिते वक्ष्ये चाष्टौ प्राजापत्ये विधिः स्मृत इति। तच्च
 भोज्यद्वयं परकीय मप्रयत्नोपनातं चेत्तदुभयं स्मार्त्तं लिंगादवगम्यते तथा च प्रतिग्रह प्रकरणे याज्ञवल्क्यः। अथायाचितं

तं ग्राह्य मपि दुःकृत कर्मण इति॥ तथा यति धर्मेषु शना भिक्षाशन मनुष्यो गात्राक्ते नायिनि मंत्रितं। अथाचितं च सदैवं
 भोक्तव्यं मनु रब्रवीत्॥ यदि प्रतिषेधो यदि वा पर्युदास उभयथाप्येक भक्तादिव च कालो विशेषणीयः। अत्र प्रतिषेधे नृक्ये
 याभावात् पर्युदासे पराधीनत्वाद सति च काल विशेष विधौ न कर्म काल व्याप्ति वचन मत्र प्रवर्तते तथा सति किं पूर्वाह्नि
 कास्तु तिथय इति वचनेन पराग्राह्या किं वा युग्माग्नि वाक्येन पूर्व तिथी सायां युग्म वाक्यस्य तिथि विशेष विषयत्वात् अत
 सराणां नाया। अनेनेव न्यायेन प्रतिपद यथाचितं पूर्व वयात्॥ अथाचितं नियम रूपत्वा द्वितीयादिक युग्माणां स
 त्वतानियमादि द्विस्तु कत्वात्॥ ॥ इत्यथाचितं निर्णयः प्रतिपद्युपवास नक्तं याचितानि निरूपितानि॥ तत्र च कृतं प्रति
 पत्सर्वोपोष्यात्तत्प्रतिपद्युत्तरविदा एक भक्त नक्तयोः सर्वासु तिथिषु मध्याह्न प्रदोष व्याप्त्या निर्णयः। अथाचितं स्य
 प्रातिविक काल विशेष विध्यभावाद्युपवास वक्तुं कृतं प्रतिपदो पूर्वोत्तरविदे गृहीतव्ये इत्येतावद्यवस्थितापि
 तं॥ ॥ अथ प्रतिपदानं व्रतानि निरूप्यते॥ भविष्योत्तरपुराणे दानं यद्यते। प्रतिपत्सु द्विजान् सृज्य सृजयित्वा
 प्रजापतिं॥ सोर्वर्ण मरविदं च कारयि चाष्ट भ्यत्र कं। तत्वाचो र्वरे पात्रे सुगंध घृत पूरिते। पुष्पै र्यै र्वै र्वज्र पित्वा
 विप्राय प्रतिपादयेदिति। ब्रह्म पुराणे मंडल व्रतं यद्यते। मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे च प्रतिपत्तिथौ। नैवेद्यं च पंचमोनी
 षोडश त्रिगुणानि चा फलानि विष्ट पक्षानि दद्याद्दि प्राय षोडश। देवा य षोडशैतानि दत्तव्यानि प्रयत्नतः। मुख्यं

तेषां उशतयाव्रतस्य नियमाश्रयाः। एवमन्यानपि दानव्रतान्यहुरणीयानि। तानि सर्वाण्यन्तरविद्यायां प्रतिपदिकर्तव्या
 नितेषां देवत्वात्तदाहृदयाद्भवः। पोर्वाहिकास्तुतिथयो देवकार्यफलप्रदा इति यद्येयं तत्रिधिसामान्यमुपजीव्यप्रवृत्ते
 तथापि प्रतिपदि बाधकाभावात्तत्र प्रवृत्तेन वात्र युग्मवाक्यबाधकं तस्य तिथिविशेषमुपजीव्यप्रवृत्तेत्यापि कर्मकालव्या
 पिवाक्यादुर्वलत्वात्तिथिरङ्गं कर्माङ्गिततः प्रबलमिति पूर्वमुक्तं। कर्मकालव्यापि वृद्ध्याद्भवः। कर्मणो यस्य यः का
 लः तत्कालव्यापिनीतिथिः। तथा कर्माणि कृत्वा तदा सवृद्धीनकारणमिति। गज्यपि। यो यस्य विहितः कालस्तत्कालव्या
 पिनीतिथिः। तथा कर्माणि कृत्वा तदा सवृद्धीनकारणमिति। कर्मकालश्च दानव्रतयोर्देवत्वेन पूर्वोक्तो वगंतव्यः। पूर्वा
 हो देवानामिति शास्त्रादेकमक्तयोर्देवत्वेपि प्रतिपदोक्तकालविशेषशास्त्रेण सामान्यरूपपूर्वोक्तं शास्त्रं बाध्यते।।
 नत्वेवं प्रवृत्तयोर्दानव्रतयोः किंचिद्बाधकमस्ति श्रुतः पूर्वभागः पूर्वोक्तः स च पंचधा विभागयद्देमुहूर्तत्रयात्मकः
 प्रातःकालचतुर्धा विभागकालयद्देसार्धघटिकाधिकमुहूर्तत्रयात्मकः। त्रेधा विभागयद्दे पंचमुहूर्तत्रयात्मकः द्वेधा
 विभागयद्दे सार्धसप्तमुहूर्तत्रयात्मकः पंचदशाधा विभागयद्दे पञ्चमहर्तत्रयात्मकः। यद्यपि बहुशास्त्रानुरोधेन पंचधा
 विभाग एवात्र ग्राह्य इति पूर्वमुक्तं तथापि बहु कर्तव्योपेतयोर्दानव्रतयोर्मुहूर्तत्रयमात्रेणानुष्ठानमशक्यत्वा

दितरेपि पक्षाश्रुत्येव न गृहीतव्याः। यत्र सार्धसप्तमुहूर्तैरपि कर्मन समाप्यते। तत्र तु त्वेति वसो नुज्ञायते अ
 तएव देवकः। यो तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः। सा तिथिः सकलाज्ञेया स्नानदानकृपादि विधि। व्यासोपि। न
 दयन्नेव सवितायां तिथिं प्रतिपद्यते। सा तिथिः सकलाज्ञेया दानाध्ययनकर्मस्त्विति। भविष्योत्तरपुराणेपि। व्रतोपवा
 सनियमे घटिके कायदा भवेत्। सा तिथिः सकलाज्ञेयापि त्रयैवापराह कीति। पञ्चपुराणेपि व्रतोपवासनियमे। घटि
 के कायदा भवेत्। उदये सा तिथिस्तत्र विपरीता नुपैटक इति। स्कंदपुराणेपि व्रतोपवासस्नानादौ घटिके कायदा भवे
 त्। उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता नुपैटक इति। विष्णुधर्मोत्तरेपि। व्रतोपवासस्नानादौ घटिके कायदा भवेत्। उ
 दये सा तिथिर्ग्राह्या श्राद्धदा वस्त्रगामिनीति। बौद्धायनोपि। आदित्योदयवेलायां यावत्तिथिर्भवेत्। पूरणदित्ये
 वमंतव्या प्रभृतानोदयं विनेति। नन्वेवमंतव्यं तत्त्वदिवसाभ्यनुज्ञा तथाप्यन्तरविद्यायां स्थिते ग्रहलोकियसरिमाण
 मुदयेपेक्षणीयमिति विवेचनीयं। तत्र बौद्धायनेनाप्यपीत्यभिधानात्त्रिमेघमात्रं प्रतिभाति। तथा व्यासवाक्येपि
 प्रतिभाति। उदयन्नेवेत्यभिधानात्। भविष्योत्तरपुराणादिवचनेषु घटिकामात्रं प्रतीयते। वचनांतरे तु विष्णुधर्मो
 त्तरबौद्धायनप्रोक्ते घटिका चतुष्टये प्रतिभाति। सततं तथा च पद्यते। उदिते देवतं भानोपि त्रं वास्तमिते रवौ। हिमु

हूर्त्तत्रिरुच्चसातिथिर्ह्यकथयोरिति। अस्मार्थः। भानावुदिते सत्कत्तरकाले अहोमुहूर्त्तद्वयं देवतां तस्मिंश्चा
 स्मृतेततः पूर्वकालीनमहोमुहूर्त्तत्रयं पित्र्यं पित्र्यदेवतमतस्तत्कालव्यापिनीयातिथिर्नवतिसेवक्रमेण ह्यक
 थयोर्याद्या नवति। अत्रोच्यते। पौर्वाहिका इति वचनेन देवैर्हि पौर्वाहिकव्याप्त्यभिधानात्पूर्वाहस्य पंचधा विभक्तस्य
 मुख्यत्वादुदिते भानौ त्रिमुहूर्त्ततिथिर्गृहीतव्या। यत्तु दक्षेणोक्तं त्रिमुहूर्त्तानि कर्त्तव्यायातिथिः सप्तगामिनी। द्विमुहूर्त्त
 तीपिकर्त्तव्यायातिथिर्द्विगामिनीति तत्र त्रिमुहूर्त्तव्याप्तेर्बाधकं। प्रत्यक्तोपोद्धतकमेवा तथाहि। प्रतिषेधः सर्वत्र प्रस
 क्तिपूर्वकः प्रसक्तिश्चात्र पथोक्तरीत्या पौर्वाहिकवाक्या त्रिमुहूर्त्तवेधाभिधायिषेठीन सिवाक्यादा भवेति। तच्च सप्र
 सक्तं त्रिमुहूर्त्तं समतिथौ बाधकाभावात्तथैव व्यवतिष्ठतेतिथिस्तयेष्वधिकव्याप्तिविधित्वाया प्रतिषिध्यते। तस्मिन्
 चतुर्थमुहूर्त्तस्य शिनीतिथिर्ग्राह्यातिथिसाम्यवन्निष्ठव्यापिमुहूर्त्तत्रयमेव मुख्यं मुहूर्त्तद्वयमनुकल्पः। एतदेव
 स्वयिजं द्विमुहूर्त्तपात्यविशद्व्यप्यते। न च त्रयस्य रथ्यपद्धीवेनेन निर्णयः क्रियते स चानुपपन्नः यासवाको ह्यस
 वृद्धिबोदनायाः पित्र्यविषयत्वाभिधानात् एकोद्विष्टादिवृद्ध्यादौ ह्यसवृद्ध्यादिवोदनेति पूर्वमुदाहृतं। दानव्रते च दे
 वाः अतः कथमनयोर्द्विसंख्याभ्यां निर्णयः किं चोदाहृतयाज्ञेयस्कंदपुराणगार्ग्यवचनेषु ह्यसवृद्धीनका

४६

रणमित्युक्तं तत्कथमत्र ह्यसवृद्धौ निर्णयकारणत्वं। अत्रोच्यते। संतिष्ठन्त्यानि ह्यसवृद्धिवाक्यानि। तत्रोच्यते। स्वर्वा
 दपस्तथा हिंसात्रिविधं तिथिलक्षणं। स्वर्वदप्येपि रोकायै हिंसाः पूर्वत्र प्रज्यते। भविष्योत्तरे। स्वर्वादर्पस्तथा हिंसा त्रि
 विधं तिथिलक्षणं। स्वर्वदप्येपि रोकायै हिंसा स्यात्सर्वकालिकीति। स्वर्वसर्वम्यमत्यक्षयोवा। दर्पवृद्धिः हिंसाधिक
 क्षयः। एतैः स्वर्वादिवाक्यैः सह यस्मिन् विषये युग्मादिवाक्यस्य विरोधः प्राप्नोति तत्र देवपित्र्यमेदेन व्यवस्थापकं वा
 सवाक्यं। ननु प्रकृतयोः स्य रथ्याः पित्र्यविषयत्वं प्रतिपादकं। याज्ञवल्क्यादिवाक्येष्वपि कर्मकालव्याप्तिशास्त्रस्य
 स्वर्वदर्पादिशास्त्रस्य च विरोधे प्राप्ते सति कर्मकालशास्त्रस्य प्राबल्यमुच्यते ननु प्रकृतयोः स्य रथ्यो निर्णय
 रुचुत्वं प्रतिषिध्यते। ननु व्यासः स्वर्वादिवाक्यानि पित्र्यविषयत्वेन संकोचयामास याज्ञवल्क्यादयस्तपि त्र्यो
 पिकर्मकालव्याप्त्या गैरवर्वादिवाक्यान् बाधत्वा रुतैवां निर्विषयत्वं मेघांप्रसज्येतेति चेत्। मेवां यदापूर्वेतिरदि
 नयोः पित्र्यकर्मविषयव्याप्तिरसमा। यदावादिनद्वयेपि कर्मकालव्याप्त्यभावस्तत्राभयत्र स्वर्वादिवाक्ये निर्नतु
 शक्यत्वात्। आस्तां प्रसंगिकी स्वर्वादिवाक्यचिंता प्रकृतैस्सूर्योदये मुहूर्त्तत्रयव्यापिनी प्रतिपदानव्रतयोर्गृ
 हीतव्या। एवं सत्कदयमात्रव्याप्तिशास्त्रं घटिका मात्रा शास्त्रं च वैश्वामराधिकरणन्यायेनावयुत्यानुवा

दूरुपतयात्रिमुहूर्तव्याप्तिप्रशंसति॥ अथवायदापूर्वेधुरुदयकालं परित्यज्योपरिसर्वत्रयाप्नोति परे धुरुदयकालमा
 नं व्याप्नोति तदानीमुदयानंतरकालमाविन्यामुरव्ययात्रिमुहूर्तव्याप्तेर्दिनद्वयेप्यभावेन द्वयोरपि दिनयोगेति
 कालवेसति किं ग्राह्यमिति वीक्षायां पूर्वदिने कर्मकालव्याप्तिर्न स्यात्स्वातेत्येव ग्रहणं न्यायतः प्राप्तं केनापि निमित्तेन
 तत्प्रसूहे सति परे धुः कर्मकालव्याप्तिसंवादेनायं पूर्णवर्गमभिधायादयं विहीनस्य व्याप्तिबाहुल्यस्य हेतुश्चेति व्या
 जेन तदेव प्रशस्यते॥ आदित्योदयवेलायां व्यापि वतिथिर्न वेत्ता॥ पूर्णद्वयेवमंतव्या प्रभूता नोदयविनेति॥ यदा
 पूर्वधुः संगवमारभ्य परे धुरुदयात्प्रागे वतिथिस्तयवशात्प्रतिपत्तमाप्ता॥ तदा यद्यपि द्वये सोदयमुहूर्तत्रयस्य शोना
 स्तितथापि पूर्वधुरेवानुष्ठेयं॥ सातिथिः सकलाज्ञेयाय स्यामस्तमितो रविरिति वचनेन संपाद्यायां सोदयत्रिमुहूर्तत्रया
 व्याप्तेर्विधमानत्वात्॥ परे धुस्तदव्याप्यभावात्॥ यदा पूर्वधुरुदयमारभ्य परे धुरुदयाद्धर्ममुहूर्तत्रयं वर्धते तदा
 नीयद्यपि द्वयोर्दिनयोः सोदयत्रिमुहूर्तव्याप्तिरस्ति तथापि पूर्वधुरेवानुष्ठानमस्तमययोन्नेरधिकत्वात्॥ अत
 एव यन्मुरारोमिहितं॥ ब्रते स्नाने तथा न क्ते पितृकार्ये विशेषतः॥ यस्यामस्तंगतो नानुः सातिथिः पुण्यनाम्न
 वेदिति॥ नन्वास्त्रां सोदयत्रिमुहूर्तव्याप्तिरस्तमितव्याप्तिश्च॥ निर्णयस्तु क्लृप्तं पक्षान्भ्यां भविष्यति तथा

स्थितिः

मार्कण्डेयः॥ शुक्लपक्षेतिथिर्ग्राह्याय स्यामभ्युदितोरविः॥ लक्ष्म्यक्षेतिथिर्ग्राह्याय स्यामस्तमितोरविरिति॥ विष्णुध
 र्मोत्तरे॥ वर्धमाने दुपक्षस्य नृदये पूज्यतेतिथिः॥ यदा चंद्रः क्षयं याति तदा स्यादायराहिकीति॥ अथवा॥ पक्षस्य वृद्धिस्त
 याभ्यां निर्नेतव्यां तथा च वृद्धवसिष्ठः॥ वर्धमानस्य पक्षस्य नृदये पूज्यतेतिथिः॥ यदा पक्षः क्षयं याति तदा स्यादायराहिकी
 ति॥ बोधायनेऽपि सातिथिस्तत्र नक्षत्रं यस्यामभ्युदितोरविः॥ वर्धमानस्य पक्षस्य हनौ त्वस्तमयं प्रतीतिः॥ अत्रोच्यते॥ शु
 क्ले लक्ष्म्यक्षेऽभ्यां निर्णयो न संभवति॥ तथा सति बहुवचनबाधप्रसंगात्॥ तथा हि पानिवचना निपूर्वविद्यायां शुक्लप्रति
 पद्युपवासविधायकानि पूर्वमुदाहृतानि तानि बाध्येरनृतदा तल्लप्रतिपदः परविद्यायानुयोष्यत्वं पूर्वनिर्णयतं तच्च विप
 रिवर्तते॥ एवमेकमक्तादावपि यथोयोगं विपरिवर्तितुं नैया॥ नापि पक्षस्य क्षयवृद्धिभ्यां निर्णयो युज्यते तत्राप्युक्तोप
 स्यापरिहार्यत्वाच्च शुक्लपक्षवृद्ध्या षोडशदिनात्मको भवति तदा भवन्मते परविद्यायां शुक्लप्रतिपद्युपवासः प्राप्नोति॥
 तल्लपक्षस्य तिथिस्तयवशाच्च उद्देशादिनात्मकत्वे पूर्वविद्यायां तल्लप्रतिपद्युपवासः प्राप्नोति॥ एवं बाधांतरमुत्तरेयं॥ अ
 स्ति च शुक्लपक्षस्य वाक्यस्य विनायन्य बाधं विषयविशेषः॥ तथा ह्यंगिरसास्मर्यते॥ संपूर्णदिशमीकायां परया पूर्व
 यायवा॥ युक्तान्दृष्टिता तस्मादिति सा सर्वतो मुखीति॥ तत्र शुक्लपक्षस्य पक्षान्भ्यां व्यवस्था कर्तव्या॥ पक्षवृद्धिस्तयवा

क्यमपि पूर्वोक्तसमानविषयतया व्याख्येयं वर्धमानस्य चंद्रस्य यः यक्षः तस्येयोजनीयं तथा सति शुक्लपक्ष इत्युक्तं भवति ।
 यद्यस्य सः सयं याति इत्यत्रापि स निर्वोहकश्चंद्रः । सयं यातीति व्याख्याने लक्षणं स इति भव्यते अतो यथोक्तसोदयत्रिमु-
 हूर्तव्याप्तिस्ततो निर्णयः सुस्थितः । अत्राद्येकमक्तवत्कोठाभिधेतेन उदयकाले पूर्वधुरे वत्रिमुहूर्तव्यापिनी नोभयत्र
 त्रिमुहूर्तस्य त्रिनी उभयत्रापि साम्येन वैषम्येण वा त्रिमुहूर्तवर्तिचोक्रदेवावर्तिनी चेति । अत्र प्रथमपक्षे खंडतिथि-
 व्याभावात्तास्ति संदेहः । तृतीयादिषु च उक्तं यक्षेष्टमय व्याप्तः कर्मकालवाक्यस्य चलाभावात् पूर्वधुरे वा नुष्ठानं ।
 द्वितीयपक्षे उक्तं यगामि वै त्रिमुहूर्तमियुत्तरविद्वां परित्यज्य पूर्वधुरे वा नुष्ठानं यद्विगमित्वे साम्येन परधुरिति
 निर्णयः । इष्ट्यंगभूता तु प्रतिपत्तर्वनिर्णये वक्ष्यते ॥ इति दानव्रतनिर्णयः । उक्तान्युपवासेकमक्तानका-
 याचितदानव्रतानि प्रतिपदिषया लितावता देवविषयो निर्णयः सुस्थितः ॥ अथ पित्र्यं निर्णयते ॥
 तत्र सामान्येनापराह प्रतिपदि पित्र्यं विहितं प्रतियत्सेवकियाया भवेदापराहि की ॥ देवं कर्मतया हेयं पित्र्यं वा म-
 नुरब्रवीदिति हि व्यासवाक्यं पूर्वमुदाहृतं । पित्र्यं च द्विविधं ॥ एकोदिष्टं पार्वणं च तयोः स्वरूपमाह कर्णः

विर

५१

एकमदिश्य यद्वा द्वमेकोदिष्टं प्रकीर्तितं ॥ त्रीनुदित्युत्तरदिपा र्वणं मुनयो विदुरिति । तत्र प्रतिपदि मृतस्य
 मासांतर्वर्तिन्यां तस्यां प्रतिपद्येकोदिष्टरूपमासिकं प्रसक्तं । संवत्सरांतर्वर्तिन्यां तस्यां प्रतिपदि पार्वणरूपमादि-
 कश्चादं प्राप्नोति । अत्र मासिकस्य तदिनकर्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः । मृतहृत्कर्तव्यं प्रतिमासं नवत्सरां प्रतिसे-
 वत्सरं चैव माघमेकादशे हनीति । तेषां च मासिकानामेकोदिष्टरूपत्वं पैथी न सिराह । पारमासिकाद्विके आदस्या-
 तां पूर्वधुरे वते ॥ मासिकानि स्वकीये उदिवसेद्वादशे पिवा ॥ सपिंडीकरणद्वयं कुर्याद्वा द्वा निषोडश । एकोदि-
 ष्टविधानेन कुर्याद्वा द्वा नितानि विधिः । अयमर्थः । ऊनया एमासिकं सप्तममासगतमृताहदिनात् पूर्वधुरे वा नुष्ठेयं
 ऊनादिकं च द्वितीयवत्सरादेर्मृताहदिनात् पूर्वधुः कर्तव्यं । मासिकानि तु तत्र मासमृताहदिने नुष्ठेयानि । स एष मु-
 ख्यः कल्पः । यदा तु द्वादशाहो दोषपिंडीकरणं तदा तस्मात् पूर्वयस्मिन्कस्मिन्पिदिने मासिकान्यपक्ष्यानुष्ठेया-
 नि । सोयमनुकल्पः । यत्तद्व्येकोदिष्टविधानमेव ननु पार्वणविधानमिति । अत्रेदं चिंत्यते । किमेकोदिष्टं प-
 राह व्यापिनीतिथिर्याद्या किं वासायाह व्यापिनी उता त्तमय व्यापिनी आहोस्विन्मथ्याह व्यापिनी । न चात्र पक्ष-
 तरालि संभाव्यते । तत्राप्यकाभावात् । ननु युग्माग्निवाक्यं तिथिद्रासवृद्धिवाक्यं उक्तं सप्तवाक्यं पक्ष-

सयद्विवाक्यं कर्मकालव्याप्तिवाक्यं वाप्यं तत्र प्रापकं भविष्यति मैवं पक्षस्य वृद्धिवाक्यस्य शुक्लरूपपरत्वेन वा
 ख्यातत्वात् शुक्लादिवाक्यं पूर्वोत्तरयोस्तिथ्योः शास्त्रांतराभ्यां साम्ये सति पुरुषेण निवारणाय व्यवस्थापकमित्य
 कं। तिथिश्चासद्विचु कर्मकाले न बाध्यते कर्मकालवाक्ये सादेव हासद्विचु नकारणमित्युक्तेत्वात्। युग्मवा
 क्यं तु नपि अविषयं। कर्मकालश्चैकोद्विष्टस्य नाद्यापि निर्णीतः। अतो नपदांतरसंभवः। उपन्यस्तेषु तु
 पक्षेषु प्रथमं तावत् सामान्यविशेषशास्त्राभ्यामराह व्यापिनीतिप्रतिभाति। आपराहिकास्तथाह
 याः पितृवर्तुशुभावहृष्टेति निगमवाक्यं पूर्वमुदाहृतं। हारीतेपि अपराहः पितृवर्तुयापराह
 नुयायिनी। सायाह्यापितृकार्ये तु नपदास्ता नुयायिनीति हहन्मनुरपि। यस्यामस्तैरविर्या
 तिपितरस्तामुपासते। तिथिं तेभ्यो यतो हतोऽपराहः स्वयं भवेति तदेतन् सामान्यशास्त्रं
 तिथिमात्रमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात् तिपसैव विज्ञेयायामवेदापरार्हिकीति तु विशेषात्। ष
 शास्त्रं तिथिविशेषोपजीवने न प्रवृत्तत्वात्। ताभ्यामुभाभ्यां शास्त्राभ्यां प्रथमपक्षोऽतिष्ठति। द्वि

तीयपक्षेऽपि शास्त्रद्वयं बोधायनः। उद्दिश्यते देवतं भानेपि अं चास्तमिते रवौ॥ द्विमुहूर्तत्रिरह्णसातिथिर्ह्यवकथ्यो
 रिति। वचनार्थस्तु पूर्वव्याख्यातः। तदेतत्सायाह्याह्याप्तेः सामान्यशास्त्रं। विशेषस्तु। वैठीनेसिनादर्शितः। पंचमीसप्तमी
 चैव दशमीचतुर्दशी॥ प्रतिपन्नवमीचैव कर्तव्यासंमुखीतिथिरिति। नवात्रप्रतिपदः सांमुख्यमात्रं प्रतीयते। ननु
 सायाह्याप्तिरिति शंका नीया। संमुखीनामसायाह्यापिनीदृश्यते यदेति स्कंदपुराणे सामुख्यस्य व्याख्यातत्वात्।
 अस्तमयव्यापित्वपक्षो वृद्ध्याहवत्येन दर्शितः। देवकार्येतिथिर्ज्ञेयायस्यामभ्युदितोरविः। पितृकार्येतिथिर्ज्ञेयाय
 स्यामस्तमितोरविरिति। तथा दानव्रतक्रियायामुदाहृतेषु घटिकाव्याप्तिवाक्येऽस्तमये घटिकाव्याप्तिः पितृप्रद
 र्शिता। तदेतदुपन्यस्तं यत्र यमेकोद्विष्टपार्वणविषयं पितृकर्म सामान्यमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात्। एकोद्विष्टे च चतुर्थपक्षो
 वाचनिकः। तथा च वृद्धगौतमः। मध्याह्नव्यापिनीया स्यात्सैकोद्विष्टेतिथिर्न वेत्। अपराह व्यापिनीयापार्वणे सातिथि
 र्न वेदिति॥ शिवराघवसंवादेपि। मध्याह्नव्यापिनीया स्यात्सैकोद्विष्टेतिथिर्न वेदिति। कर्मकालव्यापिशास्त्रेण
 प्ययमेव चतुर्थः यत्तः प्राप्यते। मध्याह्नस्यैकोद्विष्टे कर्मकालत्वात्। तथा हारीतशातातयो। आमभ्रातृकुंभपरा
 ह एकोद्विष्टं च मध्यमे। पार्वणं चापराह्नु प्रातर्द्विनिमित्तकमिति स्मृत्यंतरं च। पूर्वाह्णे देविकं श्राद्धमपरा

कुरुपावर्णं। एकोद्विंशं मध्यं प्रातर्द्विनिमित्तकमिति। मध्याह्नं सप्तमाष्टमनवममुहूर्तमिति। ते च मुहूर्ता
 मधर्वं कृतपरोहिणसंज्ञका। तत्रैकोद्विंशस्योपक्रमे कृतपस्य पूर्वोत्तरभागा विख्याविकल्पितौ। तदाह व्यासः कृत
 उपप्रथमे भाग एकोद्विंशस्योपक्रमे। आवर्तनसमीये वा तत्रैव नियता व्यवति। समाप्तिकालमाह लोकगोत
 मः। आरभ्य कृतपेशादं कुर्यादोरोहिणं बुधः। विधिज्ञो विधिमास्थाप्योहिणं नूनं लघयेदिति। तदेवं कृतपरो
 हिणयोर्मध्याह्नगतमध्यमचरमभागयोः कर्मकालचेन व्यवस्थितयोस्सतोस्तनुहर्तव्यापिनीति धिरेकोद्विंश
 गृहीतव्येति स्थितं। अत्राप्येकमक्तवत्सु दाश्रवतारणीयाः। तत्र पूर्वधुरे वापरे धुरे वाममध्याह्नव्याप्तिरित्यनयोः
 पक्षयोः नैकोपि संदेहः। उभयत्र तद्व्यापित्वं तत्स्यर्थाभावेत्यनयोः पक्षयोः पूर्वधुरे वापरे धुरे वाममध्याह्नव्याप्तिरित्यनयोः
 तान्यपराह साध्याह्नस्तमयव्याप्तिविषयाणि पित्र्यसामान्यवचना न्यनुगृहीतानि भविष्यति उभयत्र साम्येनैकदे
 शव्याप्तौ स्वर्वादिवाक्येऽष्टमं तच्च पार्वणप्रस्तावे योऽयिष्यते वैषम्ये लोकदेशव्याप्तौ। उयदा पूर्वधुर्महती तदा मह
 त्वा नुग्रहात् सामान्यवचनानुग्रहाच्च पूर्वधुरे वापरे धुरे वाममहती तदा सामान्यशस्त्रमुपेक्ष्य पित
 हत्वमेकादरणीयमिति पार्वणश्राद्धनिर्णयेव सते। अतस्तेनैव न्यायेनात्रापरे धुरे वापरे धुरे वाममहती तदा सामान्यशस्त्रमुपेक्ष्य पित
 हत्वमेकादरणीयमिति पार्वणश्राद्धनिर्णयेव सते। अतस्तेनैव न्यायेनात्रापरे धुरे वापरे धुरे वाममहती तदा सामान्यशस्त्रमुपेक्ष्य पित

५३

स्मा। अथ पार्वणश्राद्धं निरायते। पार्वणमावास्यायां यद्विहितं पार्वणं तत्कालं शातातप आह। दशश्राद्धं च यत्रो
 त्तं पार्वणं तत्प्रकीर्तितं। अपराह पितृणां कृतपदानं विशिष्यत इति। यद्यप्येतादृशं पार्वणं प्रतियदि न प्राप्नोति तत्प्रा
 पितद्विद्वति रूपतया त्रिपुरुषो दर्शनकर्तव्यस्याद्विककाम्यश्राद्धादेः पार्वणत्वं व्यवहर्तुं शक्यमत एव क एव वाक्यं
 पूर्वमुदाहृतं त्रीनुद्विष्य उयद्विपारिवं मुनयो विदुरिति। तथा सति प्रतिपदि मृतस्य वत्सरांते तन्मासतत्पक्षवर्तिन्यां
 प्रतिपद्याद्विकं पार्वणं प्राप्नोत्येव। एतस्यार्थस्य प्रापकं वचनं मलमासप्रस्तावे दर्शितं। मासपक्षवर्तिन्यां योपसि
 न्म्रियते ह निप्रत्यक्षं कृतं तथा भूतं स्यात्तत्तद्विदुरिति। ब्रह्मपुराणेऽपि प्रति संवत्सरं कार्यमाता पित्रोर्मृतैर्हनीति।।
 पितृव्यस्याप्यपुत्रस्य भ्रातृर्ज्येष्ठस्य चैव हीति। काम्यं पार्वणं परपक्षे सर्वसुतिथिषु प्रत्येकं विहितं। तथा च याज्ञ
 वल्क्यकन्याकन्यावेदिनश्च यश्चैव सत्सु तानपि। घृतं रुषिं च वाणिज्यं द्विशफकं शफस्तथा। ब्रह्मवर्चस्विन सुत्रा
 नूस्वर्णरूपैः सुकृप्यके हातिश्चैव सर्वकामानाप्नोति श्राद्धदः सदा। प्रतिपत्प्रभृत्पञ्चम्यां च उद्देशी। श
 स्त्रं एतद्गवायैव तेभ्यस्तत्र प्रदीयत इति। मार्कंडेयोऽपि। प्रतिपद्नलाभाय द्वितीयाद्विपदप्रदा। वराधिनी रतीया च
 चतुष्पशुनाशिनी।। श्रियं प्राप्नोति पंचम्यां वषां पूज्यत मो नरः।। गणपत्यं च सप्तम्यामष्टम्यां च द्विरुत्तमा।।

श्रियं न वयं प्राप्नोति दशम्यां पूर्णकामतां वेदास्तथापुन्यात्सर्वानेकादश्यां क्रियापरः। द्वादश्यां जयसामं च प्राप्नोति पितृ
 जकः। पूजामेषां पञ्चनृद्विंस्वातंत्र्यं पुष्टिमुत्तमां। दीर्घमायुर्धनैश्वर्यं कुर्वीत स्तत्रयोदशी। अवाप्नोति न संदेहः श्राद्धं श्रा
 द्धपरायणः। युवानः पितरो यस्य मृताः शस्त्रेण बाहताः तेन कार्यं चतुर्दश्यां ते प्रीतिमभीप्सता। श्राद्धं कुर्वन् न मावास्याय
 त्तेन पुरुषः शुचिः। सर्वान् कामानवाप्नोति श्राद्धं तत्पुरुषः संदेति। अतो विज्ञाति ह्यंघ्र्यावणं संभाव्यते प्रतिपदि। तस्य च पा
 र्श्वेण स्योचितांति थिनिर्णेतुं प्रथमतो विधिनिषेधरूपाभ्यामन्ययति रेकाभ्यामनुष्ठानकालो निरूप्यते। तत्र शाताते यो
 को विधिरुदाहृतः। अपराह्णे पितृणां त्विति। यथा वाक्यांतराण्यपि। मनुः। तथा श्राद्धस्य पूर्वार्हादपराह्णे विशिष्यते इति॥
 इदमनुहारी तव चने चैको हि प्रस्तावे उदाहृते अपराह्णः स्वयं भुवेति। अपराह्णः पितृणामिति। अतिश्च। अपराह्णः पि
 तृणामिति। शीरवः। पूर्वाह्णे देविकं तत्पराह्णे पितृक्रिया॥ ग्रहणे निशि वा कुर्यान्नरात्रौ पेटकं पुनरिति। स्मृत्यंतरेपि॥
 अपराह्णे उये टकमिति॥ ननु सायाह्ण्याग्नेः कर्मकालत्वं क्वचित् स्मर्यते। दिनांते पंचनाद्यस्तु पुण्याः प्राक्ताः मनीषि
 भिः। उदये च तथापि त्रैदेवैव च कर्मणीति। मैवं। यमेन प्रतिषिद्धत्वात् सायाह्णस्त्रिमुहूर्तकैः स्याद्वाहं तत्र न का
 रयेत्। राक्षसी नाम सावेला गर्हिता सर्वकर्मस्थिति। तर्हि पंचनाडिवचनं निर्विषयं स्यादिति चेत्। न। केनापि निमि

५४

तेनापराह्णसंभवे गौणकालत्वाभ्यनुज्ञापरत्वात्। अतएव व्यासः। स्वकालातिक्रमे कुर्यान्नरात्रौ पूर्वयथाविधीति। या
 घ्रपादयीति। विधिज्ञः श्राद्धोपेतः सम्यक्पात्रनियोजकः। रात्रेरन्यत्र कुर्वीतः श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तममिति। ननु साया
 ह्णेपि यदा कथंचित्प्रत्यूहः स्यात्तदा श्राद्धस्य किंलोप एव किं वारात्रावपि कर्तुं शक्यते। तत्र लोप एवेति तावत्प्राप्ताः कृतः मु
 र्खकालत्वे गौणचकालयोरपि निषेधात्। मुख्यकालचं प्रतिषेधति मनुः। रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसी कीर्तिता हि सा।
 संध्ययो रभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदित इति। न चैवं सति ग्रहणश्राद्धमपि तत्र प्रतिषिध्यतेति शं कनीयं तातपेन
 विशेषितत्वात्। रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत रात्रौ रात्रौ न्यत्र दर्शनात्। सूर्योदयमुहूर्तच संध्ययो रभयोस्तु यति। गौणकालत्वं
 मपि व्यास व्याघ्रपादपुं दस्ता। रात्रेः पूर्वरात्रेरन्यत्रेति ताभ्यामुक्तत्वात्। तस्मादद्विः श्राद्धसंभवे लोप एवेति प्राप्तेषु
 मः। न तावद्वात्रोसवीतना श्राद्धस्य निषेधो वक्तुं शक्यः। आपस्तंबेन रात्रौ श्राद्धस्य समाप्यभ्युपगमात्। न च नक्त
 वद्वाहं कुर्वीत रात्रौ च भोजनसमापनादिति॥ ननु संध्यासमीपे प्रातस्स्य रात्रौ समाप्तिप्रसंगः। तोदशस्तु प्रा
 रंभः स्कंदेन दर्शितः निषिद्धः। उपसंध्यं न कुर्वीत पितृहृत्कथंचन॥ सकाल आसुरः प्राक्तः श्राद्धं तत्र विव
 र्जयेदिति॥ मैवं॥ संध्यासमीपस्य मुख्यकालत्वं निषेधात्। गौणकालत्वं न पूर्वमुक्तं तस्य प्रातस्स्य रात्रौ

वपिसमाप्तिः भाव्यते न चैवमपिरात्रो समाप्तिरेवाभ्यनुज्ञायते न त्वारंभ इति चेत् ॥ मैवं ॥ आरंभस्यापि तया समा
 स्यापलक्षणीयत्वात् ॥ आदिकश्चाद्यपरित्यागे प्रत्यवायवाक्यस्य स्मरणत्वात् ॥ तथा च भविष्यपुराणप्रभासखंडयोः
 पद्यते ॥ मृते हनिपितु र्यस्तु न कुर्याद्वाङ्मादरात् ॥ मातुश्चैव वराहे वत्सरां ते मृते हनि ॥ नाहं तस्य महीदेवि
 पूजां गृह्णामि नो हरिरिति ॥ अन्यत्रापि नोऽको यस्तु वैश्राड् न करोति खगाधिय ॥ मातापि दृभ्यां सततं वर्धेव
 र्वमृते हनि ॥ स याति न रंघोरंतामिस्त्रं नामनामत इति ॥ अन्यत्रापि ॥ पंडिता ज्ञानिनो वापि मूर्खव्योपित ए
 ववा ॥ मृता ह समतिक्रम्य वाङ्मादः कोटिजन्मस्त्विति ॥ मारीचः ॥ पंडिता ज्ञानिनो मूर्खस्त्रियोथ ब्रह्मचारिणः
 मृता ह समतिक्रम्य वाङ्मादः कोटिजन्मस्त्विति ॥ रात्रे रन्यत्र कुर्यात् ॥ श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तममिति स्मरणादयराह
 वन्मृत्वात्वेन वासायाह वद्वेणत्वेन वा प्रातः संभवावपि प्रज्येयातां ॥ नायं दोषः ॥ शिवराघवसंवादे प्रातः का
 लस्य निषिद्धत्वात् प्रातः काले नूनं श्राद्धं प्रकुर्वीत हि जोतम इति ॥ नेमित्तिकेषु श्राद्धेषु न कालनियमः स्मृत इ
 ति ॥ यद्यपि सौवर्णसाक्षान्निविद्धस्तथापि कुतः पमृहते मुखोपक्रमस्य गंधर्वमुहूर्ते गौणोपक्रमस्या
 मिधाने सत्यर्थान्निषेधः परिशिष्यते ॥ उपक्रम इत्येव शिवराघवसंवादे एव दक्षितो गृहदिद्यतिरिक्त

५५

स्य प्रक्रमे कुतः पः स्मृतः ॥ कुत पादयवाप्यर्वागासनं कुत पे भवेदिति ॥ ग्रहो ग्रहणं ॥ आदिशब्देन संक्रांत्यादि निमित्त
 मुच्यते ॥ तस्य च निमित्ताधीनत्वात् कुत पे ॥ न नियंतुं शक्यते इतरस्य कुतः संवत्सरिकादेरस्ति कुतः पनियमः ॥ स चोपक्रमनि
 यमः ॥ कदाचित् कार्यवशाद्वाङ्मादस्य सहकारणीयत्वे सति कुत पादार्वाचीनो गंधर्वोपक्रमकालतया भ्यनुज्ञायते ॥ कुत
 पमृत्वात्वेन कवचने विहितत्वादेव गंतव्यं ॥ तत्र कुतः पस्वरूपं भविष्यपुराणे मिहितं ॥ प्रविश्य भानुः स्वर्गाय शं कुवध
 त्रितस्तुति ॥ सकालः कुतः पो नाम मंदीभूतस्य संज्ञयेति ॥ नारदः ॥ संत्यज्य सप्तसंभागमष्टमं क्रमते यदा ॥ सकालः कुत
 पो ज्ञेयो मंदीभूतस्य संज्ञयेति ॥ आपः स्तवः ॥ सप्तमात्परतो यस्तु न वमात्पूर्वतः स्थितः ॥ उभयोरपि मध्यस्थः कुतः पः स
 उदाहृत इति ॥ स च कुतः पो मुख्यत्वाय वायुपुराणे प्रशस्यते ॥ दिवसस्याष्टमे भागे मंदी भवति भास्करः ॥ सकालः कु
 तपो नाम पिष्टं दत्तमक्षयमिति ॥ कुतयात्पूर्वत्रिंशो गंधर्वोपक्रमकालं वसूचयितुं छत्रिणा येन मुहूर्ते
 त्रयं कुतयशब्देन व्यवहृता ॥ नारदः ॥ मध्याह्ने मूर्हते च यदा भवति भास्करः सकालः कुतपो ज्ञेयः पिष्टं दत्तमक्षयमि
 ति ॥ कुतये प्रक्रांतस्य सायाहादार्वाचीनः सर्वोपि मुख्यानुष्ठानकालः ॥ तदुक्तं मत्स्यपुराणे अहो मूर्हते विरवा तादशायं च
 सर्वदा ॥ तत्राष्टमो मूर्हर्तीयः सकालः कुतः पः स्मृतः इति ॥ अष्टमे भास्करो यस्मान्मंदी भवति सर्वदा ॥ तस्मादनेन फलदा
 स्तत्रारंभो विशिष्यते ॥ उर्ध्वमूर्हर्ती कुतपाद्यमुहूर्तैव नुष्ठयं ॥ मूर्हर्तये च क्लृप्तं तत्स्वधा भवनमिष्यत इति ॥ न च पराह

स्यान्तिमोभोगो निषिद्धः॥ तथा च यमः॥ चतुर्थे प्रहरे प्राप्ते यः श्राद्धं कुरुते नरः॥ असुरं उभवे द्वा द्वं राता उ नरं कं व्रजे
 दिति॥ स्मृत्यन्तरे पि चतुर्थे प्रहरे प्राप्ते यः श्राद्धं कुरुते द्विजः॥ तदा नराक्ष सो भुंक्ते निराशाः पितरो गता इति॥ सत्यं
 अपराह स्यान्तिमेनपाद न्यूनमुहूर्तेन सहसा याह श्रुतुर्थः प्रहरो भवति॥ तत्र सायाह भागे कटाक्षेण यन्निषेध
 न्कपराह भागे कटाक्षेण॥ तामेतां विवक्षां विशदीकृतुं यमो वचनान्तरे सायाह निराचकार॥ तत्र वचनं सर्वमु
 दाहृतं॥ तत्पराह स्य मुख्यकालं न प्रतिनियतं शुक्लपक्षे याभिवादान्॥ तथा च मार्कंडेयः॥ शुक्लपक्षे उपवा
 ह श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः॥ तस्य पक्षे पराह नुरौहिणं न लंघयेत्॥ नैष दोषः॥ अत्र शुक्लपक्षे शय्यो देवपि
 अपरत्वात् देवानुद्दिश्य क्रियमाणं श्राद्धं देवं॥ तत्र फलकामिना मुक्ता हेतुतया याचिन्न प्रसादं जनयतीति शुक्ल
 शब्देनाभिधीयते॥ एवं पितृनुद्दिश्य क्रियमाणं पितृन्तरपि पितृणां मरणदिस्मारकतया चित्रकालुष्यं जनयतीति
 तस्य शब्देनाभिधीयते॥ शुक्लस्य देवस्य कर्मणः पक्षः शुक्लपक्षः॥ यदा देवं श्राद्धं करिष्यामीति बुद्धिस्तदा यथा देव
 र्थः॥ एवमितरत्र योजनीयं॥ एवं सत्यपराह न पार्वणश्राद्धं व्यभिचरेत्॥ रौहिणं न लंघयेदित्येकोद्दिष्टविषयः॥ यद्य
 पापा ततः प्रतीत एवाये विचनस्यास्य परिगृह्येत तदा पूर्वदाहृतं वचनं जातं निखिलमपि व्याकुली भवेत्॥ तदेव प
 र्वणश्राद्धस्यापराहः कर्मकालः॥ अतः प्रारंभकाल इति भवेतामेतौ कर्मतदुपक्रमकालौ प्रसूते कृत्वा वत्सरि

५६

का से किं प्रतिपूर्वविद्याया सोत्तरविद्धेति वीक्षायां देवस्वामी ब्रूते॥ यस्मिन्काले यद्विहितं कर्मोपक्रमोपसंहार
 युक्तं तस्मिन्काले तस्यांतिथौ तस्मिन्नुहनि संभावयितुं शक्यते तदुत्तरं पूर्ववाप्राप्तमिति॥ यदा अतया पराहो भय
 व्यापिनी न संभवति तदा केवलपराह व्यापिन्यपि गृहीतव्यापि त्रैये वा पराह कीति भविष्यपुराणे मिथानात्॥ हा
 रीतोपि पराहः पितृणां भया पराहानुयायिनी॥ साग्रासापि नृकार्ये नुनया सास्तानुयायिनीति॥ ननु केवलपरा
 ह व्यापिनी व केवलमध्याह्न व्यापिन्यपि स्मृत्यन्तरे प्रतीयते॥ मध्याह्न व्यापिनी यास्यातिथिः पूर्वपरापि वा॥ तथा
 कर्मणि कुर्वन्तु सवृद्धी न कारणमिति॥ मेवं॥ वचनान्तरे संवादे नास्य वचनस्यैकोद्दिष्टविषयत्वेनैकम
 कविषयत्वेन बोधयत्तेन अपराह व्याप्तिर्येकं भक्त्या येन षोडशभिघते॥ तत्र पूर्वघुरे वा पराह व्याप्तौ यथो
 क्तवचनेन साग्रासापरे घुरे वा पराह व्याप्तौ यथोक्तवचनात्प्रारंभकालसंज्ञा वाच्यपराशस्ता॥ उभयत्र पराह
 व्याप्तिपूर्वबोधाय न आह॥ अपराह द्वयव्यापिन्यतीतस्य च यातिथिः॥ तथे पूर्ववक्तव्या वृद्धोकार्यातिथोत्तरे
 ति॥ अतीतस्य मृतस्य॥ अत्रेदं विस्तृतो किं मृता हतिथेः प्रतियोगे वृद्धिस्तयाभ्यां निर्णयतु तत्र स्य द्वितीया वृद्धिस्तया
 न्यामिति॥ प्रतियोगे वृद्धिस्तयाभ्यामिति तावत्प्राप्तं॥ स्वर्वादिवाक्यं तु त्यतया प्रतिभासमानं चात्मा तथा हि॥ स्वर्वादय
 स्तथा हिंसात्रिविधं तिथिलक्षणं॥ स्वर्वादयो परो कार्यो हिंसा स्यात्पूर्वकालिकीति॥ अत्रानुष्ठानागतिथेरेव धर्मः

एतच्च निर्णये स्पष्टीकरिष्यते खर्कदिवा क्य वदत्रापि प्राप्तिरिति गतो वेदवृद्धिस्तथाविति प्रोक्तम् ॥ उत्तरतिथिगतावेवात्र
 वृद्धिस्तथो न ग्राह्यतिथिगता ॥ कृतः ॥ अपराह्णयव्यापिवाभिधानात् पूर्वधुरामध्याह्नावसानमभावात् प्राप्तिगतावेवात्र
 पराह्णयक्रममारभ्य परे धुरपरह्णवसानपर्यंतवे सति प्रतिपदोद्यपराह्णयव्यापि च भवति तत्र त्रिमुहूर्तव्यासं पद्य
 तो तथा हि यदा द्वितीया परे धुः सायाह्णं प्रविशति तदा तिथिवृद्धिस्तत्र परे तु घटानं न्याय्यं ॥ कृतपमारभ्यां घनमुख्यका
 लव्यापिवात् यदा द्वितीया परे धुरपरह्णपिक्रियतीसीयते तदा प्रतिपत्पूर्वविद्वाकर्तव्या ॥ उत्तरविद्वायाः प्रतिपदो ज्यो
 तिः शास्त्रप्रक्रियया पराह्णव्यापि त्वेपि परिभाषिक्या स्मार्तप्रक्रियया तदव्यापिवात् तथा च स्मर्यतो तिथ्यादेव न वेद्या
 वदह्णसो वृद्धिः परे हनि ॥ तावान् ग्राह्यः स पूर्वधुरदृष्टोपि स्वकर्मलीति ॥ तिथ्यादावित्यदि प्रादे न न सत्रयोगी गृ
 ह्येति तिथि न सत्रयोगेषु सीयमाणेषु सत्रयोगावद्वृट्कापरिमितो भवति तावद्वृट्कापरिमितः स यस्तेभ्यः पूर्व
 धुरतिथि न सत्रयोगेषु ज्योतिः शास्त्रेणादृष्टोपि स्मार्तपरिभाषया गृहीतव्यः ॥ एव वृद्धिरपि दृष्टव्या ॥ तथा सति प्र
 प्रत्ते द्वितीयाया अपराह्णया वा न स्य स्ता वा न पूर्वधुः प्रतिपदियोजनीयः ॥ तथा सत्पुत्रविद्वा प्रतिपत्ता पराह्ण
 व्यापिनी पूर्वविद्वा व्यापिनीति सेव गृहीतव्या भवति ॥ न न्वसि न्वचने स्वकर्मलीत्युच्यते ततः स्वकर्मनिमित्तो
 वृद्धिस्तथ प्रक्षेप इत्यर्थः संपद्यते न च प्रत्तं प्रत्यादिकं द्वितीयायाः स्वकर्मातः कथं तदीयवृद्धिस्तथो वचनस्या

स्वविषयो भवतः ॥ नैष दोषः ॥ मा भूत् प्रत्यादिकं द्वितीयायाः स्वकर्मा प्रतिपदस्तु तद्वत्येव तथा सति प्रतिपदोयत्कर्म
 तस्मिन्निमित्तं भूते सति तस्यां प्रतिपदे वृद्धिस्तथो प्रक्षेपणीयाविति च वचनार्थः संपद्यते ॥ तौ च वृद्धिस्तथो प्रक्षेपाधिकरणा
 तिथ्यादेरुत्तरतिथ्यादिगताविति लभ्यते ॥ ननु तिथ्यंतरगतयोर्द्विवृद्धिस्तथो स्तिथ्यंतरप्रक्षेपे सति ज्योतिः शास्त्रप्रसिद्धिः
 सर्वत्र विल्लवेता ॥ ततस्तो प्रसिद्धिमुपजीव्य प्रवर्तमानः स्मार्तनिर्णयः सर्वापि विज्ञवेतेति चेत् ॥ मेवां न खल्वर्थे वृद्धिस्तथ
 प्रक्षेपे नुष्ठेयतिथि निर्णयायोपन्यस्यते किं तर्हि शास्त्रांतरेण नुष्ठेयतिथौ निर्णयतायां तदुपपादनायेतावापाद्यो वृद्धि
 स्तया बुध्न्यस्येते यथा यदान्व्रतयोः शास्त्रांतरेण त्रिमुहूर्तव्यापिन्यो तिथौ निर्णयतायां कर्मकालव्याप्यभावशं कामप
 ने तु सातिथिः सकालाज्ञेयस्य विधमानमपि सा कल्पमायाद्यते एवमत्राप्यपराह्णयव्यापिनीत्यनेन बोद्धव्यं न वच
 नज्योतिः शास्त्रप्रसिद्धिद्वितीयायाः सत्यमुपजीव्य पूर्वविद्वायां प्रतिपदि निर्णयतायां कृतपादिहस्तकर्मकालव्यापिनु
 त्रविद्वा प्रतिपत्कृतो न ग्राह्येति शं कामपने तु तिथ्यादाविति वचने नोत्तरविद्वायां प्रतिपद्यपराह्णस्य आर्पयते ॥ अतो
 ज्योतिः शास्त्रप्रसिद्धेः स्मार्ते निर्णयस्य वा न क्वापि विज्ञवः ॥ यदा दिनद्वयेप्यपराह्णमस्य श्यावासर्षकं चित्काले व्याप्नो
 तितदा पूर्वविद्वा प्रतिपद्गृहीतव्या तदा ह्मनुः ॥ अहोप्यव्यापिनी चेत्स्या नृताहोत्रयदा तिथिः ॥ पूर्वविद्वा कर्तव्या त्रिमु

हृत्ताभवेद्यदीति। सुमंजुरपि। नद्याह व्यापिनी चित्त्या नृतो हं जु यदा तिथिः। पूर्वस्यां निर्वपे सिं दु मित्यांगिरसभाषितमि
 ति। न च पराह स्य श्रुतं यत्र समानः प्रारंभ काले नु परे धुः। स्य। क्रतय स प्रावो विशिष्यते ततः यर विद्वैव क्रतो न ग्रा
 धिति चेत्। गुणाधिक्यादि ब्रूमः परे धुः क्रतय व्याप्तिरे को गुणः सर्वेषु स्तुति धि मूल च मस्तमय व्याप्तिश्चेति गुणद्व
 यं। मूलस्य प्राशस्यं नारदीयपुराले दर्शितं। पेत्रं मूलं तिथेः प्रोक्तं शास्त्रज्ञैः कालकोविदैरिति। शिवरहस्यसौरपुरा
 णयोरपि प्रायः प्रातरुपोष्याहिति धिर्वैव फलं सुभिः। मूलं हि पिट्टं स्यार्थं पित्रं चोक्तं महर्षिभिरिति। अस्तमय व्या
 प्तेः प्राशस्यमाह मनुः। यस्यामस्तं विर्याति पितरस्तामुपासतां सपिट्टं भोयतो दत्तो ह्य पराहः स्वयं भुवेति। एतत्
 प्रास्यर्थमेवोत्तरविद्वां प्रतिषेधति वासः। अस्तमय वेलायां कल्पा मात्रा पिया तिथिः। सैव प्रत्याक्षिके श्राद्धे नेतरा पु
 त्रहानिदेति। न चापराह वेलायां विद्यमानं तया कर्म काल व्याप्तिरहिता यास्तिथे रनुयादेय च मिति शं कनीयं। आप
 धायास्तद्याप्ते विद्यमानत्वात्। अतएव वसिष्ठः। पित्रोस्तमय वेलायां स्यष्टा मूर्त्ता निगद्यते इति। नारदीयपुराले पि पा
 रणे मरणे नृणां तिथिस्ता कालिकी स्मृता। पित्रोस्तमय वेलायां स्यष्टा मूर्त्ता निगद्यते इति। उदाहृताभ्यामस्तमयस्य
 शक्तिरस्वह्वा क्वाभ्यां कल्पा मात्रा क्वा क्वा एव पूर्वधुः सायं काले काल व्याप्तिर्विवक्षिता। परे धु रपराह स्य शही

५८

नस्य पूर्वदिने सायं व्याप्ते रवश्यं भावादन्यथा षण्मूर्त्त हानि प्रसंगतः। एतदेवाभिप्रेत्य गोभिलः। सायं व्यापिनी
 या उपारोसा उदाहृतेति। ईदृशे विषये पूर्वविद्वायाः कर्तव्यता शिवरहस्य ब्रह्म वेवर्त्त सौर नारदीयपुरालेषु च
 तिरेकमुखेन दर्शितो। वरी चोर्ण मासं पित्रुः सावत्सरं दिनं। पूर्वविद्वा मज्जु वीणो नरकं प्रतिपद्यते इति। न च स्य
 वमुभयत्रापराह स्पर्शमेव। तथा पराह द्वय व्यापि न्या मुत्तर तिथिगत द्विद्वय म्यां निर्णयोक्तः। उत्तर तिथेः साम्ये
 (उक्तयं किं तिथि मूलत्वास्तमय व्याप्ति गुणद्वय वशात् पूर्व विद्वा कर्तव्या किं वा क्रतय स प्राव गुण वशाद् उत्तर विद्वा त
 त्रा पराह द्वयस्य शोभा विषय न्याय न पूर्व विद्वायां प्राप्तायां देव स्वा मिव च ना उत्तर विद्वा ति निश्चयः। वचने हि न्याया
 वलीयः। यदा तु दिनद्वये पराह के देश व्याप्तिस्तदपि वैषम्येण तद्यामो महत्वेन निर्णेतव्यं। तदाह मरीचिः। द्वय
 राह व्यापिनी चेदादिकस्य यदा तिथिः। मरुतीयत्र तद्विद्वां प्रशंसंति महर्षेय इति। साम्ये नोभयत्र व्याप्तिश्च तत्र तिथि
 गते द्विद्वय साम्ये स्त्रिधा भिद्यते। तथा हि पूर्वधुरपराह स्य द्वितीय घटिका मारभ्य परे धुरपराह स्य पंच घटिका
 सु यदा तिथिर्वर्त्तते तदा पूर्वा पराह स्य प्रथम घटिका द्वितीया पराह स्य चरम घटिका च विहाया वसिष्ठा सु पंच
 सुवर्त्तमानत्वात् साम्ये नैकं देवा प्राप्तिर्भवति तिथिश्च तदा घटिका चतुष्टयेन वर्धते। यदा पूर्वा पराह स्य चरम घ

टिकायां मुत्तरा पराहस्य प्रथमघटिकायां च वर्तते तदापि साम्ये नैकदेशा व्याप्तिर्भवति घटिका च नष्टयेन तदा तिथिः क्षीय
 तेयदा पूर्वा पराहस्य चरे मेघटिकात्रये द्वितीया पराहस्य घटिकात्रये वर्तते तदा साम्ये नैकदेशा व्याप्तिस्तदवस्थानि तिथि
 स्तनवर्धते नपि क्षीयेते किं तु समेवा ईदृशे विषये खर्वेदपवाक्यान्तिर्णयः । तदेव प्रतिपदि पार्वण रूपमादिकं निरणय
 तं पार्वण रूपस्य काम्यस्य तु दर्शविकारत्वात् प्रातिस्विक विशेषाभावाच्च वक्ष्यमाण दर्शनिर्णये नैव निर्णयो वगंतव्यः ॥
 इति माघ वीथ काल निर्णये प्रतिपत्तिर्णयार्थं तृतीय प्रकरणं ॥ अथ द्वितीया मारभ्य पार्वसा नाश्व नृदश तिथयो
 ऽस्मिन् प्रकरणे निर्णयितो प्रथम द्वितीयादीनां पंचदश कालानां क्रमेण चंद्रमंडल प्रवेश निर्गमाभ्यां शुक्ल तमस्य सयोः
 प्रतिपद्वितीयादिनामधेयान्तिथयो भवन्ति । तत्र प्रतिपद्वितीयो निर्णयः पूर्व प्रकरणे भिहितः स एवोत्तरास्तु सर्वा सुतिथि
 षु साम्येन संचारणीयः विशेषस्तु तत्राभिधास्यते प्रतिपदि देवपित्र्यं वावस्थापितं देवेषु द्विधं उपवासैकमकं नक्तायाचि
 तदान व्रतत्ते देवस्तानजघरो मादयस्तु व्रतशब्दे नैव संगृहीताः पित्र्यं द्विविधं एकोद्विष्ट पार्वणं चेति तत्र सर्वत्र
 कर्म काल व्याप्ति युक्ताया एव तिथेरनुष्ठानं गर्ह्य स्मृति धर्मि प्रतैक कर्म कालश्च द्विविधो मुख्या गौणश्च । तद्यथा एकम
 के मध्याह्ने मुख्यः आसायमवशिष्टः कालो गौणः । तिथि व्याप्तिश्च द्विविधा स्वाभाविक तिथि व्याप्तिः सा कल्याया

दिता तिथि व्याप्तिश्चेति तद्यथा यदा संगवयं ता मावा स्या तदानीमुपरित नो मध्याह्ने मुख्या प्रतिपदा व्याप्तो न वतियदा
 च पराह्नादि मारभ्य तिथिस्तयवशात् परेद्युः संगवोता प्रतिपद्वत्तितदा पूर्वर्द्ध गौण काल व्याप्ति मुपजीयैक नक्ता नु
 ण नायत त्वीकारे सति मध्याह्ने वश्यानुष्ठेयत्वात् तत्र स्वाभाविक प्रतियक्षा सभावे सा कल्पवचनापादित प्रतिप
 द्याप्तिः स्वीयता एवं च सति कर्म काल व्याप्तौ सर्वस्मृतीनामत्यंत निर्वध दर्शना कर्म काल व्याप्ति शास्त्र मितरेभ्यः प्र
 बलमिति निश्चीयते तदनुसारेण द्वितीयाद्या स्थित्यनुपवासवदेवैकोद्विष्टा दौ पित्र्ये च कर्म काल व्याप्ति युक्ताः स्वी
 कर्त्तव्याः उपवासश्च सर्व तिथिषु नारक्षयेदितिः शुक्लान्वायदिवा तस्मात् प्रतिपत्त्य भूती स्थिती नूजपोष्येव व
 लिंदत्वा विधिना ह्यपरे दिने । आह्नाण नूजो जयिन्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यत इति । उपवासस्याहोरात्रः कर्म कालः
 तत्र तद्यापि नो ग्राह्या तदसंभवे खंड तिथिर्ग्राह्येति निरूप्यते । तत्र यदा सूर्योदये त्रिमुहूर्तततो धिका वा प्रतिपद्व
 वति । उत्तरदिने स्तमयादवा कृत्रिमुहूर्तततो धिका वा तृतीया न वति सेयमुभयविद्वा द्वितीया । तत्र वेध कतिथे
 रुदये स्तमये वा त्रिमुहूर्तत्वे वेध प्रयोजकं ततो नूता । तो न्यून च तदेव पैठी न सिवा को न पूर्व मुहूर्त । वेध ति
 थेश्च त्रिमुहूर्त सद्वा बोधेति तदिह मुहूर्त त्रिरह्नेत्यनेन समं नुवचनेन प्रदर्शितं । उदयास्तमय
 रेव वेध इत्ययमर्थ उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता नू पेट कद्रस्यादिभिः कात्यायन वचने रवगंतव्यः । एवं

चसतियथोदाहृते पूर्वोत्तरविदेयेद्वितीयेतयोरुत्तरविद्वाद्द्वितीयोपोष्यायुग्मासिवाकेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामुत्तर
 विद्वायाः प्राशस्त्याभिधानात्॥ यद्यप्युपोष्यत्वं साक्षात्ताभिहितं तथापि कर्मतिरविशेषस्यानुपादानादुपवासविषय
 त्वं परिशिष्यते। तथाहि न तावत्तत्र्यविषयं संभवति यासेन युग्मादिशास्त्रस्य रवर्वादिशास्त्रस्य च देवपित्र्यविषयत्वेन
 व्यवस्थापितत्वात्। नाप्येकमक्तनक्तविषयत्वं। तयोर्मध्यारूपदोषमास्पृधीनत्रेयुग्मादिशास्त्रानधीनत्वात्। अथाचित
 स्यत्पवासवदननुष्ठेयं चेन्न नृथविषयत्वं न च दानादिविषयत्वं दानादेः पूर्वाह्निक्रुतिथौ कर्तव्यतयानिर्णयत्वात्। अ
 त उपवासविषयत्वं परिशिष्यते। कदाचिदेकमक्तद्वितीयो युग्मादिशास्त्रस्य संवादो भवति तथातः कास्त्रमुपलक्ष्य कर्म
 वचनवयं वारयामः वचनांतरेषु युग्मतिथेरुपोष्यत्वं साक्षात्तृतीयते तथा च प्रतिपत्तकरणे प्रतिपदमावास्यायुग्मस्यो
 पोष्यत्वं वचनमुदाहृतं। अत्रापि युग्मत्राभिप्रायेणैव द्वितीयाया परविद्वाया उपोष्यत्वं रगुस्मृतिविष्णुधर्मोत्तरे दर्शिता ए
 कादश्यामीषष्टिद्वितीया च वचनं दर्शयति। त्रयोदशी च नृथचतुर्थोपोष्याः पराचिता इति। यदा पूर्वधुरुदयमारभ्य परधुरुदय
 स्या परित्रिंशु हूतं वर्धते तदा पूर्वधुरे वोपवासः। न चोदाहृतेन पराचिता इति वचने विरोधः शङ्कनीयः। पराचिता पूर्वा
 चितयोः प्रसक्तयोः सतोरस्य वचनस्य नियामकत्वाच्च चान्न पराचिता प्रसक्तमस्ति पूर्वस्य दिनस्य संपूर्णतिथि
 त्वात् संपूर्णखंडयोः संपूर्णस्यासंदोहत्वेन प्रबलत्वात् असां जातविरोधिवत्तत्त्वकर्मकालव्यापिचाभ्यां पूर्वदिनस्य

वप्रावत्यंतस्मात्तत्रैवोपवासः॥ ननु पूर्वदिनोपवासं प्रतिषेधति व्यासः। तृतीयायुताकार्याद्वितीया ननु पूर्वयेति मैवं।
 अस्य वचनस्य खंडतिथिविषयत्वेन संपूर्णतिथावप्रवृत्तेः। खंडतिथिविषयत्वं च पूर्वया युतो नैव कार्येति अभिधानात्
 वागम्यते। ननु खंडतिथावपि द्वितीया पूर्वविद्वापोष्या प्रतिपत्तद्वितीया स्याद्वितीया प्रतिपद्युतेत्यापस्तंबवचनेन प्रतिप
 द्वितीययो युग्मत्वमभिधानात्॥ एतदेव वचनमुपजीव्य स्मृत्यप्रतिपत्तय रविदोषोपेति पूर्वनिर्णयः। एवं तर्हि द्वितीयापि कचि
 त्पूर्वविद्वाभवत्। तदुक्तं त्वंदपुराणे॥ प्रतिपत्तं मुखी कार्यया भवेदा पराह्नीकी। पूर्वाह्नीकीति च कर्तव्याद्वितीया तादृशी
 विमोदतितादृशी समुखी पूर्वयुतेत्यर्थः। पूर्वधुरुदये मुहूर्ते परिज्यावशिष्टपूर्वाह्नसंबन्धिनी यदा भवति तदा वेधकारिण्याः
 पूर्वतिथेर्मुहूर्तत्रयावेधुमसामर्थ्यात्त्वं खंडापिसती संपूर्णवत्पूर्वत्रोपवासे युज्यते। अत्र द्वितीया न वधाभिधते। पूर्व
 धुरुदयमारभ्य प्रवृत्तादयं परित्यज्य प्रवृत्ता पूर्वाह्नसर्वपरित्यज्य प्रवृत्तेति त्रयोभेदास्तेष्वेकस्य परे धुस्त्रिमुहूर्ते
 तन्मन्त्रश्च न्यते। त्रयोविधे सति मिलितत्वा न वविधत्वं संपद्यते। अत्र पूर्वधुरुदयमारभ्य प्रवृत्तायाः संपूर्णत्वेन परे
 धुमुहूर्तत्रयवन्मन्त्रश्च न्यते। पुत्रिष्वपि पक्षे पुविवादाविषयत्वात् पूर्वत्रैवोपवासो युक्तः। उदयं परित्यज्य कि

यस्त्वर्द्धभागं प्रक्रम्य प्रवृत्ता ध्याः परे घुस्त्रिमुहूर्ते तायां सत्यपि पर्युतोपवास संभवेत्परित्यज्य पूर्वार्द्धिकवचने
 न पूर्वधरे वोपवासो विधीयते परे घुस्त्रिमुहूर्ते न चैव सत्यत्वे चैव धकारिणा स्मृती या याः सत्यपि वैदं साम
 ज्ये वेध्या या द्वितीया या स्त्रिमुहूर्ते च भावेन वेध्या योग्यं चात्रोपवासो न प्रसक्तः अतः परिशेषात् पूर्वार्द्धिक
 क्वाच्च पूर्वत्रैवोपवासः पूर्वधुः पूर्वार्द्धिक सर्वपरित्यज्य प्रवृत्ताः परे घुस्त्रिमुहूर्ते तयो न यत्र तिथि संचाले
 त्रोपवास इति संरे सति व्यासेनोत्तरदिनविधानात् पूर्वदिननिषेधाच्चोत्तरत्रोपवासो न वात्रुं कुरुते
 व्यवस्था शं कनीया युग्मवाक्ये शुक्लपक्षे परदिनविधानात् । तस्य पक्षे पितृवृत्तौ वाद्या नावा च
 अथ योक्तुं पूर्वयोः पूर्ववेधे धानरुर्त्वा - पूर्वधुः पूर्वार्द्धिके च भावे पिपरिशेषादापस्तंबोक्तं युग्म
 वाक्यं पूर्वत्रैवोपवास इति स्मृतं । एकं न कर्त्तुं पार्वण्यो ह्यं तेषु कर्म सुद्धितीया प्रयुक्तस्य विशेष
 स्पष्टचिरप्यस्मरणेन पूर्वोक्तं न्यायो योजनीयः ॥ इति द्वितीया निर्णयः ॥ अथ तृतीयानिर्णय
 तो तत्र त्रिविधा निवचना निस्मर्यते कानिचित् पूर्वविधायकानि कानिचित् सर्वविद्वाद्गुणैर्विद्वाविधा
 यकानि । तत्र युग्मवाक्यं तावत् पूर्वविधा विधायकं प्रसिद्धं । पूर्वविद्वा निषेधकं नो ह्यपस्तं तृतीया न
 न कर्त्तव्या द्वितीया पोपहिता विनो इति द्वितीयया युतां तां च यः करोति नराधरामः । सर्वस्वरत्नं तेनेह

सत्रपर्वेण लुप्यते । द्वितीया शेषसंयुक्तां तृतीयां कुरुते येनैः । स याति नरकं घोरं कालसूत्रं भयंकरं । द्वितीया शेषसं
 युक्तां या करोति विमोहिता । सो वेधयमवाप्नोति प्रवृत्तिमती विण इति । स्मरपुराणेपि । तृतीयां न च कर्त्तव्या द्वितीया
 संयुक्ता तिथि । या करोति विमोहिता स्त्री पुरुषा वा शिवा धुजः । द्वितीया संयुक्ता ता त पूर्वधर्मादिलुप्यते विधवा च
 दुर्जगत्संभवे न्नास्त्यत्र संशयः । का ला काष्ठापि वा चैव द्वितीया संप्रदृश्यते । सा तृतीया न कर्त्तव्या कर्त्तव्या गण संयुक्ता ॥
 धरी के त्प रं मं पुण्यं वत कर्त्तुं शिवा धुजेति । अत्रा ० पूर्वविद्वा निषेधकं नुत्या स्नानात्प्रा युग्मवाक्ये उत्तरं भा वत विषय
 भविष्यति रं भा वत न विष्णोत्तरं दर्शितं । न दे कुरु स्यत्वेन रं नारत्वं वत नु न मे । उपेष्टु तृतीया यी स्नातानियम
 तत्परेति । तत्रैवापरं न्नाग्रतपठितं । रं नारत्तीया यां व द्यामि सर्वपापप्रणाशिनी । मार्गशीर्षे तया मासि तृतीयां यां
 चराधि पाशुलाया प्रातरुत्थाय रं तया वन पूर्वक मित्यादिना ग्रतमभिधा योपसंहरते सो भाग्या र्दुराची
 रं न या राजसत्तमा तेन रं भावती ये रं परसो भाग्यदायिनीति ॥ एतत्परं भा वत स्य पूर्वविद्वा यां कर्त्तव्या चैव स्मरपुराणे
 दर्शितं । वृहजपा तयारं ता मा वित्री वटपेटकी । तस्या मी च वृता त कर्त्तव्या संमुखी तिथिरिति । तत्रैव पूर्वविद्वा निषेधो
 संभा वत यतिरैकं कृत्विषय च न पद्यते । द्वितीया दुविद्वा च तृतीया न कदाचन ॥ कर्त्तव्या प्रतिमिस्तात धर्म कामा
 र्थतत्परे सा विद्वा ये कां वरं तां च तृतीयां पुण्यवर्द्धिती मिति । उत्तरविद्वा विधायकं नु ब्रह्म वेव त्दर्शितं । चक्रप

संयुतायाचसाहतीयाफलप्रदेति॥ आपस्तंबोपि॥ चतुर्थसंयुतायाचसाहतीयाफलप्रदा॥ अवैधवाकरीत्वा
 शांपुत्रसौभाग्यवर्दिनीति॥ बृहस्पतिरपि॥ एकादश्यष्टमीषष्ठीपौर्णमासीचतुर्दशी॥ अभावासाहतीयाचता
 उपोष्याः पराविताइति॥ अस्त्वैवोत्तरविद्याविधायकस्यरं नायतिरिक्तविषयत्वेन सखैवर्तदंशितं। रंताख्या
 वक्ष्येताउत्तीयांदिजसत्तम॥ अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ताप्रशस्यतइति। क्वचित्सर्वत्रतेषु पूर्वविद्धैव॥
 तदाहवसिष्ठः॥ एकादशीतृतीयाचषष्ठीचैवत्रयोदशी॥ पूर्वविद्यातु कर्तव्यायदितस्यात्परेहनीति॥ अवपरेह
 न्यसर्वत्रिधा। भेद्यते सर्वथैवासत्वं हि मुहूर्तसर्वत्रिमुहूर्तसत्वं चेति। सर्वथैवासत्वं पूर्वदिनेनुष्ठानमत्त।
 यदाउपरेहनिधटिकात्रयंघटिकायंचकंचभवतितदाकथं। अस्तिहिमहानसंदेहः। त्रिमुहूर्तसद्रावस्य
 मुख्यकालचोत्पन्नघटिकायत्तेमुख्यासंभवः। हिमुहूर्तसद्रावस्यानुकल्पत्वात्घटिकात्रययत्तेतस्या
 प्यसंभवः। तदाकिमुख्यानुकल्पयोरभावात्पूर्वधुरनुष्ठानं किंवापूर्वविद्यायानिषेधबाहुल्यादपरहस्य
 त्यमपि सत्त्वमाश्रित्यानुष्ठानं नवात्रकिंचिन्नियमकुर्वचनमास्ति नापित्यायेन निर्होत्तुंशक्यते। न तावत्
 रदिन्याप्यप्रापकाभावात्तापिमुख्यानुकल्पव्यतिरिक्तकल्यांतरंसंभवति येनप्रापकमाशंकेतनापिपूर्व

॥६२॥

दिनंन्याप्यनिषेधबाहुल्यात्तवसिष्ठवचनोक्तप्रतिग्रसेवंननिषेधोवाध्यतइतिचेत्। मैवं। तस्यवचनस्यपरेधु
 रंत्यतासवेष्टपपन्नचाततस्मादागमन्याययोरत्राप्रवृत्तेरयोगिनोऽसर्वज्ञस्यधर्मतत्त्वसाक्षात्कारासंभव
 च्छेतिष्टाचारएवात्रशरणं। अतएववासः। तर्कोप्रतिष्ठः। अतयोविभिन्नानवातृषेदशेनसत्त्विकिंचित्।
 धर्मस्यतच्चनिहितं गुहायामहाजनोयेनगतः संप्रथाइति। शिष्टकृत्स्नमुहूर्तमात्रसद्रावमाश्रित्यगौरीव्रतं
 परेधुरनुतिष्ठंतिअतो गौरीव्रतंपरेधुरेवानुष्ठेयं। अन्येषुभविष्यपुराणघुक्तेषुविशेषज्ञादिषुमुख्यक
 ल्पेनानुकल्पेनवा। परेधुर्विद्यमानायांपरेधुरेवानुष्ठानंतद्विषयाश्चपूर्वविद्यानिषेधाः। कल्पद्वयासवेत्तुवि
 द्यमानायामपिपरेधुः स्वत्यायांरतीयायांतापरित्यज्यवसिष्ठवचनेनपूर्वधुरनुष्ठानं। एकनक्तनकेतुव्रतं
 जेव्रतोनुसारेणानुष्ठेयं। स्यतेत्रयोक्तमध्याह्नप्रदोषयात्रिवशेनानुष्ठानं रभाव्रतेषुसप्तमयादवीकृतृतीया
 यास्त्रिमुहूर्तसद्रावतस्यामेवपूर्वविद्यायामनुष्ठानंतद्विधायकवाक्येषुसंमुख्येभिधानात्तासामुख्या
 स्यचसायाह्वाश्रित्यथात्। मुहूर्तत्रयान्मूनचेसतिपूर्वविद्यायाः प्रापकाभावात्तरंभाव्रतंपरेविद्याया
 अनिषिद्धाच्चसामान्यवचनैः परविद्याप्रशंसकैः परेधुरनुष्ठानं। यानिद्वितीययाविद्यायानिषेधका

निवाक्यानि ते बुद्धितीयाकियतीविद्विजेति चेत् ॥ मुद्रुर्न त्रयपरिमितेति ब्रूमः ॥ वेधशास्त्रे तथा विधानात् ॥ यत्तु कला
 काष्ठापीति वचनं तत्रैव मुक्तिकथायेन त्रिमुद्रुर्न त्वेदं रुयति ॥ ॥ इति तृतीया निरुधि ॥ अथ चतुर्थी निरुधित ॥ सा
 चतुर्थी वाक्यात्परविद्यापूज्या ॥ न च कुलपक्षे तथा चेपि तन्मपक्षे पूर्ववत् ॥ इति शं कनीये युग्मवाक्यस्य पक्षद्वयसा
 धारणात् ॥ चतुर्थी च पूर्णिमेत्येतत्कुलपक्षविषयत्वे लिङ्गमिति चेत् ॥ तस्यैकयुग्मस्य कुलपक्षविषयत्वेपि
 द्वितीयादिनां युग्मानां पक्षद्वयसाधारणात् ॥ तस्य वक्तुं शक्यं चात् ॥ साहचर्यात्तान्यपि कुलपक्षविषयाण्येवेति चेत् ॥
 ना ॥ प्रतिपाद्यमावा स्येत्यनेन पक्षद्वयस्पर्शना युग्मेन साहचर्येदितरेषामपि पक्षद्वयस्पर्शं च किं न स्यात् ॥ तस्य
 वंतर्हि साहचर्ययोर्द्वयोरेपरस्परकलाहदनिर्णय इवेति चेत् ॥ कारणोत्तरेण निर्णेतव्यं ॥ तर्हि चतुर्थी
 पूर्णिमा युग्ममेकपक्षवर्तितीति धिद्वयात्मकत्वाद् द्वितीयादिक युग्मेः सदृशं प्रतिपदमावा स्या युग्मेन भिन्नपक्ष
 द्वयवर्तितीति धिद्वय रूपत्वादिलक्षणं ॥ अतः पूर्णिमा युग्मसाहचर्येणैव निर्णय इति चेत् ॥ मैवाश्रया साहचर्य
 स्य बाध्यमानत्वात् ॥ द्वितीयादिशब्दो मुख्यवाक्यापक्षद्वयवर्तिनश्चिथि त्वृते ॥ सोयं श्रुतिलिङ्गादिषु बहुप्र ॥ ६३ ॥
 यमप्रमाणं ॥ साहचर्यं न सन्निधिः स च स्थानावांतरनेदत्वात् ॥ चमं प्रमाणं ॥ तत्र प्रथमादस्य तदुर्वत् ॥ सोयं

मर्थः पूर्वमीमांसायां हृतीये ध्माये श्रुतिलिङ्गादि सूत्रे मद् ताप्रबंधे न च पंचि
 तः ॥ सूत्रं चेत्तत् ॥ श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौ
 र्वल्यमर्थविज्ञानादिति ॥ इममेव श्रुतिसन्निध्ये विरोधमुद्दिश्योत्तरमीमां
 सायां गुणोपसंहारे विरचितं ॥ तथा हि ॥ तांतिशारवाण्यं श्रूयते ॥ उक्तित्वे तद्
 सरमुज्जीयमानसीति ॥ इमं यमर्थः ॥ पंचनक्ति युक्तस्मसात्तु ज्ञातव्यं
 नक्तिः कश्चिदवयवत्वे चावयवमुक्तत्वात् ॥ तांतिशारवाण्यं काले गायति नीचमानं च तमु
 ज्ञीयं सर्ववोदनात् ॥ तांतिशारवाण्यं तोषनिष्ठं ॥ द्विदिनिर्नेकेऽङ्गैरुपासीतेति ने
 च गुणात् ॥ तांतिशारवाण्यमेव विदिताः ॥ उज्जीयनक्तिस्तत्तांतिशारवाण्यं नीयतत्वं
 कारादिषु सर्वे सुसामशाखायुपनिना ॥ तत्र तदिदं तांतिशारवाण्यं गुणमुपासनं तत्किं
 तांतिशारवाण्यं त एवो ज्ञीयविशेषेण व्यवतिष्ठते ॥ किं वायव्यं तत्तांतिशारवाण्यं तत्तांतिशारवाण्यं तत्तांतिशारवाण्यं
 चरतीति संशयः ॥ तत्र सन्निधिबशादुज्जीयविशेषेण व्यवतिष्ठत इति पूर्वपक्षः ॥ उज्जी

यत्राद्येभ्यश्चयद्येवोद्गीयसामान्यं ब्रूते न च संनिधिना पंचमप्रमाणेन प्रथमप्रमाणस्य श्रुतेः संकोचो युक्तः तस्मादुपा-
 सनमुद्गीयसामान्ये संचरतीति राह्यतः। अनेन न्यायेन प्रकृतेः पिसादचर्माख्येन संनिधिना द्वितीयाश्रुतेः संकोचो योगा-
 त्तु युग्मादिशास्त्रपक्षद्वयविषयं दुष्टं वा। यदि न तु दंशीयुर्मियोः तस्य यत्र विषयत्वेन संभाव्यत इति तत्रैकं शुक्लप-
 क्षविषयत्रयमस्ति। तथा दर्शप्रतिपद्युग्ममपि गत्यंतराभावात् तद्वयसंश्लिष्यया एव व्यवस्थितो सत्ता युग्मपक्षेन पक्षद्वये-
 पिव च उच्यते परविद्धे तत्राप्नोति। ननु वचनान्तरेण च उच्यते द्वयस्य व्यवस्था प्रतीयते तथा च मार्कंडेयः शुक्लपक्षेतिथिर्ग्राह्याय-
 स्यामभक्तितोरविः। तस्य पक्षेतिथिर्ग्राह्याय स्यामभक्तितोरविरिति। अत्र वक्तव्यं किमिदं शुक्लादिवाकां युग्मादिशास्त्रनि-
 यमद्वारा एकवाक्यतया तिथीनां व्यवस्थापकं तत्त्वं ज्ञेयं यदि तिथिमद्वारा तर्हि पूर्वतिथीनामुत्तरविद्धानां पूज्यत्वेन प-
 क्षपक्षेतिथिर्ग्राह्याय स्यामभक्तितोरविरित्येतत्पूर्वार्धमविरोधि। उत्तरार्धं तु विरोधि। तथा तेनैव युग्मपक्षे चरमतिथीनां पूर्व-
 विद्धानां पूज्यत्वेन तस्य पक्षेतिथिर्ग्राह्याय स्यामभक्तितोरविरिति उत्तरार्धमविरोधि पूर्वार्धं तु विरोधि। तथा दर्शप्रतिपद्युग्मे-
 पितस्य पक्षगतत्वात् सादृश्यादये पूज्यत्वेन तस्य पक्षपक्षतायाः प्रतिपत्तौ समये पूज्यत्वं तथा सति तत्रोभयत्र विरोधः स्फुटतरः।
 तस्मान्न युग्मादिशास्त्रमनेन यत्तुं शक्यं। नापि स्वातंत्र्येण तिथीनां व्यवस्थापकं तत्र युग्मादिशास्त्रविरोधस्यापरिहार्य-

[illegible]

वृत्तविषयत्वं तत्रैव श्रुतिं ॥ कर्तव्यां प्रलिनितं सगलनाथ सुतोषिणी ॥ स्तुतुपुसलेपि विनायक
 वृत्तेकायसिर्वमासे प्रथममुख ॥ वृत्तुयः १ वृत्तया युक्ता गलनाथ सुतोषिणी ॥ विनायक वृत्तानुष्ठाने
 वृत्तुयः २ मध्याह्न्यापित्वं मुख्यं प्रयोजकं तदाह ॥ वृत्तुयः ३ गलनाथ सुतोषिणी ॥ वृत्तुयः ४ प्रशस्य
 ति मध्याह्न्यापिनी वेत्ता तत्परतश्चेत्यरेहति ॥ यदाह वेत्तमध्याह्न्यापिनी तदाह तदाह मुखप्रयोक्त
 कस्य विद्यमानत्वात् तस्मात्तु विद्वत्तुल्यं सदा वाञ्छेता ग्राह्यता कदा विषये परेद्युः सत्यानापि मध्याह्न्या
 पिनां सात्तात्ता अतश्च प्रशस्यत इत्युक्तं परं च वृत्तुयः ५ मध्याह्न्यापिनी तदाह तदाह मुखप्रयोक्त
 विप्रधानप्रयोक्त कानुसारेण परविद्वत्तुल्यं ॥ तथा च स्मृत्यन्तरे ॥ मः ॥ वृत्तुयः ६ प्रशस्तस्याञ्च वृत्तुयः ७ गल
 नाथके ॥ मध्याह्न्यापित्वं तस्यैव नागविद्या प्रशस्यत इति ॥ ननु वृत्तुयः ८ वृत्तुयः ९ वृत्तुयः १० वृत्तुयः ११
 तोपदेवुत्तमुक्तं अतः पूर्वविद्वत्तुल्यं वृत्तुयः १२ प्रयोक्त कता युक्ता ॥ मैवं ॥ मध्याह्न्यापित्वं स्यैवं वेत्त
 यप्रसंगात् ॥ अवश्यं हितदा मध्याह्न्यापित्वं प्रसंगात् न वत्तुयः १३ तस्मादिधाने कार्यं व्यावृत्तिना वात्
 प्रयोक्तव्यं तत्परतश्चेत्यरेहति ॥ तत्कवचने विहितस्य पूर्वविद्वत्तुल्यं स्यैव यथार्थं तदवस्थं ॥ मध्याह्न्यापि
 त्वेनैव तन्निर्णयदितितना यदा तिष्ठति यदा कदा दुःखयत्न मध्याह्न्यापिनी तिष्ठति यदा चोत्त

॥ द्वा ॥ प्रैः

यत्र तत्त्वमध्याह्न्यापित्वं तदेकदेशापित्वं वा समानं तत्र सर्वत्र मध्याह्न्यापित्वं निर्णयानो वेत्तुं पूर्वविद्वत्तुल्यं वेत्तुं निर्णयितुं वा
 त ॥ एवं तर्हि सावकाशनिर्वकाशयोर्निर्वकाशबलीपदित्यायेन मध्याह्न्यापित्वं निर्वकाशतया प्राबल्यमित्येव वक्तव्यं न
 उमुख्यतयेति चेत् ॥ न ॥ मुख्यत्वमपि संभवादिनिर्णये कर्मकालवापि शास्त्रस्य मुख्यत्वमस्य प्राकरणस्य प्राग्भेदशि
 तो कर्मकालश्च विनायक वृत्तस्य मध्याह्न्यापित्वं प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेत्तुल्यं चेत्येव विधानात् ॥ अतो मुख्यत्वा
 दपि मध्याह्न्यापित्वं प्रबलमिति ननु कस्यादित्तुल्यं पूर्वविद्वत्तुल्यं न मध्याह्न्यापित्वं बाधतुं पलभ्यते ॥ ज्ञायं यदि संपूर्ण
 वृत्तुयः १४ स ते यदि ॥ ज्ञायं सेवितुं कर्तव्या नागविद्या न कारयेत् ॥ इति स्मरणात् ॥ अस्य वचनस्योदितं द्वये मध्याह्न्यापित्वं
 वविषयेत्वेनाप्यप्येते ॥ तथा हि पूर्वदिने विनायकप्रयोजकं मध्याह्ने ज्ञायं संपूर्णपरंपरं मुहूर्तत्रयं त्रयं वशात् मध्याह्न्यापित्वं
 नैव चतुर्थपक्षात्तदादिनद्वये कर्मकाले ग्राह्यतये अथवा अभावादिनायक वत्ते किं दिनमुपादेयमिति वीक्षाया
 धारवदितुं वि ॥ यपरदि ॥ नियेधयति ॥ अथो चेत्तां ज्ञायं यदि संपूर्णं तानेन कर्मकालरूपमध्याह्न्यापित्वं समाप्तिपर्यंतं त्वं
 विवक्षितं किं तर्हि ॥ अस्तमयपर्यंतं त्रिमिति ॥ एवं तर्हि पूर्वविद्वत्तुल्यं वेत्तुं विद्वत्तुल्यं वेत्तुं विद्वत्तुल्यं वेत्तुं विद्वत्तुल्यं वेत्तुं
 उच्यते नैव काशवत् ॥ अथमाह पूर्वविद्वत्तुल्यं तथापि मध्याह्न्यापित्वं न्याजं वा विहितं यां परं धुर्मध्याह्न्यापित्वं
 बाध्यं एवेति चेत् ॥ मैवं ॥ नैव तत्तुल्यं तद्विद्वत्तुल्यं वेत्तुं मध्याह्न्यापित्वं कारणतयाप्यस्तं किं उनागविद्वत्तुल्यं नैव नागविद्वत्

वनिरायावचनस्य तात्पर्यं ननु चतुर्थपरिहृतं जयाविधाने अथवा चतुर्थपरिहृतं जयाविधाने अथवा चतुर्थपरिहृतं जयाविधाने
 यकन्यामुद्धृतं निवचनं छायाचकैः मुक्तिकन्यायेन परालक्ष्यते यदि शब्दप्रयोगात् तदपि जया संस्कृतं तथापि नागविदादेया किमु
 तज्जयायुक्ताया चतुर्थसंभवंत्यामिति हि वचनव्यक्तिः मध्याह्न्यापि वियती नक्तिः कृतस्त्विति चेत् चतुर्थपरिहृतं जया
 दूरतोयायातवापि कुतो भक्तिरिति समानः पर्यनुयोगः वचनबलादित्यन्तरं मस्ताकमपि वचनयोः परस्परकलहेऽप्ये
 काभ्यां निरवकाशवाभ्यां मध्याह्न्यापि वचनमेवातिप्रसिद्धिं विनायकव्रते तस्य प्रतियदोक्तं चादपि प्रबलं चेत् जया वच
 नं जगोर्दिवने चरितार्थं च वचनं भविष्यपुराणे निहितं विनायकं समभ्यर्च्य चतुर्थ्या यदुनं दना सर्वदिग्भूविनिर्मुक्तः
 कार्यसिद्धिर्भवत्युयादित्यभिधाया नंतरमिदं पद्यते निद्रांति शिवां मशं कीर्ति मेधो सरस्वती प्रज्ञां उष्टि तथा क्रांतं
 तत्रेवाह निरुज्येत विद्या कामो विशेषेण पूजयेत् सरस्वती मितिलिङ्गपुराणे पि चतुर्थ्यां निगलेशस्य गौर्याश्चैव विधा
 नतः पूजां कृत्वा तस्मिन् सिद्धिं सौभाग्यं च नैरुक्तमादिति नारदाय पुराणे पि माघलिङ्गे चतुर्थ्यां गौरीमा राधयेद्बुध
 चतुर्थ्यां दरशना मगौरी तत्र सुप्रसिद्धेति अतो यथोक्तं रीत्या विनायकव्रते मध्याह्न्यापि चैव निर्णयः गौरीव्रते च जया
 वचनेऽष्टयां तत्र यदि दिनहृये पि वैषम्येण मध्याह्न्ये कदेवापि नीतं दारुवदिने तस्मात्तत्रैव देवोपादेयं पुनरदिने तन्म
 हत्वे किं महत्तु नतदुपादेयं किं वा मातृविदुर्लभं सर्वमुपादेयमिति संशये पूर्वमिति द्रुमः परस्परनागविद्वदो

६६

पोपेतत्वात् पूर्वस्य च तदनात्वात् एतदेवातिप्रोक्तं दृष्टं सारोपवाते लोकावगच्छता वित्री
 तथा नंगत्रयोदशी विनायकवचुर्थि च कत्रया संमुखीति चिरिति विनायकव्रतवन्ता
 गव्रते पि चतुर्थ्या मध्याह्न्यापि नीग्राह्या नागव्रतं च कर्मपुराणे दर्शितं तिथौ युगाहूया
 यां वसं मुपोष्ये तथा विधिः शंखपात्रादिना नानाशेषं वमहं मनः पूजां कायैष्यं मं
 धः हीराण्याय न पूर्वकं विशालितस्य नश्यंति नवतान् धृतिपन्नगा इति विनायकवचुर्थि
 नागवचुर्थ्योरियाचि शेषः एकनक्तन्यायेन मध्याह्न्यापि प्रोढा जेदे सतिय हा परे दूर
 वमध्याह्न्यापि नीतदा विनायकवचुर्थि परा इतरेषु बुधं वसुने देषु यं वमी योगस्य प्र
 शास्तत्वात् पूर्वकुरे वसानवति यदा बुधं वसुने देषु यं वमी योगस्य प्रशास्तत्वात् दुत्तसन्नवति न प्राशस्त्यं वसुने
 व इतरेषु बुधं वसुने देषु यं वमी योगस्य प्रशास्तत्वात् दुत्तसन्नवति न प्राशस्त्यं वसुने
 दिति वचनादवसीयते इति चतुर्थ्या निर्णयः ॥ १॥ प्रथमं वमी निर्णयते ॥ ॥ ॥
 युग्मवाक्यं न पंचमी पूर्वविदा गृहीतव्या ननु प्रायः प्रातरुपोष्यादिति थिद्वि फले सुनिर्दि
 तं शिवरहस्यसोरपु राणा योस्तिथ्यन्त नागस्याप वासांगत्वातिधानत्वात् गायं वाम्युप वासा

परेषुः प्रकृतिः। हारीतेन परविद्यायाः प्रतिषिद्धत्वात्। चतुर्थसंयुताकार्यपंचमीपरतयानु। देवैकर्मणि पित्रो च
शुक्लपक्षे तथा सिते इति। न चैतावता प्रायः प्रातः इति वचनस्य निर्विषयत्वं शं कनीयं। निष्पाता मुनिर्लक्ष्यमाणस्तु
वतिथिषु यत्र यत्र परविद्योपवासः शास्त्रोत्तरेण प्राप्तस्य सर्वस्य तद्विषययोग्यत्वेन च तेन शास्त्रेण तत्तदु
पवाससिद्धेः तत्तमेनेन वचनेनेति शं कनीयं सा मा न विशेषरूपेण शास्त्रद्वयस्यापि चरितार्थत्वात् तस्य च सामा
न्यशास्त्ररूपस्यो प्रातोपवासवचनस्य विरोधिनाप्युक्तं च मी निषेधकेन विशेषशास्त्ररूपेण हारीतवच
नेन बाधो युज्यते॥ एतादृशं बाधमपिलक्ष्यैव प्रायः प्रातः उपोष्येति प्रायः शब्दः प्रयुक्तः प्रतिपन्ना येन पौर्वादि
कान्दुतिरुचनवत्तात्वं च सामपि दान्तकोः परदिनानुष्ठानप्राप्तौ तत्प्रावृत्तये हारीतवचने देवैकर्मणीत्युच्य
ते। न च देवकर्मणि पूर्वाह्नस्य कर्मकालत्वात् कर्मकालशास्त्रप्राबल्यस्य च वलितत्वाद्वाधो न युक्त इति शं कनीयं।
विधेर्निषेधस्य वा प्रतिपदेन स्य प्रबलतरत्वात्॥ न च पूर्वदिनपूर्वाह्नस्याप्यसंतमकर्मकालत्वं साकल्यवचना
पादितकर्मकालत्वस्य सदावादी दृशमेव विषयमपिलक्ष्य साकल्यवचनस्य प्रवृत्तत्वात्। स्वाभाविक तिथि
याप्ति युक्ते विषये साकल्य युक्ते विषये साकल्यवचनस्य निरर्थकत्वात्। तस्माद्देवकर्मणि परविद्यायाः पंच

६०

म्यानिषेधो न विरुध्यते॥ न चैवमपि पित्रो कर्मण्यन्तरविद्वानग्राह्या तन्निषेधो निरर्थकः। पित्रस्य स्वतएव परविद्याया
मप्राप्तत्वादा मेवं दृष्टं ततयापि चतदुपन्यासोपपत्तेः। यथा पित्रो कर्मण्यन्तरविद्याया न ग्राह्या तथा देवैकर्मिणो विवक्ष्यो देवपि
योः सहोपन्यासः। ननु व्यासनिगमगतसुग्मशास्त्रमुदाहृत्य न वता पूर्वविद्वा त्रपंचम्या अभिधीयते। आपस्तम्बो देवस्तुत
द्विषयैरुपगम्य दृज्जुः। प्रतिपत्सद्वितीयास्याद्वितीया प्रतिपद्युक्ता। चतुर्थसंयुताया च सादृतीया फलप्रदा। पंचमी च
प्रकर्तव्यापद्या युक्ता च नारदेति। अतएतदुग्मशास्त्रपर्यालोचने पंचम्याः परविद्वा त्रै प्राप्नोति। आहं अतएव तत्र सुकृत
त्यशास्त्रेण व्यवस्थाप्रसक्ततां निषेधं हारीतेन सुलक्ष्यैव शास्त्रे तदुक्तं। न च साव्यवस्थावचनेन निषेधुमशक्या किं हि
वचनेन संशयान्तात्त्विकं न स्यात्। नारद इति ज्ञायात्। तस्माद्हारीतवचनेन पंचमी पूर्वविद्वा ग्राह्या। त्वं दृष्टुं शक्येति पंचमी
च मी च तथा कार्या चतुर्थसंयुता विमोः इति। तथा पञ्चपुराणमविद्योत्तरपुराणयोः पूर्वोक्तं विद्वा विषयो विधिनिषेधोऽस्म
र्यते। पंचमी च चतुर्थसंयुता कार्या विद्या न संयुता इति। यत्तु ब्रह्मदेवतेभिहितं पंचमी उप्रकर्तव्यापद्या युक्ता च नारदेति व
चनात् तत्तदोपवासविषयतया संकोचनीयं। वाक्यशेषे तथा निधानात्। स्वरोपवासस्वीकार्यो पंचमी परसंयुतेति हि
वाक्यशेषे न वा सजातविरोधिना वाक्योपक्रमस्य संज्ञातविरोधिना वाक्यशेषेण कथं संकोच इति शं कनीयं। असंदिग्धो

पञ्चमस्य प्राबलेपि संदिग्धो पञ्चमपरविद्वान् प्रपञ्चविद्वत्तिष्ठितः ॥ इति पञ्चमीति निर्णयः ॥ अथ षष्ठीति निर्णयः ॥
 सा च युग्मशास्त्रद्वयेन द्विविधा प्रतिभा \times स्य वाक्यशेषेण निर्णेतव्यत्वात् ॥ अतएव जैमिनिनापि सन्निहितं संदिग्धे पुनर्वाक्यशे
 षादिति ॥ अतः संदिग्धोपवासपञ्चमी \times तितत्र षष्ठमुच्यते ॥ युग्मशास्त्रं तेन षष्ठ्याः सप्तमीविद्वत्प्रतीयते ॥ पञ्चमी तु प्रक
 र्वाषष्ठीयुक्ता नूनारदेति ॥ अपरं युग्मशास्त्रं तेन षष्ठ्याः पञ्चमीविद्वत्प्रतीयते ॥ तयोः शास्त्रयोः किं भुक्तत्वं पञ्चमे
 देन व्यवस्था कार्या किं वा देवपित्र्यभेदेन न तत्संस्कारान्न तत्र भेदेन ॥ तत्र न तावत्प्रथमः कृत्यः सुमंभुना पञ्चम्यया वृत्ता
 निराकृत्य देवपित्र्यभेदेन व्यवस्थापितत्वात् ॥ तथा च तद्वचनं नागविद्वान् षष्ठी स्यात्तयो रुभयोरपि देवे कर्मणि
 नाम स्यापि त्रैलोक्यं संयुता इति ॥ नापि द्वितीयः देवपित्र्यभेदेन व्यवस्थायाः अयुक्तत्वात् ॥ तथा हि ॥ यदेतत्सुमंभुना देवे
 कर्मणि भुक्तत्वं पञ्चम्यया तायाः षष्ठ्याः नागविद्वत्प्रतिषिध्यते तत्र यास्त ॥ यत्तु नागविद्वयाः पित्र्ये व्यवस्थाप
 ने न तत्र वक्तव्यं किं पूर्वविद्वत्वाक्यमेको द्विष्टविषयं किं वा पार्वणविषयं ॥ नो भयमुपपद्यते ॥ मध्याह्न पराह्वापित्याने
 वतयो निर्णयेतति पूर्वविद्वत्तायाः अकिंचिद्वत्त्वात् ॥ न चैवं भवति परेद्युः स्यामपि मध्याह्ना पराह्वा मीतत्परित्या
 गाप पूर्वविद्वत्प्रतिषिद्धा निति ॥ मुख्यकर्मकालव्याप्तेः परित्यागायोगात् ॥ अन्यथा सूरव कति यास्व गृहं दहतीति न्या

६८

यथापतेत ॥ तर्हि सुमंभुवचनस्य कागतिरिति चेत् ॥ उच्यते ॥ न खल्वेतद्वचनं पित्र्ये पूर्वविधा नु प्रवृत्तं किं तर्हि देवतानि
 वारयितुं तत्प्रवृत्तिः ॥ तत्रार्थवादचेन पित्र्ये सामानुद्गायते ॥ तत्रैव वचनव्यक्तिः ॥ यदि नाम कथंचित् पूर्वविद्वत् भवेद्व
 नूनमस्य पित्र्येति धि मूलस्य प्रायेण पित्र्येति हेतुत्वात् देवसर्वथा पूर्वविद्वान् प्रायेति तस्मात् तृतीयः पक्षः परिशि
 ष्यते संस्कारे पूर्वविद्वत्तातरेषु तत्र विद्वेति ॥ तत्र संस्काराः पूर्वविद्वत्माह वसिष्ठः ॥ तस्मात्पञ्चमी संस्काराः शिव
 रात्रिश्चतुर्दशी ॥ एताः पूर्वयुताः कार्यानि स्युते पारणे भवेदिति संस्काराः षष्ठीति गपुरालोदशिता ॥ प्रत्यहं मपि पूजां च
 षष्ठ्या कार्यगुरुस्य च ॥ दीक्षाग्निः समुखी च स्यात्तस्मिन्नागा मिदत्सर इति ॥ यातत्रैव रविषष्ठीदशिता षष्ठ्यामुपो
 ष्याविधिवत्सप्तम्या मर्कमर्चयेत् ॥ सप्तम्यभागे रुक्मेव संप्राप्नोतीति तत्फलमिति ॥ फलषष्ठीमंदारषष्ठीत्यादि
 तानि च भविष्योत्तरे प्रोक्तानि तत्र तत्र रव्यादिब्रूतेषु परविद्वत्तात्वात् दुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ॥ एकादश्याष्टमी षष्ठी
 पोर्णमासी चतुर्दशी ॥ अमावास्या तृतीया चतुर्थी षष्ठीः पराश्रिता इति ॥ यद्यप्यत्र तद्विशेषो नोपात्तस्तथापि स्क
 द्भूतस्य पूर्वविद्वत्तायां विहितायां परिशेषादन्येषामुत्तरविद्वत्त्वमिति ॥ तेषामप्यविरोधात् पूर्वविद्वत्त्वमिति चेत् न
 प्रतिषेधात् ॥ तथा च निगमः ॥ नागविद्वानुयाय षष्ठी रुद्रविद्वो दिवाकरः ॥ कामविद्वानवेदिस्तुर्नराद्यास्तनुवासरः ॥

न सप्रम्यायुताष्टमी। सर्वेषु व्रतकल्पेषु अष्टमी परतः शुभेति। यदा सर्वेषु रस्तमयपर्यं ताषष्ठी परे शुक्तिधिसूत्रेण स्तमया
 दर्वागष्टमी त्रिसुहृत्तदा पूर्वविद्याया अलाभादुत्तरविद्यायाश्च प्रतिषिद्धा कुत्रानुष्ठानमिति चेत्। निषेधमुत्तर
 पक्षे उत्तरविद्यायामनुष्ठानमिति ब्रूमः। यद्यप्यस्मिन्नेव वननोपलभ्येत तथापि शेषिलोपस्यान्यायात्तदुत्तरविद्यागोण
 कालचेन स्वीकर्तव्या॥ अस्ति चान्नदृष्टोतः स्कन्दयतिरिक्तव्रतेषु पूर्वविद्यायाः प्रथमनिषेधमुत्तरविद्यायाश्च दितस्यात्
 ररुनीतिवाक्येन पूर्वविद्यागृहीतातथा रसावतिरिक्तगौरीव्रतेषु द्वितीयायुतास्वीकृतातेनैवत्यापेनात्राष्टमी
 विद्यायाः स्वीकारोक्तः॥ इति सप्तमी निर्णयः॥ ॥ अथाष्टमी निर्णयः॥ द्विविधो हितत्रिविधः॥ व्रतसाप्ता
 न्यविषयो व्रतविशेषविषयश्चेति॥ व्रतसामान्यं तु शुक्लपक्षे रात्रौ व्रतविशेषं तत्र शुक्लाष्टमी परात्राष्टमा
 एमुन्योर्वसुरंध्रयोरिति शास्त्रात् यद्यप्येतच्छास्त्रपक्षद्वयसाधारणमिति वक्तव्यं प्रस्तावे प्रतिष्ठापितं तथापि शास्त्रं
 तत्र बलात् शुक्लपक्षे पर्यवस्यति तथा च निगमं शुक्लपक्षेष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी। पूर्वविज्ञानकर्तव्या कर्त
 व्या परसंयुता। उपवासादिका येषु धर्मेषु सनातन इति ब्रह्मकैवर्त्तसप्तमीनाष्टमीयुक्ता न सप्तम्यायुताष्ट
 मी। सर्वेषु व्रतकल्पेषु अष्टमी परतः शुभेति पद्मपुराणेति। नाष्टमी सप्तमीयुक्ता सप्तमीनाष्टमीयुता नवम्या

90

सहकार्यस्याष्टमीनात्र संशय इति॥ स्कंदपुराणेति॥ अष्टमी नवमी मिश्राकर्तव्या भूतिमिच्छता॥ सप्तम्या वाष्टमी
 चैव न कर्तव्या शिखिद्वयेति। तान्येतानि ब्रह्मकैवर्त्तदिवचना नियचरिष्यत्तद्वयसाधारणेन पूर्वविद्वानिषेधमुत्तर
 विद्याविधिं कुर्वति तथा फलदा हतनिगमानुसारेण शुक्लपक्षविषयतया योजनीयानितया शुक्लपक्षमित्राये
 व पूर्वविद्वान्प्रतिषेधति। वाक्येन नागविद्वानुयावष्ठीनानुविद्वान्महेश्वरः। चतुर्दशीकामविद्वानिस्त्वस्त्वामसि
 नाः स्मृता इति॥ स्कंदपुराणेति। नागविद्वानुयावष्ठीसप्तम्यानुयावष्ठी। भूतविद्वान्मादायान्ग्राह्यानुवि
 पुंगवेति। तथा शुक्लपक्षमेवामिप्रेत्योत्तरविद्याविधीयते। विष्णुधर्मोत्तरे। एकादश्याष्टमीषष्ठीशुक्लपक्षे चतु
 र्दशी। अत्रावास्यातृतीयाउताउपोष्याः परान्विता इति। शंकरगीतायां उतासाहादेव शुक्लपक्षे परविद्यावि
 हिता। एकादश्याष्टमीषष्ठीशुक्लपक्षे चतुर्दशी। पूज्याः परेण संयुक्ताः पराः पूर्वोत्तरसंयुता इति। शुक्लपक्षे
 वेविद्याविधिः उत्तरविद्यानिषेधो निगमोपपद्यते। शुक्लपक्षेष्टमीयत्र शुक्लपक्षे चतुर्दशी पूर्वविद्या उक्त
 व्यापरविज्ञानकस्य चित्। उपवासादिका येषु धर्मेषु सनातन इति। नारदीयेति। शुक्लपक्षेष्टमीतथा रंता
 तृतीयावटपेटकी। बृहत्प्रातःप्रातः न कर्तव्या संमुखीति धिरिति। अत्राष्टम्याः शुक्लपक्षे वस्तुसा

भावेन सर्वत्र तन्निषयात्र तन्निषेधस्यानुपादानात् तन्निषेधो राक्ष्यते। तत्र वामनपुराणे। नमो मासे सहाष्ट
 म्यां का लाष्टमी व्रतं पठितं विष्णुधर्मोत्तरे लक्ष्म्यक्षे संता नाष्टमी व्रतं तं एदु नयं यथोक्तरीत्या पूर्वविद्धा वामनपुराणे
 पुराणेश्रावणमासे शुक्लाष्टम्यां देवी व्रतं गारुडपुराणे शुक्लाष्टम्यां नृसिंहव्रतं एतद्वयमुत्तरविद्धायामनुष्ठेयं एव
 मन्या न्यप्युदाहरणीयानि। व्रतविशेषादष्टमी निर्णयो द्विविधः। व्रतविशेषमात्रोपजी वनेन प्रवृत्त एकः नक्षत्रादियो
 गी व्रतविशेषोपजी व्यप्रवृत्तोपरः तत्र द्वौष्टमी सौकुः कश्चिद्रतविशेषो न विष्णुपुराणे पद्येता व्रतनूपादयदेमा
 सि शुक्लाष्टम्यामुपोषितः महेशी पूजयेद्यस्तु पूर्वया सहैतं मुने इत्यस्मिन् व्रतविशेषे शुक्लपक्षवर्तिने नक्षत्रविद्धा या प्रा
 प्रायामपवादमाह नारदः। धन्या शुक्लाष्टमी पूर्वासावित्री वटयेत्की। अने गत्रयो दश। शकैव्या संमुखी तिथिरिति।
 पद्मपुराणे पि। श्रावणी दौर्गन्तवसी तथा पूर्वाष्टमी च या। पूर्वविद्धे वक्तव्ये शिवरात्रिर्वलेदिनमिति। तथा शिवरात्रि म
 होत्सवो नाम कश्चिद्रतविशेषस्तस्य पूर्वया येन शुक्लपक्षव्यवस्थायी प्राप्तायीतदपवादः पद्मपुराणे पद्येता। अ
 ष्टमी नवमी विद्वानवम्या वाष्टमी युता। अर्धनारीश्वरप्राया उमा माहेश्वरी तिथिः। अष्टमी नवमी युग्मे महोत्साहमेह
 सबः। शिवरात्रौः शिवस्तेनैव पक्षयोरुनयोरपीति। महाबुक्ता होयास्मितीति बहुव्रीहिः। तत्पदेतिथियुग्मस्य क्षेत्रस्य
 वा विशेषणं। यदातिथियुग्मस्य विशेषणं तदा तादृशीतिथियुग्ममुपलक्ष्य सूर्यग्रहणोद्धेदि यादा विवमनस्यु

७९

साहं प्राप्य देवतोत्सवः कर्तव्य इत्युक्तं भवति। यदा तु क्षेत्रविशेषांत राकाशी श्रीगिरिदीयस्मिन् क्षेत्रे मनस्कृता होजायते तत्रोत्स
 वः कर्तव्य इत्युक्तं भवति। नक्षत्रादियोगव्रतविशेषो जीवी निर्णय उदाक्ष्यते॥ स्कंदपुराणे व्रतविशेषः पद्येता मासि भाद्रपदे शुक्लप
 क्षे ज्येष्ठे संयुतो यस्मिन् कस्मिन् दिने कुर्यात् ज्येष्ठायाः परिपूजनमिति। तस्य ज्येष्ठा व्रतस्य नक्षत्रयोगवशेनाष्टमी गृहीतया नाष्ट
 मी सप्तमी विद्धा सप्तमी नाष्टमी युता॥ नवम्या सहकार्या स्यादष्टमी नात्र संशयः। मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठे संयुता॥ रा
 त्रिर्धस्मिन् दिने कुर्यात् ज्येष्ठायाः परिपूजनमिति॥ अथ मर्थः। अष्टम्या नक्षत्रयोगाभावे शुक्लपक्षवर्तिता त्वरे वाष्टमी ग्राह्या॥
 यदा तु पूर्वदिने रात्रौ नक्षत्रयोगोऽस्ति तदा पूर्वविद्धा ग्राह्या। सोयं शुक्लपक्षयुक्तस्य सामान्यशास्त्रस्य नक्षत्रविशेषशास्त्रेण पदा
 दइति। योयं पूर्वदिने रात्रौ नक्षत्रयोगः सोपि कश्चिदप्युच्यते। तथा च स्कंदपुराणे। यस्मिन् दिने नक्षत्रे ज्येष्ठा मध्याह्नादूर्ध्वमप्युक्तः॥
 तस्मिन् हविष्यपूजा च न्यूना वेत्सर्वदा सरइति। अत्र केवलतिथितो नक्षत्रयोगस्य प्रशस्तत्वात् केवलतिथिप्रयुक्तं निर्णयमपो
 घयथानक्षत्रप्रयुक्तो निर्णय आदत्तस्थानक्षत्रयुक्ततिथौ वा विशेषयोगस्य ततोऽपि प्रशस्तत्वात् तेन योगेन निर्णयः कर्तव्यः।
 एतदेवाभिप्रेत्य स्कंदपुराणे पद्यते ततोऽष्टम्या यदा वारो नानोर्ज्येष्ठमेव न। नीलज्येष्ठे तिसाप्रोक्ता दुर्लभा बहुकालिकेति। त
 देवत्रिधा निर्णयः संपन्नः। नृसिंहव्रतं संता नाष्टमी व्रतादौ शुक्लपक्षभेदेन निर्णयः॥ पूर्वाष्टम्या व्रतविशेषेण निर्णयः॥
 नीलज्येष्ठाष्टम्या योगविशेषेण निर्णय इति॥ तदेतन्निर्णयत्रयं दृष्ट्वा तीक्ष्णजनाष्टमी विचार्यते॥ सा किं पक्षे देवनिर्णये

तव्यात्रतव्रतविशेषेण आहोस्विद्योगविशेषेणेति॥ अत्रैवेदमपरं चिंत्यते किं जन्माष्टमी मेव जयंती व्रतं न ता
 नयोर्मेदइति॥ तथान्यपि चिंतनीयं॥ किं तिथ्यंतरवदहर्वधुतमध्यरात्रवेधइति॥ प्रथमं व्रतस्वरूपे निश्चिते पश्चादस्ति
 न्व्रते कीदृशी तिथिरित्याकांक्षोदेति॥ तिथौ च पूर्वविद्धेन परविद्धेन वा निश्चितायां पश्चात्कीदृशो वेध इत्याकांक्षा तस्मा
 द्दौ व्रतं निश्चियते॥ जन्माष्टमी जयंती शब्दाभ्यां व्यवहियमाणं व्रतमेकमेवेति तावत्प्राप्तं॥ अतः॥ रूपमेव भावात् यथा
 यागस्य इयं देवते स्वरूपं यथा चोपासनस्य गुणविशेषैर्युक्ता देवता॥ तथा च तच्च विद्यायां वेद्यतत्त्वं रूपं तथा व्रते नियम
 विशेषः स्वरूपं नियमश्चात्रोपवासो जागरणं लक्ष्मणसुजाचं दार्घ्यानमित्यादिलक्षणः स को भयन्नभिधते॥ अथो
 च्येतां रूपामेदेधिनित्यकाम्ययोरिव भेदे भविष्यति नित्याजन्माष्टमी अकुरणे प्रत्युवायस्मरणात्॥ तथा च स्मर्यते॥ गध्रमं
 संखगं काकं श्वेनं च मुनिसत्तम॥ मांसं वा द्विपदं तु कें हलजन्माष्टमी दिने॥ जन्माष्टमी दिने प्राप्ते येन तु कें द्विजोत्तम॥
 त्रैलोक्यसंभवपापं तेन तु कें द्विजोत्तमेति॥ न विष्णुपुराणे श्रावणे बहुले पक्षे हलजन्माष्टमी व्रतं॥ न करोति नरो यस्तु
 नवतिः क्रूरराक्षस इति॥ हलजन्माष्टमी कृत्वा यो न्यत्र व्रतमुपासते॥ नाप्नोति सुखं किंचिदिष्टाहर्त्तमथापि॥ वा॥
 वर्षे वर्षे ज्ञेयानारी हलजन्माष्टमी व्रतं॥ न करोति महा मोहघाली भवति कानने इति॥ स्कंदपुराणे पि॥ येन ऊर्ध्वं ति
 जानतः हलजन्माष्टमी व्रतं॥ ते भवंति नराः प्राज्ञा व्यालो व्याघ्राश्च कानने इति॥ रटंती हपुराणानि भूयो भूयो महामुने॥

अतीतानागतं तेन कुलमेकोत्तरं शतं॥ पातितं नरके द्योरेकुं जता हलवासेरे इति॥ जयंती च काम्या फलविशेष स्मरणात्॥ विष्णुधर्मोत्तरे॥
 जयंती प्रहृत्य पद्यते॥ यद्यहं त्येयञ्च को मारे यो वने वार्धके तथा॥ बहुजन्मरुतं पापं हंति सो षोडशतिथिरिति॥ चरुपुराणे
 विमलजन्मरुतं पापं राजन्यत्रिविधं नृणां॥ तच्छालयति गोविंदस्तिथौ तस्य सुभावितः॥ उपवासश्च तत्रोक्तो महापातक
 नाशनः॥ जयंतीं दृष्टिं यीपालविधिना नात्र संशय इति॥ यत्र पुराणे पि॥ प्रेतयो जिगता नोत्प्रेतं च नाशितं नरैः॥ यैः
 सता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणी युता॥ किं पुनर्बुधवारो ए सोमेनापि विशेषत इति॥ स्कंदपुराणे॥ महाजया र्थं ऊरुत्तं ज
 यंती मुरुयेन घाधर्ममर्थं च मोक्षं च कामं च मुनिपुंगव इति॥ ददाति वांछितान्नयान्नार्थनाति दुर्बलमिति॥ न विष्णोत्तरे
 जयंती कल्पे प्रतिवर्षं विधानेन मद्रक्तो धर्मनंदन॥ नरो वायुदिवानारी यथोक्तफलमाप्नुयात्॥ पुत्रसंतानमारोग्यं सौभाग्यं
 प्रभुलं भवेत्॥ इह धर्मरतिर्नृचामृतो वै ऊरुमाप्नुयात्॥ एकं जन्माष्टम्या अकुरेण प्रत्यवायात्॥ जयंतीः फलविशेषेण
 को भयोः क्रमेण नित्यं च काम्यं च चाभ्युपेत्य मिति॥ मैवं गुणफलाधिक्या भ्युपगमे पि जयंतीः फलविशेषो चोप
 पत्तेः॥ गोरोहनदध्यादितत्र दृष्टांतः॥ चमसेनायः प्रणयेद्गोरोहं नृपशुक्रामस्येति नित्यो दर्शपूर्णमासयोरुपाकरण
 यनं विधाय तदेवाश्रित्य पशुकलाय गोरोहनपात्रं विहितं दध्ने द्रिय कामस्येति अत्र सर्वप्रसूते नित्याग्निहोत्रे फला
 यदा धि विधीयते॥ एवं नित्यां जन्माष्टमी माश्रित्य फलविशेषाय जयंती नाम को रोहिणी योगो विधीयते॥ न च रोहिणी
 लक्षणस्य कालविशेषस्यानुपादेयत्वादविधेयं च शंकिनीयं॥ कालविशेषस्य स्वरूपेण पुरुषैरनुत्पापयेत्पुष्टं

नांगवैशाखेणावगत्याधेनुष्टानायतस्त्रतीक्षायाः कुर्जशकावात्। अन्यथावसंतेज्योतिषा ऊयेतेत्यारिकः सर्वे
 कालविधिर्लुप्येता रोहिणीयोगस्य जयंतीनामकचं जयंती लक्षणप्रतिपादकैः स्मृतिवाक्यैरध्यवसेयै। तानि च वाक्या
 न्युदाहरामः। विष्णुधर्मोत्तरे। रोहिणीचयदा तस्मपक्षेष्टम्यां द्विजोत्तमा। जयंतीनामसा प्रोक्ता सर्वपापहरातिथिरिति।
 सनत्कुमारसंहितायां। शृणुष्टावहितोराजं न कथ्यमानं मयानप। श्रावणस्य च मासस्य लक्ष्म्यां न राधिप। रोहिणी
 यदिलभ्येत जयंतीनामसातिथिरिति। स्कांदे प्राजापत्येन संयुक्ता अष्टमी जयदा न वेत्। श्रावणे बहुले सानु सर्वपा
 पप्रणाशिनी। जयंपुण्यं चक्रुते जयां पुण्यां च तां विदुरिति। विष्णुरहस्ये अष्टमी तस्मपक्षेष्टम्यां रोहिणी कक्ष संयुता।
 न वेत्तोष्ठपदे मासि जयंतीनामसा स्मृतेति। पौर्णमास्यं ते शुक्ली तेषु श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रावणमास्यं समाप्तं
 दुपरितनीं प्रतिपदमारभ्य तदपदमास इत्यभिप्रेत्य प्रोष्ठपद इत्युक्ते। विष्णुधर्मोत्तरे प्राजापत्येन संयुक्ता लक्ष्म्या
 नमसिवाष्टमी सोपवासो हरेः पूजां च तत्र न सीदतीति। वसिष्ठसंहितायां। श्रावणे वानप्रस्थे वा रोहिणी सहि
 ली संहिताष्टमी। यदा तस्मान्नैर्लक्षासा जयंती तिसृकीर्तिता। श्रावणे न न वेद्यो मोन तस्ये न न वेद्यो वातयोरना
 वेद्योगस्य तस्मिन्वेन संयदइति। अत्र श्रावण इति मुख्यः कल्पः न भस्म इत्यनुकल्पः यदि श्रावणः यदि वानप्रस्थः
 सर्वपापि रोहिणी लक्ष्म्याष्टमी योगो जयंतीत्येतदविवादं। धुमरांतरे रोहिण्यासायदा तस्मपक्षेष्टम्यां द्विजोत्तमा
 जयंतीनामसा प्रोक्ता सर्वपापहरातिथिरिति। तदेवमेतेः स्मृतिवाक्यैर्जयंतीयाः लक्ष्म्याष्टमी रोहिणीयोगे स्वरूपे स

तिपूर्वोदाहृतफलकामि न स्तादशो योगो गोरोहनदध्यादि वदु लवेन विधीयते। काम्ये न ज्योतिषो मे गुणविशेषो न कोपि फ
 लाय विहितः अतः काम्यज्योतिषो मो वैषम्याद्गोरोहनदध्यादिसाम्यात् पूर्वोदाहृतफलवाक्या निप्रस्तते नित्ये ज-माष्टमी व्रते
 गुणफलप्रतिपादकचं नोपपद्यते तथा सति यथा दर्शपूर्णमासात्यामभ्यः कश्चित् शुफलको गोरोहनसंज्ञको यागो नास्ति किं
 उगुण एव केवलं गोरोहनं तथा न जमाष्टमी व्रतादन्यज्जयंती व्रतं किं प्रस्तत एव व्रते फलाय गुणविधिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः।
 अत इयमिदं न विज्ञमर्हति। कुतः नामने दान्निमित्तने दद्रूपने दद्रुदमिश्रवने दान्निर्देशभेदाच्च। तथा हि पूर्वोदाहृतेष्व
 करणे प्रत्यवायप्रतिपादकस्मृतिवाक्येषु जमाष्टमी व्रतमित्येव नाम अवहृतं तर्हि पूर्वोदाहृतेषु जयंती व्रतमिति नाम
 व्यवहारः नामने दान्निमित्तने दद्रुज्योतिरधिकरणे व्यवस्थितः। अस्याधिकरणस्य संशयकमेवेतोक्तोक्तो भवतः। अथैव
 ज्योतिरित्यत्र गुणो वा कर्म वा एतद्वा गुणः सहस्रदशानां ज्योतिषो मेत्यनुदिते। अथेति प्रस्तते छिन्न एतच्छेषं यगं वदेव।
 संख्यये वान्यकर्म च मुत्पत्तिगतं संज्ञयेति। अथमर्थः। अथैव ज्योतिरथैव विश्वज्योतिरथैव सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षि
 लेन यजेतेति श्रुतं तत्र संशयः किं प्रस्तति एव ज्योतिषो मे सहस्रदक्षिणां गुणविधिरुतया गांतरविधिरिति। एष ज्योति
 रेतेनेत्येताभ्यामेतच्छ्रुत्यां प्रस्ततं ज्योतिषो म म नूयतत्र गुणविधिरिति पूर्वपक्षः। अथतिरघोत केनाथशब्देन प्रस्त
 तस्य ज्योतिषो मस्य विच्छेदः क्रियते एतच्छ्रुत्यप्रत्यसन्नं ब्रूते प्रत्यासत्तिश्चादिविधा अतीता आगामिना येति तत्रातीतायाः
 प्रत्यासत्तेर्विच्छेदे सत्यागामिप्रत्यासत्तिपरचेनेतच्छ्रुत्युपपत्तौ। अथाथैव कर्मत्वं मातृकर्मनेदेन किं प्रमाणमिति

वेदा अर्धसंज्ञेतिरवदामः। एषज्योतिरित्यस्मिन्नुत्पत्तिवाक्ये पूर्वप्रकृतिर्कर्मविशेषाया ज्योतिष्मसंज्ञाया अर्धज्यो
 तिरित्येषा संज्ञा श्रूयते। तत्र यथा पूर्वाधिकरणे सप्तदशप्राजायुष्या न्यश्रूयन्। तानत इत्यत्रोत्पत्तिवाक्यगतया संज्ञा रच्यया
 कर्मनेदो निरूपितः। तथा त्राप्यत्पत्तिगतया नूतनसंज्ञाया कर्मनेदो भूयः पंगंतव्या इति। एवं च सति प्रकृतं प्यने नन्या
 येनोत्पत्तिवाक्यगताभ्यां जन्माष्टमीव्रतजयंती संज्ञाभ्यां व्रतनेदो भूयः पंगंतव्याः। तथानिमित्तनेदादपि व्रतनेदः। जन्माष्टमीव्र
 ततिथिरेव निमित्तं जयंती व्रतनेदो रोहिणीयोगः। ननु जन्माष्टमीत्यस्मिन्नापि व्यवहारयोग एव विवक्षितव्यः। न च त्रयुक्ता
 यामेव तिथौ देवकी नंदनस्योत्पत्तेः। मैवांतज्जन्मस्य एव प्रधानप्रयोजकत्वात् रोहिणीतद्योगो विद्यमानयोरपि
 बुधवारो विवक्षितस्तथा। अतएव शास्त्रेषु सर्वेषु जन्माष्टमीत्येव समाख्यायते अन्यथा जन्मरोहिणीति वाक्यं
 योग इति वा समाख्यायते। तत्संज्ञावमात्रेण प्रयोजकत्वे बुधवारो विप्रयोजकत्वे स्यात्। अस्तित्वे तन्मैवातिप्रस
 तं। तज्जन्मकालेऽपरावसानस्य संवत्सरविशेषस्य च संज्ञावैतनयोरपि प्रयोजकत्वं केन बोधयितुं तस्माज्जन्मस्य एव
 प्रधान्यं तथा धान्ये श्रुतिलिङ्गादिषु बहुसमाख्या रूपं षष्ठं प्रमाणमुपपन्नं वेदितव्यं। तथा प्रत्यक्षादिषु संज्ञा
 निरूप्यां तेषु प्रमाणेषु तिष्ठत्वरूपमौगमरूपं वा प्रमाणमुक्तं नैवति। ननु तिर्यको यवाग्वादत्तत्तत्तः को
 लाहलः। यद्येकं व्रतं यदि वा व्रतद्वयमुच्यथाप्यनुष्ठाने को न मा भूयति शयः स्यात्। उच्यते। अस्त्येव महा
 नतिशयः। यस्मिन् संवत्सरे श्रावण बहुलाष्टमी परित्यज्या न्यस्मिन्नेव म्यादौ रोहिणी भवति तस्मिन् संवत्स

७४

रेजयंतीत्यस्य रूपेणैव नास्ति। अतो जयंती व्रतस्य तत्रा प्राप्तावात्तस्यैव जन्माष्टमीव्रतवेपितदपि न प्राप्नुयात्। नेद
 पक्षे तु असत्यामपि जयंती जन्माष्टमीव्रतं तत्र प्रवर्तत इत्ययमनुष्ठानेति शयः। न वचे वंतथापिनोपन्यस्ते। निमि
 त्तनेदो व्रतनेदमावहृति कर्मनेदे हेतुशब्दंतराभ्यास संख्या गुणप्रक्रियानामधेयेषु षष्ठमाणेषु निमि
 त्तस्यानंतर्त्तवादिति चेत्। मैवांतथा हि। पूर्वोक्तसंज्ञानेदस्य पादितं व्रतनेदं निमित्तनेद उच्यते। यतितस्माद
 प्रनिमित्तनेदाद्व्रतनेदः। तथारूपनेदादपि व्रतनेदो वंगंतव्यः। रूपनेदस्य कर्मनेदे हेतुत्वमा मिसाधिकारि
 णि निमित्तं तस्य वाधिकरणस्य संज्ञा हकावेतौ श्लोको भवतः। गुणः कर्मांतरं वास्या वाकिभ्यो वाकिनं चिति। गु
 णो देवानं नृणो मिति। तत्रेपयसि रध्यानयतिसावेष्टेय्या मिसा वाकिभ्यो वाकिनमिति श्रुता। अस्त्यदधिसंबंधा
 तस्तीरनीरयोर्विनेदे सतियो घनीभूतः सीरांशः सामिज्ञातस्याश्च विश्वे देवा देवता। तत्र पृथग्भूतं नीरं तदा
 किनंतस्य च वाकिनो देवताः तत्र चामिज्ञाद्वयकं विश्वे देवा देवता कमेकं कर्म तथा सति किमुपरितनेन वा
 किभ्यो वाकिनमित्यनेन वाक्येन सर्वस्मिन्नेव कर्मणि वाकिनं गुणो विधीयते। उत कर्मांतरं विधिरिति संज्ञा

यः। तत्र वा जो न मा मिता सा ये वां विश्वेषां देवानां मस्ति ते वा जिन इति व्युत्पत्त्या प्राक्ततां देवता मन्त्र्य वा जिन
 गुणे विधीयते स चामि चया सह विकल्प्यते समुच्चीयते वेति पूर्व पक्षः। न तु त्विति शिष्टा मिता गुण वरु इत्य
 कर्मणो गुण कांक्षा ना वा वा जिन स्य तत्र प्रवेश संन वे सत्यनुपपन्नो वा जिनो गुणे वा जिना श्रयस्य प्रकृत देव
 ता व्यतिरिक्त देवत्वं कल्पयित्वा कर्मनेदः पर्यवस्यतीति रा दंतः। अत्र यथा इदं देवता लक्षणस्य याग रूपस्य
 मित्र वा कर्मनेद रूपा प्रकृते पिरूपने दा हृतने दो न्युपगम्यतां। न प वा स मा त्रं ऊ ना एमी स्वरूपं तदुत्पत्ति
 वाक्ये तस्मात्प्रतीयमानं चानुत्तु जयंती व्रत ए वो प वा सं ऊ या दित्युत्पत्ति वाक्यं सम्युत्तानुत्तु ऊ ना ए
 मी प्रते। बांछा तथाप्यत्र विधिरु नैतव्यः। अत्र यथा भोजने प्रत्यवायस्मरणानुपपत्तेः। स चोत्ती य मानो वि
 धिरूप वा स मा त्रं विधत्ते न तु मंड प निमलित्वा ग रण प्रतिमा दानादिकं। विधेरु न्न मन हेतु प्रकरणे प्रत्यवा
 य वाक्येषु भोजन निषेध मा त्रं स्मरणत्वा न हित त्र निशयां दाना ना वे वा प्रत्यवायः स्मर्यते। अत उप वा स मा
 त्रं तस्य स्वरूपं न तु दानादिकं। अत ए वा करणे प्रत्यवाय वाक्य शेषे ऊ यंती प्रयुक्त दानादि वां का व्यावृत्तये

केवलं शब्द उपवास विशेषण चेन्न पद्यते। केवलेनोपवासेन तस्मिन् जन्म दिने मम॥ सप्तजन्म कृता पापान्मुच्यते ना
 त्र संशय इति॥ तस्माज्जन्मा एमी व्रतस्योपवासमात्रं स्वरूपं। यदि शिष्टास्तत्रापि जागरण दानादिकमनुतिष्ठेति
 अनुतिष्ठेत्तु नाम। अविरोधैः। वपु एव विशेषेण व्रतस्योपो दत्तं म संभवात्। शास्त्रेण तु प्रापितमुपवासमात्रं। ऊ यं
 ती व्रतस्य तु दानादिसहितमुपवासः स्वरूपं तद्विधायकं। पुत्रास्त्रेषु तथा विधानात्। तथा च पुराणे। तुष्ट्यर्थं दे
 वकी स्मृतेर्ऊ यंती संभवत्तं। कर्त्तव्यं वित्तमानेन नक्त्या नक्तजने रपीति न विष्णो हरेषु। मासि चाप्रपदेष्टु म्यां निश
 येत्तु पक्षगे। शशां के वृषरात्रिष्ठिके राहिलि संज्ञके। योगे स्मिन्वसुदेवादि देवकी मा मंडी जनत्। तस्मा
 त्मां ह ऊ ये त्र मुचि स न्यगु पोषितः। ब्राह्मण भोजये इत्या त तो द धा च दक्षिणां॥ हिरण्यं मेदिनीं गो वा
 सांसि क्तु मानि च। यद्यदिष्टं तं तत्र लक्ष्मि मे प्रीयतामिति। न विष्णु विष्णु ध मेति रयोः। ऊ यंती मुपवासश्च
 ननु पातक नाशनः। सर्वे का यो मि ह नक्त्या ह जनी यश्च के वा वरति। बह्नि पुराणे कृत्वा ए म्यां न वेध त्र कलै का
 रोहिणि यदि॥ ऊ यंती नाम सक्षेया उ पोष्या सा प्रयत्नत इति। स्मृत्यं तरेपि। प्राजापत्य दसि सुक्ता श्रावण

स्यासिताष्टमी॥ वर्षे वर्षे कर्तव्या तु स्य ध्वं चक्रपाणि न इति॥ नारदीयसंहितायां जयंती प्रकृत्य स्मर्यते॥ उपोष्य
 ऊनमचिह्नानि ऊर्पाजागरणं तु यः॥ अर्धरात्रयुताष्टम्या सोऽप्येधफलं लैनेदिति॥ एवमेतेषु विधिवान्
 पुनानादियुक्त एवोपावा सोऽजयंती व्रतरूपेण प्रतीयते अतो रूपेणैरादृतनेदा तथा तु ध्वनिश्चनेरादपि
 उच्यते॥ अकरणे प्रत्यवायस्मरणत्वं शुद्धं नित्यं जन्माष्टमी व्रतं॥ करणे फलविशेषस्मरणत्वं॥ अकरणे प्रत्यवा
 यस्मरणं च नित्यं चेन काम्यं चेन च मिश्रं रूपं जयंती व्रतं॥ तत्र फलवाक्यानि पूर्वपक्ष एव प्रसंगाद्ग्राह्य
 तानि॥ अकरणे प्रत्यवायश्च जयंती प्रकृत्य कस्मिंश्चित्पुराणे स्मर्यते॥ अलं वन्याति नरकं यावदिष्टाश्चतु
 दशेति॥ स्कंदपुराणेऽपि॥ अज्ञानेन तु यस्यापवा बहून्मृत्योर्जने॥ तस्यापलनने कृतिं जयंती विमुखो नरः॥
 अहं प्रश्नसुरापश्च गोवधे स्त्रीवधेऽपि च॥ न लोको यदुवाह लज्जयंती विमुखस्य च॥ क्रियाहानस्य मूर्खस्य
 परान्तं भुङ्कतेऽपि वा॥ न कृतं स्य लोकोऽस्ति जयंती विमुखस्य च॥ न करोति यदा विमोर्जयंती संनवव्रतं॥
 यमस्य च दामापन्नः स हते नारकीयथा॥ जयंती वासरे प्राज्ञे करोत्युदरस्तरणी॥ संपाद्यते तिमार्तं तु यम

दृतेः कले वरा॥ यो भुंजीत विश्वदात्मा जयंती वासरे नृपेति॥ तैरेतैरकरणप्रत्यवायवाक्यैर्नित्यं च जयंती॥
 न चेवमुक्तैरकरणप्रत्यवायवाक्यैः केवलेनोपावासे॥ नेति पापक्षयवाक्याच्च ऊनाष्टमी व्रतमपि नित्यकाम्यं
 स्यात्॥ मैवा॥ पापक्षयफलत्वेमात्रेण काम्यत्वे संध्यावंदनादेरपि काम्यप्रसंगात्॥ अतः सत्यपि पापक्षये
 फलांतरेऽस्मरणेन केवलं नित्यं च ऊनाष्टमी व्रतस्य युक्तं॥ ततः केवलमिष्टत्वेनैरादृतः॥ तथानिर्देशेनेराद
 पिव्रतने दोष उच्यते॥ निर्देशेनेदं च नृपाको दृश्यते॥ ऊनाष्टमी जयंती च शिवरात्रिस्तथैव च॥ पूर्वविद्धैव क
 र्त्तव्या तिथिनां तेषां पारणमिति वचनात्॥ यत्र ऊनाष्टमी रोहिणी तिथौ पाठस्तत्रापि रोहिणी शरेन तद्युक्ता ति
 थिर्विदिताने केवलं रोहिणी॥ तस्मिन् वाक्ये निर्दिष्टयोः पूर्वोत्तरयोर्जन्माष्टमी शिवरात्रौ स्थितिर्वाधे
 कमेव प्रतेत्यादि॥ निर्देशेनेदो नोपपद्यते॥ ननु व्रतनेदं यस्ति दोषः॥ यदादिनद्वयेष्टमी वर्तते रोहिणी चोत्तरदि
 ने एव तदा पूर्वदिने ऊनाष्टम्युपवासः परेद्युजयंत्युपवासः इति नैरंतर्येणोपवासद्वयप्रसज्येत प्रसज्यतां
 नाम प्रमाणवच्चदिति चेत्ताना॥ परदिने भोजनोपवाससंज्ञा विरुद्धधर्मप्रसंगात्॥ उपवासस्यांगपार

एमिति हि वस्यते ॥ तथा च जन्माष्टम्युपवासो गस्य पारणस्य जयं त्युपवासस्य वै कत्र प्राप्तिः सोयमेको दोषः ॥
 व्यतिरेकालं भवियमपरो दोषः ॥ तथा हि यथा जयंती व्यतिरेका जन्माष्टमी लभ्यते तथा जन्माष्टमी व्यतिरेकापि
 जयंती क्वचिद्वत्सरे नुपलभ्येत न त्वेवमुपलभ्यते अतो वत भेदपक्षोऽपि दुष्ट एव ॥ अत्रोच्यते ॥ न तावत्पारणोपवा
 ससां कर्णलक्षणो दोषोऽस्ति ॥ आघ्राणोदकपानादिना पारणे संपादितेऽपि उपवासो नंगाभावात् ॥ अन्यथा द्वादशी
 पारणत्रयोदशी नक्तयोः क्वचित्सां कर्णकेन वार्यते ॥ नाप्युपवासद्वयनैरंतर्यरोहिणीयोगसंज्ञं जन्माष्टम्या अ
 पितत्रैव कर्तव्यत्वात् सर्वत्र तिथिश्च लभ्ययोगस्य केवलं तिथेरुक्तत्वेन केवलायास्तिथेस्तत्रोपेक्षणीयत्वा
 त् ॥ अतएव व्यतिरेको नुपलभ्योपलंकाराय न ठो दोषाय ॥ जन्माष्टम्या रोहिणीनिरपेक्षत्वेन व्यतिरेक उपलभ्य
 तानामजयं त्यास्तयोगरूपत्वेन रोहिण्यामिवाष्टम्यामपि सापेक्षत्वेन कथं कथं व्यतिरेकशंका वकात्राः तस्मा
 द्भूतद्वयपक्षेन कोप्यस्ति दोषः ॥ किंच यदा रोहिणीयोगोऽस्ति तदा जन्माष्टमी जयंत्योः सहयोगस्यावश्यं नाविद्ये
 न जयंता व्रत एव जन्माष्टमी व्रतमंतर्भवति तस्मादपि नोपवासद्वयप्रसंगः ॥ तदेवं व्रतजे दोषाभावात् तस्मा
 धकानां हेतुनां सद्भावाद्भूतभेद एवावश्यमभ्युपेयः ॥ इतरेक्य भ्रमस्तु तयो रक्तयुक्त्यनुसंधानाभावादष्ट

७७

म्युपवाससादृश्याच्चेकैवांचिदुदेति ॥ सादृश्यं च गुणवित्ततिश्चाश्रयाश्रयिभावश्च संभाव्यते ॥ यथा दर्शस्य
 गुणवित्ततिः सा कं प्रस्थापय को यागः तत्र दर्शयागे ये यावंतौ गालि विषयाः प्रयोगास्ते सर्वेऽपि सा कं प्रस्थापय
 विधंते भेदस्तु स्वल्प एव भवति दर्शयागे सा न्नाय्यहविषोर्दधिपयसोः पृथग्वरानं सा कं प्रस्थापयितुं सहे
 व प्रस्थानं एतावता भेदेन गुणवित्ततिरित्यभिधीयते तथाग्निष्टोमस्य गुणवित्ततिरुक्त्यः ॥ अग्निष्टोमे द्वाद
 शस्तोत्राणि उक्त्येव धिका नित्रीणि ततो गुणधिका द्वादशवित्ततिरित्येव मत्रापि जन्माष्टम्या मुपवासो
 नुपेयः ॥ जयंत्यां तु दानादिरधिको गुणः ॥ अतः सा गुणवित्ततिः ॥ आश्रयाश्रयिभावश्च ज्योतिष्टोमे तदंगा
 ववदोपासने दृष्टः ॥ तत्र ज्योतिष्टोम आश्रयः तस्यांगान्युक्त्योद्गीयानि तत्रोक्तं नाम बह्वधा ध्यायिनो हो
 आश्रयसाधनं आश्रयमरुतं पतिष्ठे च द्यादिनाम वंशस्तं चोक्त्यमाश्रित्य बह्वच द्याहोपनिषद्गु
 पासनानि विहितानि तथा च श्रुतिः ॥ उक्त्यमुक्त्यमिति वै प्रजावदेति तदिममेवोक्त्यमियमेव पृथिवीत्य
 ह मुक्त्यमस्मीति विधादिति च उद्गीथो नाम वेदिजो द्वात्रायोगीयमानः साम्राजागविरोधः ॥ तं चोद्गी
 थमाश्रित्य ज्योदो ग्योपनिषद्गुपासनानि विहितानि ॥ उमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेति ॥ एवं प्रहेत

पिजन्माष्टमीव्रतेयेयंश्रावणक्षमाष्टमीतामाश्रित्यरोहिणीयोगनिमित्तदानादिकंजयंतीव्रतेविधीयते॥अतोमुखा
 विरुतिवेनाश्रयाश्रयिभावेनसादृश्यसजावातयोव्रतैक्यंनमोमेदबुद्धेजायंतानामाप्रमाणन्यायदर्शिनिसूत्रसव
 थैवव्रतमेदोगीकार्यइतिसिद्धयरेतद्विचारत्रयंपूर्वमुपसिद्धंव्रतमेदतिथिनिर्णयेवेधेवेति।तत्रव्रतमेदोनिर्ण
 तः।अथतिथिनिर्णेतिया निर्णयश्चवेधाधीनः।अतोवेधपूर्वमभिधीयते।तिथ्यंतरेष्वहमेवप्रायेणकर्मकालेत्वात
 उरयास्तमयवेलायांत्रिमुहूर्तवेधःसामान्येननिरूपितः।पंचम्यांतुविशेषतःषण्मुहूर्तवेधोद्वितितः।जन्माष्टम्याज
 यंत्पाश्वरात्रिप्रधानत्वाद्वात्रियोगोत्रप्रशस्तःएतच्चजाबालिवृद्धज्योतमान्याद्विति।अहस्सुतिथयःपुण्याःकमा
 लुष्णान्तोदिवा।नक्तादिव्रतयोगेपुरात्रियोगोविनिष्पतइति।यद्यप्युपवासव्रतत्वादहनिरात्रौचमुख्यचैयुक्तितः
 समर्थ्यतथाप्यर्धरात्रस्यमुख्यकालत्वमुक्तंवसिष्ठसंहितायां।अष्टमीरोहिणीयुक्तानिशाधेद्विपतेयदि।मुख्य
 कालइतिख्यातस्तत्रजातोहरिःस्वयमिति एवंसत्यर्धरात्रसजावएवात्रकर्मकालव्याप्तिरित्यभिधीयतेएतदेवाभि
 प्रत्यविसुरहस्येयद्यतेरोहिण्यामर्धरात्रेतुयदाक्षमासीनवेतातस्यामन्यवनेत्रौरेइतिपापंत्रिजन्मउमिति।तस्मि
 न्मर्धरात्रेकियत्परिमाणमपेक्षितमित्याकांक्षायामादित्यपुराणेदर्शितं।अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वं कलयपियदानवेत।

७८

जयंतीनामसाप्रोक्तासर्वपापप्रणाशिनी॥ति॥वाराहसंहितायामपि॥सिंहेकैरोहिणीयुक्ताननःक्षमाष्टमीयदि॥रात्र्यर्धपूर्वाप
 रगाजयंतीकलयपिवेति॥रात्रेरर्धरात्र्यर्धं॥पूर्वचापरंचपूर्वापरैरात्र्यर्धेवतेपूर्वापरैवरात्र्यर्धेपूर्वापरैतयोर्गच्छतिवर्ततइतिरा
 अर्धपूर्वापरगाद्यटिकायाअशीत्यधिकतमोभागःकला॥तावतापरिमाणेनपूर्वाध्वावसानेउत्तरार्धदोववर्त्तमानागृहीतव्या
 खंडंउतिथिरूपाक्षमाष्टमीद्विविधापूर्वघुःसप्तमीयुक्तापरैर्घुर्नवमीयुक्तावेति।तत्रसप्तमीयुक्तायांरात्रिपूर्वाध्वावसानेकला
 सजावोविधीयते॥उत्तरार्धदोस्वतःसिद्धत्वेनाविधेयत्वात्तद्विपर्ययेणनवमीयुक्तायामुत्तरार्धदो कलाकेविधीयते।पूर्वाध्वा
 वसानकलायाःसप्तमीयुतविषयश्चविष्णुधर्मोत्तरेस्पष्टमभिहितंरोहिणीसंहिताक्षमासिनाइपदेष्टमीसप्तम्यामर्धरात्रा
 धःकलयपियदानवेत॥तत्रजगन्नाथःकौस्तुभौहरिरीश्वरः॥तमेवोपवसेकालंऊर्यात्रैवजागरमिति।इयमष्टमीक्षम
 तादिमासविवक्षयाताइपदेनवतिसैवाष्टमीक्षमपज्ञातमासविवक्षयाश्रावणेभवति।अतएवयोगीश्वरःरोहिणीसंहिताक्ष
 मासासेचश्रावणेष्टमी॥अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वं कलयपियदानवेत।जयंतीनामसाप्रोक्तासर्वपापप्रणाशिनी॥कलायाअतिसू
 त्रत्वेनातिदुर्लभत्वात्सएवपज्ञातरमाह।अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वं कलयपियदानवेत॥रोहिणीवाष्टमीयाद्यानुपवासव्रतादि
 धिति।एकावर्धघटिकाचैकाध्वघटिकेतान्यामचिताकलामपेक्षाध्वघटिकास्तुल्यतामपेक्षधटिकास्तुल्यतामपेक्षधटिकास्तुल्यतामपेक्ष
 पद्यतेसर्वजागावसानेएकाघटिकाउत्तरनागादोचैकामिलित्वातस्मिन्निशीथरोदवाचंमुहूर्तंतावत्परिमाणं सर्वैरपि सु
 लस्पत्नानुरव्यःकल्पःतरसंभवेध्वघटिकानेष्टयातस्याअप्यसंभवेकलेति।तत्रमुख्यंषट्समभिप्रेत्यभविष्योत्तेनिशी

धेः सप्तपत्रगड्युक्तं तत्र वचनं साकल्येन पूर्वमेवोदाहृतं ॥ अत्र जयं तां चंद्रावस्थावश्यकर्तव्यत्वात् तस्य चंद्रोदयकालीनं चान्तिशीथे योगः
 प्रशस्तः ॥ एतदेव विस्मयमिति रेभिहितं ॥ अर्धरात्रे तु योगो यं तारापत्युरये तथा ॥ नियतात्मा शुचिः स्वातः श्रद्धां तत्र प्रवर्तये यदि
 त्रि। सोयमर्धरात्रे योगो मुख्यः कल्पः यस्तु तत्तद् होरात्रयोगः सोयं मुख्यतरः यश्च यदा कदा विदीययोगः सोऽनु कल्पः ॥ स च
 वसिष्ठसंहितायां दर्शितः ॥ अहोरात्रं तयो योगो ह्यसंश्लेषो भवेद्यदि मुहूर्तमप्यहोरात्रे योगे श्रेयान्मुपायं यदिति पुराणोत्तरेषु ॥
 रोहिणी च यदा तस्मापदेष्टव्यां द्विजोत्तमा जयंती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरातिथिः ॥ वासरे वा निशायां वा यत्र स्वस्थापि रो
 हिणी ॥ विशेषेण न तो माससंवेदोपेष्टा मनीषिभिरिति ॥ यो यं जयंती तत्र योगनिर्णयः स एव जन्माष्टमी च तेपि दृष्टव्यः ॥
 यस्मिन् वत्सरे योगो नास्ति तस्मिन् वत्सरे जन्माष्टमी तत्र मे कमेव प्रवर्तते ॥ तत्रापि नेतराष्टमी वद्विषये वेद्यः ॥ किं त्वर्धरात्र
 वेद्यः ॥ तथा तस्मिन्नेव पुराणोत्तरे ॥ दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति वेदो हिणी कला ॥ रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेण पुनः युतमि
 ति ॥ अथ तत्रापि अष्टमी शिवरात्रिश्च त्रयोदश्याश्च दयो यदि ॥ दृश्यते दृष्टिकाया सा पूर्वविद्धा प्रकीर्तितेति ॥ इति वेद्यो निरूपितः ॥
 अथ ग्राह्यातिथिर्निरूप्यते ॥ सा च संवत्सरभेदे न द्विधा भवति रोहिणी रहिता रोहिणी युक्तौ चेति ॥ तत्र यारोहिणी रहिता
 ष्टमी सापि सापि द्विविधा ॥ शुद्धा ॥ सप्तमी विद्धा ॥ सूर्येदि यमारभ्य प्रवर्तमाना अष्टमी शुद्धा ॥ निशीथादव किं सप्तम्या कि
 यस्यापि युक्ता विद्धा ॥ शुद्धापि पुनर्निशीथया अथवा सिन्ध्याद्विधा ॥ तत्र निशीथयापि नीज्जन्माष्टमी तत्र मुख्यः ॥ विशेषे
 षु संयुतामिति वचनात् ॥ निशीथयापि रहितापि रात्रियुक्तां प्रकुर्वीतेति वचनेन गृहीतव्यं भवति ॥ ननु पूर्वयुनि

७६

शीयादूर्ध्वमारभ्य परेद्युर्निशीथादव विवा समाप्यते ॥ तस्यानु जयत्र रात्रि संबंधित्वा कुत्रोपवास इति चेत् ॥ परेद्युरिति ब्रूमः ॥ तत्र यत्र निशी
 थया अर्धरात्रे रात्रि संबंधस्य चतुर्थे पारेद्युः प्रातः संकल्पकालमारभ्य प्रवर्तमाने या प्राशस्त्यं दृष्टव्यं ॥ सप्तमी विद्धा पित्रिवि
 धा ॥ पूर्वद्युरेव निशीथयापि नीपरेद्युरेव निशीथयापि निनी ॥ उजयत्र निशीथयापि नीचेति ॥ तत्र प्रथमद्वितीययोः पर
 योर्निशीथयापिः प्रयोक्तव्यं चेन्न योर्निशीथयापि नीसां विशेषेण पुनः संयुतामिति वचनेन गृहीतव्यं भवति ॥ या तु दिनद्वयेपि नि
 शीथयापि नी तस्यानु जयत्र निशीथयापि तस्या रात्रियोगस्य चतुर्थ्या ज्ञानेन वचनेन निर्णयः संभवति ॥ नापि नृसप्तमे
 ष्टमी चैवेत्यादिभिरष्टमी मात्रमुपजीव्य प्रवृत्तेर्निर्णयं शक्यते ॥ तेषामहर्वेधविषयत्वात् ॥ अन्यथा वृत्तांतरेषुपि निशीथवे
 धः प्रसज्येत ॥ तस्मात्प्रायः परिशिष्यते न्यायश्च परेद्युर्हृत्पवा संप्रापयति संकल्पकालमारभ्यतिथिसंज्ञायात् ॥ न च सा
 कल्याणिधायिवचनेन पूर्वद्युरपि संकल्पकालेति विदुस्तीति शक्यं ॥ तस्या मुख्यतिथित्वात् ॥ किं च सातिथिः
 सकला हे या यस्यामस्तमितोरुदिरिति च वचनेन निशीथयापि नीमष्टमी न विषयीकरोति तस्मात्परेद्युरुपवासः तदेवं च
 दुर्विधा रोहिणी रहिता ष्टमी निर्णयता ॥ रोहिणी सहिता ष्टमी निर्णयते ॥ सापि चतुर्विधा ॥ शुद्धा विद्धा शुद्धा विद्धा विद्धा विद्धा
 चेति ॥ तत्र शुद्धायां संश्लेषो योगो निशीथयोगो यत्किंचिन्मुहूर्तयोगश्चेति त्रैविध्यं भवति ॥ एवं विद्यायामपि दृष्टव्यं ॥
 एतेषुषट्पक्षेषु दिनां तरे योगो नावा दुपवासस्य संदेहो नास्ति किंतु केवलयोगतारतम्यात् प्राशस्त्यतारतम्य
 न भवति ॥ यत्किंचिन्मुहूर्तयोगः प्राशस्त्यः अर्धरात्रयोगः प्राशस्त्यतरः ॥ संश्लेषो योगः प्राशस्त्यतमः ॥ सर्वेष्वपि यो
 गेषु योगमुपजीव्यापवा सो विस्मरहस्ये ॥ आ ज्ञापत्यं युक्तां तस्मै न ज्ञासि वा ष्टमी मुहूर्तमपि लभ्येत सो

विद्याधिक

ह

पोष्या सुमहाकला। मुहूर्तमप्यहोरात्रे यस्मिन्पुनः कलिलं न्यते। अष्टम्यारोहिणी रुतं तां सुपुण्यां पवसेदिति। शुद्धा
 धिकातु सूर्येदियमारन्यप्रवृत्ता परे धुः सूर्येदियमतिक्रम्येव धत्ते। सा च त्रिविधा। पूर्वैरेव रोहिणी युक्ता प्र
 रेधुरेव रोहिणी युक्ता दिनद्वयेपि। रोहिणी युक्ता वेति तत्राद्योर्द्वयोः पक्षयोर्न स्युषवाससं
 देहः। रोहिणी युक्ता याद्वितीयकोटेरस्मत्वात्। तृतीयपक्षे तु रोहिणी योगस्यो न यत्र समानत्वेपि गुणाधिका
 पूर्वैरेव पोष्या। गुणाधिक्यं च दर्शयिष्यते। ये यमत्रोपोष्यन्ते नोक्ता पूर्वातिथिः सापि रोहिणी यो
 गात्रिधा निधत्ते। अष्टमी सूर्येदियमारन्यप्रवृत्ता रोहिणी कदाचित् परेधुरपि कियती वर्धते। कदाचित् पूर्व
 धुनिशीथमारन्यरोहिणी प्रवर्तते। कदाचिन्निशीथादूर्ध्वमारन्यप्रवर्तते। तत्र प्रथमपक्षे संपूर्ण योग
 सत्त्वमेको गुणः। संकल्पकालमारन्यस्तत्तत्कर्मकालव्याप्तिरपरो गुणः। निशीथव्याप्तिरुत्तरीयो गुणः।
 न चैते त्रयो गुणाः परेधुः संनवंति। द्वितीयपक्षे निशीथे जयंती सप्तमो गुणः। न च परेधुः सोस्ति। तृतीय
 पक्षे दिनद्वयेपि निशीथे जयंती यो जो नास्ति। पूर्वधुः केवलाष्टमी परेधुः केवला रोहिणी तत्राष्टम्याः प्राधा
 न्यात्प्राबल्यमभ्युपेक्ष्य। सर्वत्र हि जयंती वा केधुतेहिणी सहिताष्टमीति व्यवहारादष्टमी सहिता रोहि
 णीति व्यवहाराभावाच्च तिथि न संनं योः क्रमेण प्रधानोपसर्जनं तावो वगंधं तव्यः। ततो गुणाधि

यावत् शुद्धाधिका पूर्वैरेव पोष्या। निशीथादूर्ध्वं सप्तम्या युक्ता परेधुरपि विद्यमाना विद्वाधिका। न च त्रिनिशीथवेधो यावत् शुद्ध
 तं। वाटवेधो यावत् अष्टम्या निशीथे सप्तम्या बोत्रनिशीथवेधः। ननु वेधिकायाः सप्तम्या निशीथे सप्तम्याः विद्वाधिकायामपि पक्षत्र
 यंद्वयोः संदेहाभावश्च पूर्ववेधो जनीयः। तत्र या पूर्वैरेव रोहिणी युक्ता विद्वाधिका तस्यामुपवासः आदित्यपुराणे स्मर्यते।
 विना रुतं न वृत्ते व्यानवमी संयुताष्टमी। काया विद्वापि सप्तम्यारोहिणी सहिताष्टमीति। विष्णुधर्मे तरेपि। जयंती शिव
 रात्रिश्च शरपे नरा जयन्ति। तत्रोपवासं तिथ्यंते तथा कुर्यात्तु पारणमिति। गरुडपुराणेपि। जयंती पूर्वैरेव विद्वाया मुपवा
 ससमानरेत्। तिथ्यंते वो सवांते वा जयंती कुर्वीत पारणमिति। या परेधुरेव रोहिणी युक्ता विद्वाधिका तत्रोपवासः पू
 र्वेतिथेन युक्ते रोहिणी योगे नावात्परेधुस्तु तस्यैवात्पूर्वैरेव राहते न प्राजापत्यहं त्यादिना विष्णुरहस्यवचनेनो
 पवासे विधीयते। यावत् न यत्र रोहिणी युक्ता विद्वाधिका सापि निशीथे जयंती योगमपेक्ष्य ननु कानि द्यते। पूर्वैरेव नि
 शीथयोगवती। परेधुरेव तादृशी। उजयत्रापि तादृशी। उजयत्रनिशीथयोगराहतावेति। तत्र वा पूर्वैरेव निशी
 थयोगवती। मा पूर्वैरेव पोष्या। तदुक्तं पञ्चपुराणे। काया विद्वापि सप्तम्यारोहिणी सहिताष्टमी। तत्रोपवासं कुर्वीत तिथि
 नातेन च पापं रणमिति। तत्रावशिष्टेषु त्रिषु पक्षेषु परदिन एवोपवासः। तत्र दिनद्वये निशीथयोगमजितस्य बल
 वेवर्त्तयेत्। वर्त्तनीया प्रयत्नेन सप्तमी संयुताष्टमी। मा सहापि न वृत्तव्या सप्तमी संयुताष्टमी। अविद्वायां उमाहायां जातो
 देवद्वीनंदन इति। यदि दिनद्वयेपि निशीथयोगे पक्षोपवासस्तदा विष्णुवत्तव्य परेधुरेव निशीथयोगे दिनद्वयेपि निशीथयोगे

गरहित्यं बहु धायते ॥ तद्यथा ॥ पूर्वेषु निशीथादूर्ध्वं तिथि नक्षत्रद्वयं प्रवृत्तं तत्र परेषु निशीथादूर्ध्वं जं वसमाश्रित्येक प्र
कारः पूर्वेषु निशीथादूर्ध्वं गेवनक्षत्रं प्रवृत्तं अष्टमी तु निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्ता परेषु निशीथादूर्ध्वं गेवनक्षत्रं निवृत्तमि
त्यपरः ॥ अष्टमी निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्ता नक्षत्रं च निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्तं अष्टम्या अपरेषु निशीथादूर्ध्वं गेवनक्षत्रं निवृत्तमि
ति तृतीयः ॥ त्रिष्टेतेषु प्रकारेषु परैवोपोष्या ॥ दिनद्वये पृथग्गत्र योगविषये सर्वमुदाहृतस्य वर्जनीया प्रयत्नेनेति
वचनस्यात्रापि संचारयितुं शक्यत्वात् किंच ॥ प्रथमे प्रकारे न्यायोप्युपोदलकोस्ति संकल्पकालमारभ्य तिथि
नक्षत्रयोगस्य बहुकालव्यापित्वा प्रशस्तत्वं दृष्टव्यं ॥ द्वितीये प्रकारे परेषु अष्टमी बहून्नेपिनक्षत्रयोगस्याप्य
त्वादनुपादेयत्वमिच्छाशंका न कर्तव्या ॥ अतएव स्कंदपुराणे पठ्यते ॥ सप्तमी संयुताष्टम्या भूत्वा कुरुद्विजो
त्तमा प्राज्ञापत्यं द्वितीये हि मुहूर्तार्धं न वेद्यदि ॥ तदाष्टम्यामिहैकेनैव प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरेति ॥ तृतीये प्रका
रे परेषु नक्षत्रबाहुल्ये पृथग्गत्र योगस्याप्यत्वादनुपादेयत्वमिच्छाशंका न वतिसा च पद्मपुराणे न निवस्यते
पूर्वविज्ञाष्टमीया तु न दयेन वमीदिने ॥ मुहूर्तमपि संयुक्ता संप्रणसाष्टमी न वेत् ॥ कलाकाष्ठा मुहूर्तो
पि यदा कलाष्टमी तिथिः ॥ न वम्यां सैव ग्राह्या स्यात्सप्तमी संयुता न हीति ॥ तदेवं जन्माष्टमी नेराज्यं तीर्त्तुं नैदा
श्च निरूपिताः ॥ तत्र ज्योतीर्देष्टु उपवासदिने यदि सोमवासरो बुधवासरो वा न वति तदा प्राशस्त्या धि
क्यं भवति ॥ तदुक्तं पद्मपुराणे ॥ प्रेतयोनिं गतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरे ॥ यैः कृताश्चावलोमासि अष्टमी रो

८१

हिला युता ॥ किं पुनर्बुधवारं एतस्मिन् निविशेवतः ॥ किं पुनर्नवमी युक्ता कुलकोद्यास्तु मुक्तिदेति ॥ स्कंदपुराणे पि ॥ नृप
येवाष्टमी किंचित्तवमी सकलायदि न वेत्तु बुधसंयुक्ता प्राज्ञापत्यं संयुता ॥ अपि वर्षशतेनापिलभ्यते यदि वा न वेत्ति ॥
विष्णुधर्मोत्तरे पि ॥ अष्टमी बुधवारं एतस्मिन् हि लीसहिता यदा ॥ न वेत्तु मुनिशादूर्ध्वं किं रूतैर्ब्रतकोटिभिरिति ॥ यथोक्तरीत्या
विहिततिथावुपवासं सत्त्वा परेषु पारणे नोपवासं समापयेत् ॥ पारतीरकर्म समाप्ता वित्तसमाप्ता तौ निष्पन्नः पार
णशब्दः यद्यप्यसौ समाप्तिमात्रमभिदधाति तथाप्युपवास समाप्ता वेव लोकाशास्त्रयोः प्रयोगात्संकडादिशब्दवर्षा
गस्तुल्यो दृष्टव्यः ॥ तथा च योगस्तुल्योपवासस्य चरमां गं भोजनमभिधीयते ॥ अंगत्वे चोपवासविधिवाक्येषु तिथि
नां ते च पारणमिति विधानादवगतव्यं ॥ न च रागप्राप्तिरस्य भोजनस्यानेन वचने नोपवासं गतिथि नक्षत्रशेषयो
र्निषेधः क्रियते न तु पारणनामकं किंचिदंगविधीयत इति शंका नीर्या ॥ तथा सति पारणशब्दप्रयोगानुपपत्तेः ॥ राग
प्राप्ते हि अन्यवहरणे भोजनशब्दः ॥ तत्र पारणशब्देन रागप्राप्तिर्भोजनविवक्षायां मुख्यार्थो बाधितः स्यात् ॥ किंच य
दि पारणमंगन स्यात् ॥ तदा प्रतिनिधि विधानं नोपपद्येत तद्विधानं च द्वादशी प्राप्ता वेदे वलेन स्मर्यते ॥ संकटे वि
षमे प्राप्ते द्वादशी पारयेत्कथं ॥ अस्मिन् पारणं कुर्यादुपनर्तुं न दोष इति ॥ अतः पारणशब्दोत्पत्तिनिधि व
त्वाच्च पारणस्यो गत्यं दृष्टव्यं ॥ अतएव दित्युपुराणे ॥ पारणांते ब्रतं जैयं च तांते तद्धि भोजनं ॥ असमाप्ते ब्रते सर्वे
नैव कुर्याद्ब्रतं तरमिति ॥ तच्च पारणमुपवासदिनात्परदिने प्रवर्तयेत्कर्तव्यं ॥ उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्णे पारती

न वेदिति ॥ देवलस्मरणात् ॥ एवं सामान्यतः सर्वाङ्गे पारणमिति चिदपवादायतिथिनां तेन पारणमिति धीयते ॥
 शुद्धाधिकायां पूर्वधुरेव जयंती योगः ॥ उजयत्रापि जयंती योगः स न योः स न योः पक्षयोः पूर्वधुरेवोपवासविधा
 नात्परेधुः केवलतिथेस्तिथि नक्षत्रयोर्वसिद्रावात्तदंते पारणविधिः ॥ तथा शुद्धाधिकाविष्ठाधिक्योरुजयोरपि य
 दापरेधुरेव जयंती योगस्तदापरतिथौ उपवासविधानात् पारणदिनेतिथ्यनावेपिकदाचिन्नक्षत्रावशेषः स न वेत्ति
 तदंते पारणविधीयते ॥ तिथेर्वानक्षत्रस्य चाशेषकाले पारणं ब्रह्मवेवर्तेति विध्यते ॥ अष्टम्यामथ रोहिण्या न कुप्य
 पारणं क्वचित् ॥ हन्यात्परास्तत्कर्म न पवासाज्जितं पूज्यं ॥ तिथिरष्टगुणं हति नक्षत्रं च चतुर्गुणं ॥ दस्मात्त्रयत्नतः कृ
 यतिथिनां तेन पारणमिति ॥ स्कन्दपुराणेऽपि तिथि नक्षत्रनियमेतिथिनां तेन पारणं ॥ अतोऽन्यथा पारणं तु वृत्तं न
 गम्यान्नुयादिति ॥ तिथिनां तच्च द्विविधः न न यां त एकां तश्चेति ॥ दिनद्वये जयंती योगवत्या शुद्धाधिकायां परदि
 ने अष्टमी मुरुर्तत्र यनातिक्रान्तिरोहिणी तु पूर्वधुरिर्निशीथादवगम्य द्वादविस्ववत्ता तदनुसारेण परेधुः स
 माप्येत ॥ तत्र यदि दिवैव समाप्येत तदा तामतिक्रम्यैव पारणं कुर्यात् ॥ न न यां तस्य मुख्यत्वाद्यदिरात्रौ समा
 प्तिः तदा तत्समाप्तिर्न प्रतीक्षणीया ॥ रात्रि पारणस्य निषिद्धत्वात् ॥ तथा ब्रह्मवेवर्ते सवेधेवोपवाससु दिवा
 पारणमिष्यते ॥ अन्यथा पुण्यहानिः स्यात् ॥ दृते धारण पारणादिति ॥ अन्तिम्या गमोरात्रौ तामसंतेजसा दिवा
 तामसे पारणं कुर्वन्तामसीस्तामसी गतिमाकुं यादिति ॥ दिवा पारणं कुर्वन्नाष्टमी वेलायां कुर्यात् ॥ एकतरा

तस्याप्यनायात ॥ अष्टमी मतिवाह्य रोहिण्यां वर्तमानायामपि पारणं कुर्यात् ॥ अतएव नारदीये तिथि नक्ष
 त्रसंयोग उपवासो यदा भवेत् ॥ पारणं न तु कर्तव्यं यावन्नैव कस्य संहयः ॥ सांयोगिके वृत्ते प्राप्ते यात्रैकोपि वि
 युज्यते ॥ तत्रैव पारणं कुर्यादेव वेदविदो विदुरिति ॥ पूर्वधुरेव निशीथे जयंती योगवत्यां विष्ठाधिकायां पारणं
 दिनेतिथिनां तो बहुधा नाप्यते ॥ अहं नु न यां त एकतरां तो वा ॥ रात्रावेकतरां त न न यां तो वेति ॥ तेषु चतुर्षु नैरेधु
 निर्णयः स्मर्यते ॥ तिथ्यस्योयं दक्षेन सत्रांतमथापि वा ॥ अर्धरात्रेथ वा कुर्यात् पारणं त्वपरं हनीति ॥ दिवसेयधु न यां तस्मदा
 पारणमिति मुख्यः कल्पः ॥ न सत्रांतमित्यनेनैकतरां तत्वं विवक्षितं ॥ सोयमनु कल्पः ॥ यदि रात्रौ निशीथादवगु न यां त एकतरां
 तो कर्तव्यं ॥ तदा दिवसे मुख्यानु कल्पयोरुजयोरप्यसंनवाज्ञा च पारणस्य निषिद्धत्वात् ॥ अर्थादुपवासप्राप्तौ पारणस्य प्र
 तिप्रसवः क्रियते ॥ अर्धरात्रेथ वा कुर्यादिति ॥ ननु पारणं कुर्यात् प्रतीक्षणीयत्वेपि रोहिण्यां तो न प्रतीक्षणीयः ॥ याः काश्चि
 त्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रसंयुताः ॥ कृतांते पारणं कुर्यादिति ॥ अथ रोहिणी मिति स्मरणात् ॥ मैवौ नक्षत्रं चतुर्गु
 णमिति प्रत्यवायस्योदाहृतत्वात् ॥ तस्मादिना अथ रोहिणी मिति वचने केवलं नक्षत्रावपवासविषयं प्रोक्तानु कल्पविष
 यं चेत्यवगतं वा ॥ अशक्यं तु तिथि नक्षत्रयोरुजयोरनुवर्तमानयोरपि प्रातर्देवसे प्रज्यक्रियमाणं पारणं न कुर्यात् ॥
 तिथ्यतेवोत्सवांते वा वती कुर्वन्त पारणमिति स्मरणात् ॥ ॥ इति जयंती निर्णयः ॥ ॥ अथ नवमी निर्णयते ॥
 सा च विधिनिषेधरूपा न्यामन्यव्यतिरेकाभ्यां पूर्वविधेव ग्राह्या ॥ तद्विधिश्च युग्मादिशास्त्रे वसुरथयोरिति पठ्यते

तथा योजनीयः॥ तस्मात्पूर्वैर्न विदुषोर्दशम्योः पक्षनेदेन व्यवस्था इच्छया॥ ॥ इति दशमी निर्णयः॥ ॥ अथैकादशी नि
 र्णयः॥ तत्रैकादश्यामुपवासो दानादिकं चेत्पुनर्ये विवेचितं उपवासो जयंती वन्नित्यकाम्यरूपः॥ द्वै विध्यं च तस्य द्विविध
 प्रमाणं बलादवसीयते॥ उपवासविधिवाक्येषु नित्यशब्दसदृशशब्दादीनां नित्यत्वे साधकानां स्मरणान्नित्यत्वं सिद्धिः॥
 तानि च साधकानि संग्रहकारेण संगृहीतानि॥ नित्यं सदायावदायुर्न कदाचिदति क्रमेत्॥ इत्युक्तानि क्रमे दोषश्च
 ते रत्यागचोदनात्॥ फलाश्रितेव स्यात्तन्निमित्तमिति॥ अत्र च नित्यशब्दादीन्येनो नित्यत्वं साधक
 नि॥ नित्यशब्दजगद्गो गारुडपुराणे॥ उपवास्यैकादशी नित्यं पक्षयो रनयोरपि॥ सदाशब्दमुक्तः स नक्तुमारसं हि
 तायां॥ एकादशी स दोषोपपादयोः शुक्लतस्मयोरिति॥ यावदायुः शब्दजगद्गो विष्णुरहस्ये॥ द्वादशी न प्रयोक्तव्या या
 वदायुः सुवृत्तिभिरिति॥ आग्नेयपुराणेपि॥ उपवास्यैकादशी राजन्यावदायुः सुवृत्तिभिरिति॥ अतिक्रमविषेधः क
 एवेन दर्शितः॥ एकादश्यामुपवसेन्न कदाचिदति क्रमेदिति॥ विष्णुनामि॥ एकादश्यां ननु जीतकदाचिदपि मानव
 इति॥ अकरले दोषमाह स नक्तुमारः॥ न करोति हि यो मृत्युः॥ एकादश्यामुपोषणं॥ स नरो नरकं याति रौरवं तमसा
 वृतं॥ एकादश्यां मुनिश्रेष्ठयो मुं के मरु चेतनः॥ प्रतिभासं स मुं के तु किल्बिषश्चादिविद्वमं॥ निष्कृतिमं घपत्योक्ता
 धर्मशास्त्रे मनीषिभिः॥ एकादश्यन्नं कामस्य निष्कृतिः॥ धावि नोदितेति॥ मघपानां मुनिश्रेष्ठपातैव नरकं
 व्रजेत्॥ एकादश्यन्नं कामस्तु पिरभिः सह मज्जतीति॥ नारदीये॥ यानि कानि च पापानि अस्मत्कृत्या समाविच
 अन्नमाश्रित्य तिष्ठति संप्राप्ते हरि वासरे॥ ता निपापा न्युपाश्रित्य संप्राप्ते हरि वासरे इति॥ स्कंदे॥ मारुहपि

८४

हावेव भ्रातृहा गुरुहा तथा॥ एकादश्यां तु यो मुं के पक्षयो रनयोरपीति॥ अकरण इ वा समानेपि दोषमुक्तो वेष्मुरहस्ये॥
 समापय विधानेन द्वादशी व्रतमुत्तमं॥ तस्य नंगं नरः ल्वा रौरवं नरकं व्रजेत्॥ परिग्रह्य व्रतं सम्यगेकादश्या रिकं नरः॥ न
 समापयते तस्य गतिः पापीयसी न वेदिति॥ नारदीयेपि॥ द्वादशी व्रतमाहाय व्रतं नंगं करोति यः॥ द्वादशा व्रतं चीर्णं निष्कृतं
 तस्य जायत इति॥ अत्यागचोदनादर्शिता विष्णुरहस्ये॥ परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते॥ स्तुतके मृतके चैव न त्यजेद्द्वाद
 शी व्रतमिति॥ फलाश्रवणे च के षु विद्वदनेषु विस्पष्टं॥ तत्र कात्याय॥ एकादश्यां ननु जीतपक्षयो रनयोरपीति॥ स्कंदे॥ उ
 पोष्यैकादशी सम्यक्पक्षयो रनयोरपीति॥ कर्मपुराणेपि॥ वदतीह पुराणा निभयो न्नयो वरानने॥ न नो कृत्यं न नो कृ
 त्यं संप्राप्ते हरि वासरे इति॥ वीष्णुनामि॥ पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणमिति॥ नारदीये॥ नित्ये
 न क्लि समायुक्ते न रे विष्णु परायणे॥ पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणमिति॥ तदेवं नित्यशब्दादिभिर्हेतुभिरुप
 वासस्य नित्यत्वं सिद्धं॥ काव्ये च सायु आरिफलश्रवणादवगम्यते॥ उक्तं विष्णुरहस्ये॥ यदीच्छेद्विष्णु सायु ज्येष्ठं तान् संपद
 मात्मनः॥ एकादश्यां ननु जीतपक्षयो रनयोरपीति॥ कर्मपुराणेपि॥ यदीच्छेद्विष्णु सायु ज्येष्ठं तान् संपद
 मात्मनः॥ एकादश्यां ननु जीतपक्षयो रनयोरपीति॥ स्कंदपुराणेपि॥ यदीच्छेद्विष्णु सायु ज्येष्ठं तान् संपद
 मात्मनः॥ एकादश्यां ननु जीतपक्षयो रनयोरपीति॥ नारदीयेपि॥ एकादशी समं किंचित्स्यापत्राणं न विधत्ते॥ स्वर्गमोक्षप्रद

विषयस्य पुत्रप्रशयिनी॥ सुकलप्रशयेषां शरीरात्तद्यदायिनीति। तदेवं फलश्रवणकाम्यत्वं सिद्धं। ननु काम्यत्वं मनस्येव
 असक्तिकामेपरित्यक्तं शक्यत्वात्। तथा सत्येकस्य कर्मणो नित्यत्वं काम्यत्वात्। ननु रूपान्तराकारेण नित्यनित्यसंयोगविरो
 धां प्राप्नोति। नायं दोषः। स्वादिरवत्प्रमाणद्वयेन हेतुस्योपपत्तेः। तथा हि। स्वादिरो यूपो भवतीति क्रतौ नित्यः। स्वादिरो वि
 हितः। स्वादिरं वीर्यकामस्य पुंश्वेतेति तस्मिन्नेव क्रतौ काम्यत्वं नानित्यं स्वादिरो विहितः। तत्र यथा प्रमाणद्वय
 संबन्धादेकस्यापि स्वादिरस्य हेतुस्य किं न स्यात्। ननु विषमोद्देशतः। नित्यः स्वादिरः। क्रतुर्थः काम्यस्तु पुरुषार्थः
 उपवासस्तु नित्योऽपि पुरुषार्थश्च नित्यस्तु स्वादिरवत्क्रतुवंगता बोधकप्रमाणानां वात्। वाटे। अस्तेव विषमौ।
 प्रयो जकं तु हेतुस्य प्रमाणद्वयमस्येव। सूत्रकारेण प्रमाणद्वयस्येव हेतुस्य साधकस्योपन्यासात्। तथा च सूत्रं
 एकस्य तु नयत्वं संयोगपृथक्त्वमिति। अतः केवलपुरुषार्थस्याप्युपवासस्य हेतुस्य मविरुद्धं। यदि बुद्ध्या
 रोहस्य सदृशोद्देशतोपेक्षितः। तर्हि हि होत्रादिदृष्टांतोक्तः। ननु हि होत्रं क्रतुर्थं। तस्य स्वयमेव क्रतुत्वात्। तस्य व
 नित्यत्वं काम्यत्वं वाक्यद्वयादवगम्यते। यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति नित्यत्वावगमकं वाक्यं। अग्निहोत्रं जुहुया
 त्स्वर्गकाम इति काम्यत्वावगमकं। तस्य क्रतुर्थत्वात् नो वेन केवलपुरुषार्थत्वं वा तो नित्यहोत्रवन्नित्यत्वं काम्यत्वं
 चेति हेतुस्य मस्ति। तच्च शब्दांतराभ्यासादिकर्मनेदहेतुत्वात् नो वेन केवलपुरुषार्थकर्मणः सतः प्रयोगनेदादवगंतव्यं॥
 प्रयोगनेदश्च यावज्जीवाधिकरणेनित्यतः। तस्य बाधिकरणस्य संग्राहकावेतौ श्लोको भवतः। यावज्जीव

८५

मध्यं

जुहोतीति धर्मः कर्मणि पुंलिङ्गात्॥ कालत्वात्कर्मैतः काम्य एकः प्रयुज्यतां। न कालो जीवने तेन निमित्तप्रविभागतः॥ काम्य
 प्रयोजो नित्यः स्याद्येव जीवप्रयोगत इति। अथ मर्थः। अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति काम्याग्निहोत्रं श्रूयते। तथा वा
 क्यांतरं पठितं। यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति। तत्र संशयः॥ किं यावज्जीवमित्यनेनाधिकारोतरं। बोधते किं वा काम्यमिति
 होत्रे गुणविधिरिति। तदर्थमर्थतिरहिता॥ किं यावज्जीवमित्यर्थः॥ कर्मधर्म उत पुरुषार्थ इति। यावज्जीवशब्देन पुरुषार्थ
 युष्मपरिमितः कालो निधीयते। काम्येन वाग्निहोत्रेण कालविशेषश्चाको सितस्तस्य च कालस्यानेन समर्पणादयं क
 र्मधर्मः। तस्माद्गुणविधिः। तथा वाग्निहोत्रस्य काम्यस्य योग एव नित्यनित्यः प्रयोग इति प्राप्ते ब्रूमः। यावज्जी
 वशब्दो न कालस्य बाधकः। किं तु लक्षकः। वाक्यार्थस्तु तत्तज्जीवनं। तच्च न कर्मधर्मत्वेन विधातुं शक्यं पुरुषार्थ
 मत्यादिति। स्वर्गकामनेव जीवनमपि किंचिन्नित्यं। तस्मादधिकारोतरं बोधना। तथा सति जीवननिमित्तं
 नित्यप्रयोगः कामनानिमित्तः कदाचिक्प्रयोगश्च परस्परं भिद्येते शक्यं। इतः। अनेनाग्निहोत्रस्यानेन
 प्ररुतस्याप्युपवासस्य निमित्तं नैरे नित्यप्रयोगः काम्यप्रयोगश्चास्तीति। ननु एकस्य कर्मणः कालनेदेन क
 र्मनेदेन वा विनाहो प्रयोगो न संभवतः। नवात्र कालनेदः संभवति नित्यकाम्योपवासयोर्द्वयोरप्येका
 र्थमेव विधानात्। ननु यत्र कर्तृनेदोस्ति। यद्यपि काम्यपरित्यज्य केवलं नित्यमनुष्ठातुं शक्यं तथापि काम्य
 मनुष्ठासु नानित्यस्य परित्यक्तुमशक्यत्वात्। अतः कर्तृनेदो काले कावेति नित्यकाम्यौ द्वौ प्रयोगौ नवते

ते॥ नायं दोषः॥ विविदिषाधिकरणन्यायेन सक्तदेवानुष्ठिते प्रयोगद्वयसिद्धेः॥ तस्य वाधिकरणस्य संग्राह-
 कावेतोऽश्वौको भवतः॥ विद्यार्थमाश्रमाथेव हिः प्रयोगो यवा सक्तः॥ प्रयोजनविजेदेन प्रयोगोपि विभिद्यते
 आद्यार्थानुत्पत्तिः स्याद्विद्यार्थेनाश्रमस्तथा॥ अनित्यनित्यसंयोगानुक्तिः स्याद्विदेमतइति॥ अयमर्थः
 तमेतदेवानुवचनेन आस्त्यणविविदिषति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति श्रुतिवाक्येन परमात्मविद्यार्थ-
 यज्ञादयो विहिताः॥ गृहस्थाश्रमधर्मत्वं तु यज्ञादीनां सर्वश्रुतिस्मृतिषु प्रसिद्धं॥ तत्र संशयः किय-
 ज्ञादीनां हिः प्रयोजनसक्तदिति॥ तत्र प्रयोजननेह सप्रयोगेनेदं इति पूर्वः प्रसक्तः॥ निमित्तेन आस्त्यणेन क्रिय-
 माणस्य जोजनस्य द्वे प्रयोजने अन्यकर्तृकस्यादु निष्पत्तिः स्याद्विद्येन च हि नृज्यते तद्वद्विद्या-
 र्थमनुष्ठितेन यत्तद्विद्वत्कर्मणा प्रयोजनद्वयसिद्धिर्नाम॥ ननु नित्यनित्यसंयोगविरोधः॥ रवादि वद-
 क्वाद्येन तदुपपत्तेः॥ तच्च पूर्वमुपपादितं॥ तस्मात्सद्वैतदेव प्रयोगइति॥ एवं मत्रापि सक्तदेवोपवा-
 सं कुर्वतः काम्यप्रयोगेनित्यप्रयोगश्चेत्युच्यते नयसिध्यति॥ ननु सक्तदनुष्ठानेन नानार्थसिद्धिर्देवाभवति
 तत्रेण वा प्रसंगे न वा॥ तद्यथा दर्शपूर्णमासयोः प्रसां प्रधानयागानां मध्ये त्रयाणां त्रयाणां सक्तसक्तदनु-
 स्थितेन प्रयाजाद्यंगेनोपकारः सिध्यति॥ तदिदं तत्रं॥ पशुधर्ममनुष्ठितेन प्रयाजादिना पशुतत्र मध्यपाति-
 नः पुरोडाशस्याप्युपकारः सिध्यति सोयं प्रसंगः॥ एवं च सति प्रकृतं पितं तत्र प्रसंगयोः करस्पोपादान-
 त

बंधिनीदशमीसप्तवेध उच्यते॥ यदा सूर्यस्य दर्शनात्पूर्ववृटिकादयमेकादशी याज्ञं पूर्ववृटिकादयं दशमीयाज्ञं तदानीम-
 तिवेध उच्यते॥ यदा सूर्यस्य दर्शनादर्शनसंदेहकालं एकादशीयाज्ञोत्तिततः प्राकृतस्तोत्ररुणे दयकालो दशमीयाज्ञस्त-
 दामसवेधः॥ यदा सूर्योदये स्ये सति पश्चादेकादशी प्रवृत्ता ततः प्राच्यामुदयवेलायां दशमीविद्यते तदा योगशस्यानि-
 धेयो दोषो भवति॥ सच वेधा घयातुरीयो भवति॥ ननु रुणे दयात्सर्वमपि यदि मध्यरात्रानंतरं दशमीकराविघो-
 ततदानोपवासस्तदनावेत्तपवासः कर्तव्यः॥ तथा च स्मृतिः॥ अर्धरात्रात्परायत्र एकादशमुपलभ्यते॥ तत्रोपवासः क-
 र्त्तव्यो न तु चित् दशमीकलेति॥ अतो यथानिर्दिष्टेभ्यस्त्रियो नोपिकाश्चिद्धोस्तीति चेत्तमेव॥ अर्धरात्रवेधोपि यदा व-
 र्ज्यस्तदा किमु वेत्तव्यमरुणे दयवेध इति वक्तुमर्धरात्रवेध उपन्यस्तो ननु वेधाभिप्रायेण॥ तदेव ब्रह्म कैवर्त्तेशौनके-
 न स्पष्टीकृतं॥ अर्धरात्रे तु केषां चिद्दशम्यावेध उच्यते॥ अरुदयवेलायां नावकाशे विचारणे कपालवेध इत्याहुरा-
 चार्या ये हरिप्रियाः॥ नतनममंतयस्मात्रिया मां रात्रिरिष्यते॥ इति॥ य एते वेधातिवेधमहावेधयोगाः पूर्वमभि-
 हितास्तेषु त्रयो रुणे दयवेधाश्च तु यत्र दयवेधस्तत्रोदयकाले वेधं कृत्वा प्याह॥ उदयोपरिविद्धा तु दशम्येकादश-
 यदा॥ दानवेत्यः श्रीलनार्थं दत्तवान्पाकशासन इति॥ स्मृत्यंतरेपि॥ दशम्याः प्रातमाशय यदेति विवाकरः॥ ते न स्प-
 र्त्तं हरिदिनं दत्तं जं नासुराय ब्रितीति॥ पंचदशनाडीवेधस्तु स्कंदपुराणे दशितिः॥ नागोद्वादशनाडीभिर्दिको च दशमि-

मिति चेत् ॥ असंगस्येति ब्रूमः ॥ काम्यप्रयोगेणैव नित्यप्रयोगस्यापि सिद्धत्वात् ॥ तथा च स्मृतिः ॥ काम्येपि नित्यसिद्धिः स्यात्
प्रसंगेनोभयात्मक इति ॥ तदेवमेकादशमुपवासस्य नित्यवका म्यत्वं लक्षणेनैव रूप्य विरोधानां वादे रूप्यमनुपेयमिति
स्थितं ॥ अत्रोपवासांगतिविनियस्य वेधाधीनत्वात् प्रथमं दशमीवेधो निरूप्यते ॥ स च वेधस्त्रिविधः ॥ अरुणोदयवे
धः सूर्योदयवेधः पंचदशनाडीवेधश्चेति ॥ तत्र अरुणोदयवेधो न विष्यत्पुराणे दर्शितः ॥ अरुणोदयकाले तु दशमीय
दिदृश्यते ॥ सावित्रेकादशीतत्रापामूलमुपोषणं ॥ अरुणोदयवेलायां दशांगं धो न वेद्यदि ॥ दुष्टं तु प्रयत्नेन वर्ज्यं
यं न राधिपेति ॥ गरुडपुराणेपि ॥ दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः ॥ नैवोपोष्यं वैष्णवेन तदिनैकादशीव्रतमि
ति ॥ अरुणोदयस्य प्रमाणं स्कंदनारदाभ्यामुक्तं ॥ न दयात्मा कुचतस्तु नाडिका अरुणोदय इति ॥ तस्मिन्नरुणोद
ये वेधा बहुविधा स्ते च प्रश्नोत्तराभ्यां ब्रह्मकैवर्ते दर्शिताः ॥ कीदृशस्तैवेवेधो योगो विषे इकीदृशः ॥ योगवेधो ममा
चक्षयाभ्यां दुष्टमुपोषणं ॥ च तत्त्वोद्यटिकाः पूर्वमरुणोदयनिश्चयः ॥ चतुष्टयविभागे त्रवेधादीनां किलोदितः ॥
अरुणोदयवेधः स्यात्सार्धं तुद्यटिकात्रयं ॥ अतिवेधो द्विद्यटिका प्रभासं दर्शनाद्वेः ॥ महावेधोपि तत्रैव दृश्यते कौन
न दृश्यते ॥ तुरायस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये बुधैरिति ॥ अयमर्थः ॥ वेधातिवेधमहावेधयोगश्चत्वारण्युपवासस्य
दूषकाः ॥ तत्रैवेः प्रभासं दर्शनाद्वेः पूर्वसार्धद्यटिकात्रयमेकादश्या व्याप्तं ततः प्राचीनेद्यटिकार्धे अरुणोदयसं

स्तथा ॥ नृतेष्टादशनाडीभिर्दृश्यं तु तुरांतिथिमिति ॥ तदेवं वेधत्रयं निरूप्यते ॥ तत्र पंचदशनाडीवेधस्य वेधांतरस्य च विषय
यव्यवस्थानिगमे दर्शिताः ॥ सर्वप्रकारवेधो यमुपवासस्य दूषकः ॥ सार्धसप्तमुहूर्तस्तु वेधो यं बाधते व्रतमिति ॥ सर्वप्रका
र इत्यत्र प्रकारशब्देन कलाकाष्ठादयो वेधातिवेधादयो वा गृह्यंते नात्र तिथ्यंतरवन्निमुहूर्तत्वं वेधेपेक्षितं किं तु लवकजा
र्धादिकमपि पर्याप्तं ॥ तदुक्तं नारदीये ॥ लववेधेपि विषे इदं दशमैकादशीत्यजेत् ॥ सुराया बिंदुना स्पृष्टं गंगां भद्रवनिर्मलमिति
स्कंदपुराणेपि ॥ कलाकाष्ठादिगण्येव दृश्यते दशमीविनो ॥ एकादश्यां न कर्तव्यं व्रतं राजन कदाचनेति ॥ स्मृत्यंतरेपि ॥ क
लार्धेनपि बिंदुना दशमैकादशीपरि ॥ तदप्येकादशीत्यं स्याद्वा दशममुपोषयेदिति ॥ सोयं कलाकाष्ठादि वेधोरुणोदये स्था
यैरिवेव समानः ॥ तत्र अरुणोदयवेधो वैष्णवविषयः ॥ तं च गरुडपुराणे विस्पष्टमवगम्यते ॥ दशमीशेषसंयुक्तो य
दि स्यादरुणोदयः ॥ नैवोपोष्यं वैष्णवेन तदिनैकादशीव्रतमिति ॥ वैखानसपंचत्रात्र वैष्णवागमोक्तरीत्यां प्राप्नो वैष्णवः
अंत एव स्कंदपुराणे वैष्णवस्य रूपमभिहितं ॥ परमापदमापन्नो ह वै वासमुपस्थितो नैकादशीत्यजेद्यस्तस्य स्पृहीत्वा
स्त्रिवैष्णवी ॥ समात्मा सर्वजीवेषु निजाचारादविभुतः ॥ विष्णुर्विंता त्विलाचारः सहिवैष्णवन्यते इति ॥ विष्णुपुराणे
पि ॥ न चलति निष्ठवर्णधर्मतोयः सममतिरात्महं स्फुटिपद्मपद्मे ॥ न हरति न वहति कंचिदुच्चैः मितमनु संतमवै
हिविष्णुनक्तमिति ॥ यथोक्तगुणसंपन्नो वैष्णवदाक्षां प्राप्नोयस्तं प्रति तिथिरेवं निर्णयः ॥ एकादशी द्विविधा अ

रुणेदयवेधवतीशुद्धावेति॥ तत्रवेधवतीसर्वथात्याज्यानेवोपोष्यं वैष्णवेन तद्धिनेकादशीचतमितिगुप्तपुत्राले
 सामान्येनप्रतिषेधात्॥ विशेषस्तुसंपृक्तादिप्रतिषेधोऽष्टमः॥ यस्मिन्वेधातिवेधमहावेधयोगाख्यामोशराख्यादो
 षाः पूर्वमुक्तास्तेषुसत्सुएकादशीसंपृक्तसंदिग्धसंयुक्तसंकीर्णनामनिर्वचयित्यते॥ अरुणेदयस्यप्रथममु
 टिकायांदशमीसप्तमोवेधउक्तः॥ सचद्विविधः॥ वटिकाप्रारंभेनतत्रवटिकायांचदशमीवृत्तिनेदात्रप्रारंभमा
 त्रदशमीयुक्तेकादशीसंपृक्तेत्युच्यते॥ तत्रवटिकावृत्तिदशमीसप्तमयुक्तेकादशीसंदिग्धा॥ अरुणेदयप्रथममु
 क्तदशमीव्याप्तिवेधः तदुपेतैकादशीसंयुक्तेत्युच्यते॥ सूर्यमंडलदशनिसेदेहवेलायांदशमीसप्तमोवेधः तदुक्ते
 कादशीसंकीर्णेत्युच्यते॥ सूर्यमंडलदशनिसेदेहवेलायां ताएताः संपृक्तादयसंपृक्तादयश्चतस्रोपित्याज्यास्त
 थाचजोभिलः॥ अरुणेदयवेलायांदशमीयदिसंगता॥ संपृक्तेकादशीतांतुमोहिनेदत्रवानविनुरिति॥ गरुड
 उराले॥ उदयात्प्राक्त्रिवटिकाव्यापिनैकादशीयदा॥ संदिग्धेकादशीनामवर्ज्येधर्मकांक्षिभिः॥ उदयात्प्राक्
 त्रिमुहूर्तेनव्यापिनैकादशीयदा॥ संपृक्तेकादशीनामवर्ज्येधर्मदेहे॥ आदित्योदयवेलायामारन्यधमि
 नादिकाः॥ संप्रत्येकादशीनामत्याज्याधर्मफलेषुभिः॥ पुत्रपौत्रार्थवर्धयेद्वादश्यामुपवासयेत्॥ तत्रक्रतुश

८८

तंपुण्यं त्रयोदश्यांतुपारणमिति॥ यद्यपि पूर्वत्रवेधवाक्ये सार्धं त्रिवटिकात्रयमित्युक्तं॥ अत्रतुसंदिग्धेकादशीवाक्ये
 त्रिवटिकेत्युक्तं तथापि नैतावतावेधमोएविरोधः शंक्नीयः॥ शास्त्रद्वयस्यापि दशमीवेधस्यागपरत्वात्॥ तदेवं
 सामान्यविशेषायां प्रतिषिद्धत्वादरुणेदयविद्धेकादशीवैष्णवेनपरित्याज्यायस्तयोगसंज्ञकश्चतुर्थेविधस्त
 स्यत्याज्यत्वमर्थस्तिथं॥ अरुणेदयवेधोपियहास्यज्यतेतदाकिमुक्तंयं सूर्योदयवेधइति॥ वचनं तत्रैकाद
 शीकैः पूर्वमेवोदाहृतं॥ यातुचतुर्विधरहिताश्चैकादशीसाद्विविधाआधिक्येनयुक्तातद्विहिताः॥ आधिक्य
 चत्रिविधं॥ एकादश्याधिक्यं द्वादश्याधिक्यं त्रयोदश्याधिक्येति॥ त्रिष्यप्येतेष्वरुणेदयमारन्यधमवृत्तं शुद्धम
 प्येकादशीपरित्यज्यपरेषु रूपवासः कर्तव्यः॥ तत्रैकादश्याधिक्येनारदग्राह॥ संप्रत्येकादशीयत्रद्वादश्यावृ
 त्तिगामिनी॥ द्वादश्यालंघनं कार्यं त्रयोदश्यांतुपारणमिति॥ स्मृत्यंतरेपि॥ एकादशीयदाश्रयपरतः पुन
 रेवसा॥ पुण्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यांतुपारणमिति॥ विष्णुरहस्येपि॥ एकादशीकलाप्राप्तायेनद्वादश्यामुप
 षिता॥ पुण्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यांतुपारणमिति॥ द्वादश्याधिक्ये व्यासग्राह॥ एकादशीयदातुप्रापर
 तोद्वादशीनवेदा॥ उपोष्याद्वादशीतत्रयदीत्येत्तरमागतिमिति॥ त्रयोदश्याधिक्येष्टमुहं ग्राह॥ संप्रत्येकादशीयत्र
 प्रजातेपुनरेवसा॥ तत्रोपोष्याद्वितीयातुपरतोद्वादशीयदीति॥ स्मृत्यंतरेपि॥ एकादशीतुसंप्रत्येकादशीपरतोद्वा
 नारसेपि संप्रत्येकादशीयत्रप्रजातेपुनरेवसा॥ सर्वैरेवोत्तराकार्यापरतोद्वादशीयदीति॥ १

ना

दशी यदि॥ एकादशीपरि त्यज्य द्वादश्यां समुपोषयेदिति॥ न नयाधिक्यरहितायां तु शुद्धायां न कोपि संदेहोऽस्ति॥ इति वे
 स्मवादी सायुक्तौ मेकादशीनिर्णयः॥ ॥ अथ श्रौतस्मार्तपर्यवसितानां पांचरात्रादिद्वारहितानामेकादशीनिर्णय
 ते॥ अरुणोदयवेधस्य वैष्णवविषयत्वेन वस्थिते सत्पुन्यवेधः स्मार्तानुष्ठापिविषयत्वेन परिशिष्यते॥ अतए
 व स्मर्तैर्निर्यते॥ अतिवेधमहावेधा ये वेधास्तिथिभुक्ताः॥ सर्वेष्वेधाविज्ञेया वेधः स्रयोदये मत इति॥ एवं वस्म
 योदयवेधमपेक्ष्यैकादशीद्विधा निघते शुद्धा विद्वा चेति॥ तच्चैतं शुद्धायां पूर्ववच्चातुर्विध्यं न वति॥ एकादश्याधिक्य
 द्वादश्याधिक्यमुत्तयाधिक्यमनुत्तयाधिक्यं चेति॥ एवं च विद्यायामपि चत्वारो नेदा न्नेयाः॥ शुद्धायां मेकादश्याधि
 क्येद्वयोस्तिथ्योरुपवासयोग्यतामाहृदवसिष्ठः॥ संपूर्णैकादशी प्रजाते पुनरेव सा॥ लुप्यते द्वादशी सा स्मिन् न पवा
 सः कथं न वेत्॥ न पोष्येतिथी तत्र विष्णुप्रीणन तत्परेरिति॥ न नयोरधिकारि नेदेन व्यवस्था स्कंदपुराणे दर्शिता
 प्रथमे ह निसंश्रुणा व्याप्या होरात्रसंयुता॥ द्वादश्यां च तथा तात दृश्यते पुनरेव च॥ पूर्वाकायगिहृत्वे स्तिथिनि
 श्चोत्तराविभोदति॥ एतच्च परे धुर्दृश्यता वविषयी तथा च स्मृत्यंतरे पुनः प्रजात समये धृष्टिकै कायदा
 भवेत्॥ अत्रोपवासो विहितश्चतुर्थश्च मवासीना॥ विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशी न चेदिति॥ गारुडपुरा
 णेपि॥ पुनः प्रजात समये धृष्टिकै कायदि न वेत्॥ अत्रोपवासो विहितो वनस्थस्य यते स्तथा॥ विधवायाश्च

८५

तत्रैव परतो द्वादशी न चेदिति॥ द्वादश्याधिक्ये पूर्ववच्चतुर्पवासमाह नारदः॥ न चेदेकादश्याविष्णोर्द्वादश्यापरतः स्थिता॥ उपोष्यैकादशात्
 त्रयदी चैतरे मंपदमिति॥ स्कंदेपि॥ शुद्धायां समाही वा समहोराधिक्योत्तरा॥ एकादश्यामुपवसे न्नुद्धां वैष्णवा मपीति॥ द्वा
 सी वेधरहिता शुद्धैकादशी परे धुरुदया हर्धनास्ति किंतु दये समा ततो न्यूना वा च यो रापि पक्षयोर्द्वादशा परे धुरुदये समा न्यूना धिका
 वा न पतित तत्र सर्वत्र शुद्धैकादशपुण्योपानव विद्वां वैष्णवी द्वादशा मुपवसेदित्यर्थः॥ एवं च सति प्रकृते द्वादश्याधिक्येपि एकादशी स
 मन्तूनयोरन्यतरत्या त्रयमेवोपोष्या इत्युक्तं न वति॥ उत्तयाधिक्ये परे धुरुपवासो गारुडपुराणे दर्शितः॥ संपूर्णैकादश्याय प्रजा
 ते पुनरेव सा॥ तत्रोपोष्या परा पुण्या परतो द्वादश्या यदीति॥ वाराहपुराणेपि॥ एकादशी विष्णुना च द्वादशी परतः स्थिता॥ उपोष्या द्वा
 दशी तत्र यदी चैतरे मंपदमिति॥ स्मृत्यंतरेपि॥ संपूर्णैकादश्याय प्रजा ते पुनरेव सा॥ वैष्णवी च त्रयो दश्या धृष्टिकै कापि द्रम
 ते॥ गृहस्थोपि पुरां कुर्यात्पूर्वां नोपवसेत्तदा॥ पूर्णप्येकादशीत्याज्या वर्द्धते चितयं यदीति॥ एवं मेकैका धिके द्वितीया धिकेपि
 निर्णयो दर्शितः॥ अनुत्तया धिके तु नास्ति संदेहः॥ इति शुद्धायां चत्वारो नेदा व्यवस्थापिताः॥ अथ विद्यायां चत्वारो नेदा व्यव
 ष्य स्थाप्यते॥ तत्राप्येकादश्याधिक्ये पूर्ववच्चैतरे व्यवस्था दृष्टव्या॥ तदा ह प्रचेताः॥ एकादशी विद्वद्वा च शुक्ले स्रमे वेरो
 यतः॥ उत्तरांतु यतिः कुर्यात्पूर्वा मुपवसेत् इहूति॥ न चैतद्वाक्यं शुद्धाधिक्ये चरितार्थमिति संकनीयं॥ बाधकाभावेन विद्वा
 धिक्येपि तच्च न प्रत्येनेति वा रयितु मशक्यत्वात्॥ द्वादश्याधिक्ये परे धुरुपवासः॥ तदाह व्यासः॥ एकादशीय रात्रौ तापरतो द्वा

घट्टयसामान्येन प्रवृत्तत्वात् तेष्ववस्थातो नित्यविषयाणि। तत्र वेत्सवविषये निरंकुशं प्रवृत्तं ते स्यात् त्रिविधं येन भया
 धिक्येकादश्याधिकेन सर्वपुरुषविषयाणि दृष्टव्यानि। दशमीविद्युप्यनुज्ञापकानि विविधचनान्युपलभ्यते
 घथास्तदपुराणे। त्रयोदश्यां नलये तद्दशमीयदिविचन। उपोष्येकादशीतत्र दशमीमिश्रितापि वेति। स्यात्तरे
 उपोष्येकादशीतत्र दशमीननवेद्यदि। दशम्यापि हि मिश्रैव एकादशेव धर्मरुदिति। दृष्टवसि यः। द्वादशी स्वल्प
 मत्यापि यदिन स्यात्परहनि। दशमीमिश्रिताकार्यं महापातकनाशनीति। अथ श्रगः। एकादशी नलयेतसक
 लाद्वादशीनवेत्ता उपोष्यादशमीविद्युत्तुषिरुदात्तको ब्रवीत्। हारी तोपि। त्रयोदश्यां ब्रह्मदानं द्वादशी दृष्टि
 काद्यं। दशम्येकादशीविद्युत्तुषिरुदात्तको ब्रवीत्। एतादृशानि वाक्यानि सर्वाण्युपलभ्यते। सव
 पुरुषविषयाणि। एकादश्याधिके तु गुरुत्वात् त्रिविषयाणि दृष्टव्यानि। नलयेतामिवेत्सवविषयाणि
 वेत्सवप्रकरणे बुविद्युत्तुषिरुदात्तको ब्रवीत्। संमूल्येकादशीपरित्यागविषयाणि कानि विद्वन्नाम
 पलभ्यते तद्यथास्तदपुराणे। एकादशी नवेत्तारणपरितो द्वादशीयदि। तदा एकादशी सक्ता द्वादशी समुपा
 वयेत्। इति कालिकापुराणेपि। एकादशीयसप्तम्यपरितो द्वादशी भवेत्। उपोष्याद्वादशीतत्र त्रिविद्युत्तुषिः
 प्रशस्यत इति। गुरुदपुराणे। सप्तम्येव घट्टय न दानं द्वादशैव विवधति। ततो व्यातु न दशम्यातिथिदृष्टिः प्रश
 स्यत इति। ईदृशानि सर्वाणि वेत्सवविषयाणि। दिनत्रयविषयाणि कानि विद्वन्नाम पलभ्यते तद्यथा

६१

नादः। यदि देवतुसंति ध्येदेकादश्यां तिथि त्रयं। तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादशी पारले नवेदिति कर्मपुराणे। हि
 स्मृतेकादशीयत्र तत्र संति हि तोहृति। ता मेकोपवसेत्ता मम कामो विष्णु तत्पर इति। अत्राद्यंतयो दशमी द्वा
 दशमे मध्ये एकादशी ते तादृशं दिनत्रयं यदा प्राप्नोति तदा परतो द्वादशी दृष्टिश्चेत्स नयं संभवति। तत्र य
 इति स्मृतादिनत्रयं यथोक्तं मुपोष्यं तदुक्तं पुराणतरे। दिनत्रयमृते देवि नोपोष्यादशमी पुता। से
 वोपोष्या सदा पुण्या परतश्चेत्त्रयोदशीति। द्वादशी दृष्टवेकादशीयदालुतेत्यनेन व्यासवचनेन परेद्युत्त
 यवास इति पूर्वमेव निरणतां यदा त्वाद्यंतयो रेकादशी त्रयोदशमे मध्ये द्वादशी ते तादृशं दिनत्रयं तदा नारे
 न समर्थते। एकादशी द्वादशी च रात्रि शेषे त्रयोदशी। तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारलमिति। एकाद
 शी द्वादशी च रात्रि शेषे त्रयोदशी। त्रिस्त्रिंशानामसा प्रोक्ता ब्रह्महत्या अपोहतीति। तदेतदेत्सवविषयं यति
 विषयका इष्टव्यं। गुरुत्वे तु तत्रिविधं। तथा च कर्मपुराणे। एकादशी द्वादशी च रात्रि शेषे त्रयोदशी। अतः स
 पवासं न कुर्वत पुत्रपौत्रसमाप्तिरिति। पद्मपुराणे। एकादशी द्वादशी च रात्रि शेषे त्रयोदशी। अतः स
 कृतं होरात्रयोपोष्यं तत्सुतार्थमिति। यत्तु स ध्येत्तु नोक्तं। अविद्या नि निविद्धं चेतन्यं ते दिनानि
 तु। मुहुर्तेः पंचमिविद्धं ग्राह्यं वैकादशीतिथिरिति। तदर्थं विद्वान्यन्या निदिनामुपवसेद्बुधः। सर्व
 विद्वानकर्तव्या यथाकादश्यादमी। एकादशी तु कुर्वत सीयते द्वादशी परति। अत्रानेव यो यति

विषयः विधिर्गृहस्थविषयः वेधबाहुस्येन हेयत्वशं कामाभूदिति पंचमिर्मुहूर्तैरित्युक्तं । तदेव न
 नाविधिवन्नयवस्तु । पनप्रकारोक्त्यादितः । अथवा कस्यस्य मंदबुद्धिरपि व्यवस्थापयितुं शक्नो
 त्येव । इत्युपवासविधिनिर्दिष्टता ॥ ॥ अथाधिकारीति रूप्यते । तत्र नारदः । अष्टाष्टादधिको म
 त्येस्मिन्नपराशरिहोमः । भुंक्ते योमानवो मोहारेकादश्यां सवापकृति । कात्यायनेऽपि । अष्टवर्षाधिको
 मत्येस्मिन्नशीतिस्तुलने येः । एकादश्यामुपवसेत्तु यो रुजयोरपीति । गृहस्थस्य तु केकादश्यामेव नित्योप
 वासः । तथा च कर्मपुराणे । एकादश्यां न भुंजीत परुषो रुजयोरपीति । वानप्रस्थो यतिश्चैव शुक्लामेव सदा
 हाति । न विष्णोः तरे । एकादश्यां न भुंजीत परुषो रुजयोरपि । ब्रह्मचारी च नारी च शुक्लामेव सदा गृहीति । नारी वि
 धवा तस्या एव पतिधर्मत्वात् । पतिमत्या स्तूपवासं निषेधति विष्णुः । पयो जीवति यानारी न पोष्यते तमाचरेत् ।
 आयुष्यं हरते न तु रक्तं वैवर्ग्यतीति । मनुः । नास्ति स्त्रीणां पृथक् कुर्यात् न व्रतनाथ्यं पोषणमिति । मार्क
 यः । नारी एव त्वननुज्ञाता न त्रीपित्रा सुतेन वा । निःफलं तु न वेत्तु स्यात्तु करोति व्रतादिकीमेति । आदिशब्द
 इत्यालंकारगंधधूपं नाना मुपसंग्रहः । तदाह मनुः । पुष्पा लंकारवस्त्रालिगंधधूपानुलेपनमिति । पत्यु
 रनुमत्यानुपनी । व्रतादिकेष्वधिकारिणा भवति । तदाह कात्यायनः । नाप्यित्युर्मते नैव व्रतादिनाचरेत्सरेति ॥
 शुक्लामेव लेवकारः । नृस्येकादश्यामुपवासनिषेधपरः । तथा च कर्मपुराणे संक्रांत्यां रुक्षपक्षे च रविशु
 कदिने तथा । एकादश्यां न कुर्वीत उपवासं च पारणमिति । गौतमोऽपि । आदित्ये हनि संक्रांत्या मसिते का

६३

दशा पुत्रा वती पातेतु तेश्च पुत्री नोपवसेद्गृहीति । अत्र पुत्रीति विशेषणं पुत्रवत्ते दोषप्रदर्शनार्थं । तथा
 च पद्मपुराणे । संक्रांत्यामुपवासे न पारणेन युधिष्ठिर । एकादश्यां च रुक्षपक्षे पुत्रो विनश्यतीति ।
 नारदोऽपि । इंदुस्येकं संक्रांत्या वेकादश्यां सिते तरे । उपवासं न कुर्वीत यदीह संतति ध्रुवमिति । अत्र संक्रा
 त्पारिष्पवासनिषेधः संक्रांत्यादिनिमित्तकः । नैकादशी निमित्तकः । तथा च कात्यायनः । एकादशी शुक्ल
 सुरविसंक्रमणे तथा । चंद्रसूर्योपरागे च न कुर्यात्पुत्रवान् गृहीति । तत्र पुत्रोपवासस्य निषेधो यमुदा
 हृतः । नानुषंगरुतो ग्राहो यतो नित्यमुपोषणमिति । अयमर्थः । एकादश्यामुपवासस्य नित्यत्वात् संक्रा
 त्प्राधूपवासस्य नित्यत्वात् संक्रांत्यामुपवासस्य काम्यत्वात् काम्योपवासनिषेधो न नित्योपवासनिषे
 धः सिध्यतीति संक्रांत्यादिनिमित्तकोपवासः संबर्तनीयः ॥ अमावास्या दशैव संक्रांतिश्च विशेषतः ।
 एताः प्रसिद्धास्तिथयो भानुवारस्तथैव च । अत्र स्नानं तु पोहो मोदेवता नां च सक्तमिति । उपवासस्तथापि
 मेकैकपावनं स्मृतमिति । गृहस्थस्य तु शुक्लामेव नित्योपवास इत्युक्तं । नैमित्तिक काम्योपवासोऽतुल्य
 यामपि कर्तव्यौ । तत्र नैमित्तिकः स्मृत्यंतरे पद्यते । शयनी बाधनी मध्ये या रुक्षपक्षे कादशी न वेत् । सैवोपोष्या
 गृहस्थे नान्या रुक्षपक्षे च नेति । काम्यस्तु पुराणे । पितृणां गतिमर्हन् रुक्षपक्षे समुपोषये
 दिति । सन कुमारः । भानुवारेण संयुक्ता रुक्षपक्षे संक्रांतिसंयुता । एकादशी सते पोष्या सर्वसंपत्करीतिथि
 रिति । मत्स्यपुराणेऽपि । एकादश्यां तु रुक्षपक्षे यामुपोष्य विधिवन्नरः । पुत्राना पुः समृद्धिं वसायुः उपवसा

ब्रतीति। दिनरूपे पुत्रवतो गृहस्थोपवासो निषिद्धः। तथा च पितामहः। एकादश्यां दिनरूपे उपवासं क
 रीतिर्यः। तस्य पुत्रा विनश्यंति मद्यं यापि दुतयेति। मत्स्यपुराणेऽपि। दिनरूपे कस्य कां तो ग्रहणे च दस्युयोः
 उपवासं न कुर्वत पुत्रपौत्रसमन्विता इति। दिनरूपे लहणं पञ्चपुराणे। द्वैतिथ्यं तावेकवारं यस्मिन् सप्ताहदिनरू
 पः। इति। बलिष्ठोपि। एकस्मिन् सावने वक्रितिथीनां त्रितयं यदा तदा दिनरूपः प्रोक्तः। तत्र साहसिकं फलमिति पूज
 मत्रोपवासव्यतिरिक्तानां दिनां यदुष्टं। उपवासस्य निषिद्धत्वात्। इदं विषये किं कर्तव्यमित्याकांक्षायां बभूवुराणे
 पद्यते। उपवासे निषिद्धं तु न संविद्विषयकस्येति। न दुष्पक्षपवासे न उपवासफलं न तेन न कुरु विधानं न मोदनं
 वा फलं तिलाः हीरमथां बुवात्। यत्तं च गच्छं यदि वा पिबायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं चेति। उपवासा समर्थस्य एकनक्ता
 दीनि कुर्यात्। तथा च स्मृतिः। उपवासे त्वशक्ता नाम शीते रूध्रं विना। एकनक्तादिकं कार्यमाह बोद्धव्यं नो मुनिरिति।
 माकं देयपुराणे एकनक्तेन तेन तथैवावाचितेन च। उपवासे न जाने न नतिर्ह्यदशिको न वेत्। इति। कर्तुं पुराणिपि
 एकनक्तेन न तेन साणं दृष्टातुरः हिमेत्। नाति क्रमेद्वा दं तु उपवासधत्तेन च। एकनक्तेन न तेन वा लघु दृष्टातुरः
 हिमेत्। यद्यो मूलं फलं वापि न निर्ह्यदशिको न वेत्। न विष्णुपुराणेपि एकादश्यामुपवसे त्रक्तं वापि समाचरेत्।
 नित्यकाम्ययोरशक्तास्तप्रतिनिधिर्विर्तं कार्येयुः तथा च विष्णुरहस्ये। असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपलब्धि
 ते। कार्ये हर्मपत्नी वा पुत्रं वा विनयाचितमिति चेन्न नतिः। भार्यापत्युर्विर्तं कुर्यात्। भार्यायाश्च पतिर्विर्तं। अ
 सामर्थ्ये परस्माद्यो व्रतजंगो न जायते। स्कंदपुराणे पुत्रं वा विनयोपेतं भर्तृनी प्रातरंतथा। एषामभावा एवात्तं

६३

५८ वाह्यं विनियोजयेत्। प्रातरं न गिरी शिष्यं कार्ये द्वाह्यं दिनिरिति। स्मृत्यंतरेपि पितृमातृपति-आरुभ्यश्च
 गुर्वदिभूजो। अदृष्टार्थमुपोषित्वा स्वयं च फलं नाग्रवेदिति। कात्यायनः पितृमातृस्वस्रभ्रातृगुर्वर्थे च विशेषतः।
 उपवासं प्रकुर्वीतः। पुण्यं शतगुणं भवेत्। दक्षिणं नात्र दातव्यं शुश्रूषा विहिता च सा। नारी च पतिमुद्दिश्य एकादश्यामु
 पोषिता। पुण्यं शतगुणं प्राप्नुम्यः पारदर्शिनः। उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंरीयं। राजपुत्रं हविषार्थं
 च एकादश्यामुपोषितः। पुत्रे धारुत्रियस्यार्धं फलं प्राप्नोति निश्चितं। पितामहादीनुद्दिश्य एका
 दश्यामुपोषिते। तत्ते तु तत्फलं विधाः समग्रं फलमाप्नुयुः। कर्त्ता दशगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः।
 यमुद्दिश्य तत्ते सोपि सैतर्ल फलमाप्नुयात्। प्रतिनिधौ च कश्चिद्विशेषः स्मर्यते। काम्ये प्रति
 निधिर्नास्ति नित्या नैमित्तिके च सः। काम्ये पूजकमादूर्ध्वं केचित्प्रतिनिधिविदुरिति। अयमर्थः
 नित्यं नैमित्तिके च प्रतिनिधिना पूजकमप्यकारयेत्। काम्यं तु स्वसामर्थ्यं परस्वयमेवोपक्रम्य
 कुर्यात्। असामर्थ्येन पूजकमादूर्ध्वं प्रतिनिधिनापि कारयेत्। उपवासा कुराणे प्रायश्चित्तं स्मर्यते।
 अष्टम्या च चतुर्दश्यादिवा नुक्ते दवं चरेत्। एकादश्यादिवा त्रौ न क्तवैवतु पर्वणीति। स्मृत्यं
 तरे। अर्कपर्वद्वये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमीदिवा। एकादश्यामहोरात्रं नुक्ता चांशयणं चरेत्।
 अथ काम्योपवासक्रमः। तत्रागिराः। सायमाद्यंतयोरहोः सायं प्रातश्च मध्यमे। उपवा

सफलं वेपुर्नृणां चतुष्टयमिति देवतः दशम्यामेकनक्तसु मांसमेव न वर्जितः। एकादशी मुख
 वसेत्यस्योक्तं योरपि। देवतासु स्पृष्टव्यं कर्मितं तस्य सिध्यतीति। वृहस्पतिरपि। रिवाग्निं पशुं च
 पुनर्नोत्तिनं मेयुने। सोऽंकां स्पामिषं तैलं द्वापश्यामण्यं वर्जयेत् कर्मपुराणे कांस्पमांसमसूरात्रं वलाकान्
 कोरदूषकान्। शाकं मधुपरात्रं च त्र्येदुपवसं चित्रमिति। स्मृत्यतरेपि शाकं मांसमसूरात्रं च पुनर्नोत्तिनं
 मेयुने। एतत्तु वृषान् च दशम्यां वैस्पृष्टव्यं जेतुं विष्णुधर्म-असंभाष्या न हि संभाष्य तुल्यं स्पृष्टव्यं सिकादत्तं।
 आमलकाः फलं वापि पारले प्राणपशुभ्यः। असक्तं लक्ष्मणं च दिवा स्थाप्य च मेयुने। तां कुर्यात्तद्वर्णमांसं वर्ज्यं
 ये हतवासर इति। वसिष्ठः उपवासे तथा श्राद्धे न खादं दंतधावनं दंतानां काष्ठं सयोगे हति सप्तकुलादि
 चेति दंतधावने प्रायश्चित्तं च विष्णुहस्ये श्राद्धे उपवासदि वसेरवादि त्वा दंतधावनं गायत्र्याः शतं संभूत
 मंबु प्राश्य विष्णुध्यातीति। हारीतः पतितपाखंडिनास्तिकं सनायणं मन्त्रांश्चीलादिकं मुपवासादिषु न
 र्जयेदिति। कर्मपुराणे बहिर्गमांस्तजान्स्तिपतितं च रजसलो न स्पृशेन्नाभिभाषेत न हेतव्रतवासर
 इति विष्णुहस्ये स्मृत्या लोक नगंधादि स्थापनं परिकीर्तनं। अनुस्य वर्जयेत्सर्वं यासां तां चापिकं
 दूषणं। गात्रीभ्यं गतिरोभ्यं गंतं ब्रूयन्वा नुलेपनं। व्रतस्त्री वर्जयेत्सर्वं यत्रान्यत्र निराकृतमिति ब्रह्मा
 उपुराणेपि कांस्पमांसं सूर्यतोऽलो मं वितयनायणं। व्यायामं च प्रवासं च दिवा स्वप्नं तथा जनेति।
 पिष्टं मसूरांश्च द्वापश्यां तां निवेष्टव्यः। द्वापश्यां वर्जयेन्नित्यं सर्वपापे प्रमुच्यते इति एकादशीं श्राद्ध

२४

तत्वापि नोक्तं। तद्वत्का स्यायनः। उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नेमिति कृतं वेत्तु। उपवासं तदा कुर्यादाद्या
 यपि न सेवितमिति। तथा। मातापित्रोः दूये प्राप्ते न वेदेकादशी यदा। अन्यर्चयिष्ये देवांश्च श्राद्धं घृतिरसे
 वितमिति। यत्तु वर्ज्यं। श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो न भुंक्ते चिदसेवितो हविर्देवान् गृह्णति कथं च पितरस्तथेति।
 तदेकादशी व्यतिरिक्तविषयं। श्राद्धाणे नापि नोक्तं न कार्यं सिध्यति। तस्य नोक्तं न कार्यं विधानात्। अथ
 सिद्धतां नुष्ठानक्रमः। प्रथमं दशम्यामेकनक्तं कृत्वा अनंतरं दंतधावनं कुर्यात्। तथा च स्मर्यते। दशम्या
 मेकनक्तं गृह्णत्वा दवे दंतधावनमिति। तदनंतरं दशम्यां रात्रौ नियमग्रहणं कुर्यात्। तदुक्तं ब्रह्मवेवसे
 प्राप्ते हरिद्वे सस्य कृविधाय नियमं निषि। दशम्या मुपवासस्य प्रकुर्यादस्य वं व्रतमिति। नियमोक्त
 रदीये स्मर्यते। अक्षय्यवर्णः सर्वं हविष्यान्ननिषेधितः। अवनित्यं शयनाः त्रिषु संगविवर्जित
 इति। ततः प्रातरुत्थाये कादश्यां वा स्यात्तदनुष्ठानं विदधात्। तत्प्रकारस्तु। शरीरमंतः करणोपवा
 तं वा च विष्णुर्जगवानशेषां शमं नयन्तु स्तुमये हार्यपापादनं ते हृदि संनिविष्टे। अतः शुद्धिबहिः
 शुद्धिं शुद्धिधर्मं यो व्यूतः। सकलं तु ममेतस्मिन् शुद्धिरेवास्मि सर्वतां वा सोपवाता न न शो बो द्वांश्च
 जगवान्। शमं नयन्तं तां स्याद्विष्णुश्चेतसि संनिविष्टः। अनंतरं प्रातः सकलं कुर्यात्। तदुक्तं वा
 हपुराणे। गृहीत्वोदं बंध्यां वादि सत्तं मुदरुत्तुवः। उपवासं गृहीत्वा घृष्टं वा वायं वधारयेदिति। अं
 वरं तां प्रपात्रं सकलं समाह विष्णुः। एकादशीं निराहारं स्ति त्वाह मपरे हति। नोत्थापि पुं दशकाहार

लामेनवाच्यतादृक् चार्थततोविद्वान्पुण्यां जलिमथार्थयेत्। अनंतं रतस्यात्र गते जलं पिबेत्। तदा
 कात्यायनः। अथाहरेण मंत्रेण त्रिर्नानि मंत्रितं। नृपवासफलं त्रिः। पिबेत्सात्र गतं तत्र मिति विद्वेका
 दृक् पवासैरात्रो संकल्पः। तथा च नारदो विद्वो पवासैः सकलं निरंत्यं। समाहितः। रात्रौ सप्तं पदे हि सु
 संकल्पं चतस्रं पदेति। मध्यरात्रौ पुरिदशमी पुत्रावेदेकादशी। तस्या मध्याह्नस्योपरि संकल्पः। तथा वस्त्र
 तिः। दशम्याः संगतो वेणु मध्यरात्रौ रेणु। बर्तव्यं शत्रु रोयामान संकल्पार्चनयोः। सदेति। एकादश्यां देवस्योप
 रि पुष्पमंडपं कारयेत्। तदुक्तं ब्रह्मपुराणे। एकादश्यां शुभे पदे निराहारः समाहितः। नाना पुष्पैर्मुनिश्रेष्ठ वि
 वित्रं पुष्पमंडपं। स्त्रावाचारं पश्चात्। जागरं कारयेत्। तस्मिन् मंडपे देवमर्चयेत्। तदुक्तं ब्रह्मपुराणे।
 एकादश्यां शुभे पदे निराहारः समाहितः। स्त्रावा सम्पन्न विधानेन सोपवासो हित इति। संसृज्य विधिं वदितुं
 दृष्ट्या सु समाहितः। पुष्पैर्गंधैः स्त्रावा धूपैश्च। पदे नैवेद्यकैः। पदे नृपचारैर्बहुविधैर्जपक्रमैः। ब्रह्मरूपैः। स्त्रो
 वै नो नाविधेः। विधेर्गन्तवाद्यमनो हरेः। दंडवत्प्रणिपातैश्च। जपशये स्त्रयोत्रमेः। एवं संपूज्य विधिं यदा
 त्रौक्त्या प्रजागरं। याति विस्मोः परं स्थानं नरो नास्मिन्न संशयः॥ ॥ ॥ द्वादश्यां कर्त्तव्यं साहकार्या
 यनः॥ ॥ प्रातः स्त्रावा हरिः। नृपवासं समर्पयेत्। अज्ञानतिमिरांधस्य ब्रूते नातं तं केशवः। प्रसा
 दस्तु मुखो नापमानं। दृष्टिं प्रतेन वा। मंत्रं कृत्वा हारयेत् निवेद्योपोषणं व्रतं॥ द्वादश्यां पारणं कुर्यात्। तव
 र्जं विवाधपोदकं। मिति। तत्तत्काले रात्रौ च न रहितं नृपवासमात्रं कुर्यात्। तदुक्तं कर्मपुराणे। कात्या

५

पवासं प्रकरोते संतरा मृतस्तत्कालं तत्र का म्य ब्रूते कुर्यात्। दानार्चन विवर्जित मिति। बाराहपुराणे। तत्तत्काले च न
 रः स्त्रावा घणमपमनसा हरिः। एकादश्यां नृपवासं। तत्र तमेवं नृपयते। एतत्तत्काले पिबेत्। नृपजीत एकादश्यां सदा
 नरः। द्वादश्यां तु समं। या स्त्रावा विष्णु प्रणम्य वेति। तत्र पारित्यक्तं। द्वादश्यां नृपवासं। तत्तत्काले कुर्यात्। तदुक्तं मत्स्य
 पुराणे। तत्तत्काले च नरः स्त्रावा हृत्पिबेत्। नारदो नायानंदत्वा विधानेन नृपवासं फलमश्नुते इति। स्त्रीणां रजोपे
 धिपिनं व्रतयागः। किंतु देवा र्चनारि र्हितं। तत्तत्काले विद्वो पवासमात्रं कारयेत्। तदा ह्यो लस्यः। एकादश्यां नृप
 जीत नारी दृष्टे रजस्य रि। सप्यं शृणोति। संप्रवृत्ते पिरजसि न स्याज्यं द्वादशी व्रत मिति। सत्यव्रतोपि। प्रारब्ध
 रीर्धतपसां नाराणां वेदो मवेत्। न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः। कदाचनेति। सुध्यने तदेव तार्चनादि बंधु
 र्यात्। तथा वस्त्रं। स्त्रावा नृपवासं। तदुक्तं शुक्या त्परि चारणे। पंचमे हनि शुद्धाया देवे पित्रे च कर्मणि
 इति। नित्योपवासं कुर्यात् विष्णु रूपा मिति। अथ नित्योपवासी चेत्तायं प्रातर्भुजि क्रियां। बर्तय न मतिमा
 न विप्रसंश्रये हरि वासर इति। ब्रह्मवेवर्त्तवि। इति विज्ञाय कुर्यात्। तव श्य मेकादशी व्रतं। विशेषं नियमां कौ
 शिके। तत्र भुक्तिवर्त्तनं। निगृहीतं इति। अद्वादशी। ह्यो विष्णु तस्यः। उपोष्ये कादशी याया नृपयते नात्र
 शयः। शक्नोत्यनियमा नाचरेत्। तथा च कात्यायनः। शक्तिमांस्तु पुनः कुर्यात्। नियमं सविशेषणमिति
 यदा द्वादश्यां श्रवणं नरं न वेत्तु तदा शुद्धा द्वादशी मपि परित्यज्य द्वादश्यां मेवोपवासं कुर्यात्। तथा च नार

दीये। शुक्ल वा यदि वा कृष्ण द्वादशी। अथ वृणुते। तयोरेवोपवासश्च त्रयोदश्यां च पारणमिति। तथा। एका
 दश्यां त्वविद्यां संश्रये श्रवणे तदा। नृपोष्ण द्वादशी शुद्धा सर्वपापसुधा बोधेति। यदा त्रयोदश्यां द्वादश्याः कृत्वा
 द्वयं चाप्यदये संभवति। तदा द्वादशी काल एव पारणं कार्यं। तदुक्तं नारदीये। न वेत्त यत्र त्रयोदश्यां द्वादश्यास्तु
 कृत्वा द्वयं। द्वादशाद्वादशं। इति त्रयोदश्यां तु पारणं। कृत्वा द्वयं त्रयं वापि द्वादशी न त्वति क्रमेत्। पारणे मरुतो नृ
 णां तिथिस्तात्कालिकी स्मृतेति। ननु द्वादश्याति क्रमेपि नास्ति दोषः। सा तिथिः सकला हेयेति वचनात्। न सा कल्याणि
 धानादिति चेत्। मैवं सा कल्याणस्नानादिविषयत्वाद्वा कशेषेण स्नानां नृपादि स्थित्यभिधानात्। पारणे तु न सा
 कल्याणवत् प्रवर्तते। तिथिस्तात्कालिकी स्मृतेति वचनात्। द्वादशी काले यदा पारणं तदा ततः प्रागेव सर्वाः
 क्रियाः कल्याणव्याः। तदुक्तं नारदीये। अथायामपविशेत् द्वादश्या मरुतो दये। स्नानं नित्रिमां कार्यं दोन हो
 मादिसंयुताः। एतस्मात्कारणाद्विप्रः प्रसूये स्नानमाचरेत्। पितृ तर्पणं संपु क्तं स्वर्ग्या दृष्ट्वा च द्वादशी।
 महाहानिकरीत्येवा द्वादशी लंघिता नृणां। करोति धर्महरणमस्मान्तेव सरस्वतीति। गरुड पुराणेऽपि। यदा
 सृष्ट्या द्वादशी स्यादंय कषे निजे भवेत्। प्रातर्मध्याह्निके सा पितृ त्रयात्प कर्षणमिति। स्कंद पुराणेऽपि। यदा
 न वेदति वा द्वादशी पारणं दिने। उपः काले द्वयं कृ यत्प्रातर्मध्याह्निके च तदिति। तत्र पारणं सं न वेत्त
 द्विः पारणं कुर्यात्। तदा रुकात्पायनः। संध्यादिकं न वेत्ति स पारणं तु निमित्ततः। अद्रिस्तु पारणं यत्वा य

६६

नेत्यकांते नुक्तिर्न वेदिति। देवलोपि। संकटे विषमेषां द्वादश्यां पारयेत्कथं। अद्रिस्तु पारणं कुर्यात् पुन
 नुक्तं न दोष रुत इति। यदा कलयापि द्वादशी नास्ति तदा त्रयोदश्यामपि पारणं कुर्यात्। तदुक्तं नारदीये। त्रयो
 दश्यां तु शुद्धायां पारणं एधि वी फलं। शतयज्ञादिकं तापिनः प्राप्नोत्यसंशयमिति। पारणं च नैवेद्यं तु सीमि
 श्रितं कुर्यात्। तदुक्तं स्कंद पुराणे। तत्वावेवोपवासं तु यो श्रति द्वादशी दिने। नैवेद्यं तु सीमि श्रितं हत्वा कोटि
 विनारीये मनामिति॥ अथ एकादशी महिमा॥ तत्र वसिष्ठः। एकादशी समुत्थेन वह्निना पातके धुत्वा
 न स्मृता याति राहुं अपि रुन्मश तोडुवं। नेदशं पावनं किंचिन्नराणां नुवि विधते। यादशं पद्मनाभस्य दि
 ने पातकं रुनिरे। तावत्पापानि रेहस्मिन्ति सति मनुजधिप। यावन्नोपवसे ज्जुः पद्मनाभदिन शुभं। अथ
 मेध सहस्राणि वा रुपेय शतानि च। एकादश्या पवासस्य कालो नाहं ति बोडुशी। एकादश्यां द्वियः पापे यत्र त
 न वेति प्रज्ञो। एकादश्या पवासे न तत्सर्वं विलयं वुजेत्। एकादशी समं किंचिन्नराणां न विधते। स्वर्ग मोह प्रप
 त्यपारा उपपुत्र प्रपत्तिनी। सुकलत्र प्रदा ह्येषा शरीरा रोय दधिनी। नगं गता गया भूय न काशी न च पुष्करा
 न च। पिकोर वंसे न रेवान च रेविका। यमुना च न जागा च तुल्या न च परेदिनाह। अनायासे न राजे प्रा
 प्यते वे स्य वेपद। चितामणि समा ह्येषा ह्येषा वापि निधेः समा। सा कल्याणं प्रख्यादेव बोपमा तथेति।
 अस्यामेकादश्याया। पवास प्रतिनिधिस्तु पाणि एक न कन का या चिता दीनि तेषां प्रतिप कृत्वा येति

नोपवासतिथावनुष्ठानां यानितुस्तत्राण्येक न क्तन क्तापीति तेषां पूर्वोक्त न्यायेन मध्याह्नादिव्या
 प्ति तिथि ग्रहण प्राप्ते दशमी विद्या प्रति विध्यते । द्वादशी कल्प्ये स एव विद्या । विना धनं न संस्रणा
 मपि त्यजेत् । यदा चैतत्संस्ताने नियमेषु वतुर्धपो नो योषितं वनक्तं वनक्तं नक्तं मया चितं नंदा
 यां स एव विद्या यां कृपयैश्चर्यमोहितः । एकादशी युताशस्त्रा द्वादश्या समुपोषणे । नक्तं वाया चिते नि
 त्यमेक नक्तं तथा न च । नक्तं वाया चितं तात नैक नक्तं मुपाहरेत् । दशमी सहितं दानं मनर्थं
 रिक्ता सरस्वति । दिना धनं न सार्धं सप्तमुहूर्तैरित्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्यैकं पंचदश्या चितं सप्त
 तां तथा सार्धं सप्तमुहूर्तैस्त्वेव धोये बाधते ब्रतमिति चादृतो न्यूनवेधे तु तिथीं तत्र मध्याह्नादिव्या
 प्तिर्गृहीतव्या ॥ इत्येकादशी निर्णयः ॥ अथ द्वादशी निर्णयः । सा च पुण्यादिशास्त्रेण स
 र्वविद्याग्राह्या । स्कंदपुराणेऽपि । द्वादशा च प्रकर्तव्या एकादश्या युता विनो । स एकादशी च विद्या वि
 स्मृतं नक्तं प्रमानवेरिति । उत्तरविद्या निषेधति ब्रह्मसिद्धः । द्वितीया पंचमी वेधात् । दशमी वत्र
 योषी । चतुर्दशी चोपवासहनुः सर्वेति तिथी इति । न चैव सत्येकादश्या पचासो द्वादश्या पचासश्च
 त्यनयमेकस्मिन् दिने प्राप्नोति । सत्या एव सत्यपि बोधयस्या नो न्यदिशे धा मा वा तसह वा नुष्ठानं न

६९

विध्यति । न च स्त्रेवं रं इति थौ । संपूर्ण तिथौ लेकादशी द्वादश्या पचासौ द्वौ न रं तर्हेण प्राकृतः । तत्र पारणमंते
 ए प्रथमोपवासस्या समाप्तत्वात् द्वितीया पचासत्र मोन संभवतीति चेत् । मैवं । अद्रिः पारणं कृत्वा द्वितीया
 पचासस्य प्रकां तुं शक्यत्वात् । तादृशं तु पारणमशितानशितो भयात्मकं । तत्राशितरूपत्वात् सर्वोपवासं प
 रिसमापयति । अनशितरूपत्वेनोत्तरोपवासं न हति । एतच्च द्वादश्यात्मकत्वं दर्शयित्वा संप्रकरणे याज्ञमानका
 ह्नने श्रूयते । यदनाश्चानुपवसेत् सोधुकः स्या घदश्या श्राद्धोपपन्नमभिमन्येता यो श्रोतितत्रे वाशिते नवान
 शितं न सोधुकी न वतिना स्य रुद्रः पश्चिममन्यत इति । तस्माद्दुदकपारणे नोपवासद्वयनिवृत्तिः । एतच्च स
 र्वतिथि साधारणं । प्रसूते लेकादशी द्वादश्या देवैक्या दुदकपारणमंते रेणापि न कश्चिदोषः । अतएव स
 र्वते । एकादशी मुपाष्ये वद्वादशी समुपोषयेत् । न तत्र विधिलोपः स्या दुनपो देव तं हरि रिति । उपवासद्वया
 शक्ते केवलं द्वादश्या पचासेनोपवासं कृतं सिध्यति । तथा च स्मृतिः । एकामेकादशीं मुक्ता द्वादशी समुपोष
 येत् । सर्वोपवासं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयमिति । द्वादश्यां तु कर्मोपवासो मार्कंडेयेन दर्शितः । द्वादश्या
 मुपवासेन सिद्ध्यति रूपसर्वशः । चक्रवर्त्तित्वमतुलं संप्राप्ता अनुसां प्रियं ॥ इति द्वादशी निर्णयः ।
 अथ त्रयोदशी निर्णयः ॥ सा च शुक्लरूपस्य परुने देन व्यवतिष्ठते । तत्र शुक्लत्रयोदशी सर्वविद्याग्रा
 ह्या । तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते त्रयोदशी प्रकर्तव्या द्वादशी सहिता मुने । भूतविद्या न कर्तव्या दश्या पूर्णकिं च न ॥

वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तममिति। य पण्यत्र शुक्लपक्षे हरिश्चो नास्ति तथापि रुक्मत्रयोदश्याः परवि
 द्यायावाचनिकत्वात् सर्वविद्वतायाः शुक्लपक्षविषयत्वं परिशिष्यते। सायकावत्रिमुहूर्तमात्रव्यापित्वं न सर्व
 विद्वतायां प्राप्तायां प्रतिपदइवापराह संबोधोपेक्षित इति सूच्यते। तदुक्तं स्कंदपुराणे त्रयोदशी प्रकर्तव्या
 यानवेरापराह कीर्ति। तस्य त्रयोदश्याः परविद्वत्त्वमुक्तं निगमे। षष्ठ्यामीश्वरमावास्यातस्य पदे त्रयोद
 शी। एताः परमुक्ताः पूज्यापराः पूर्वयुतास्तथेति। यत्तु बृहदसिधः। द्वितीयाय च मीवेधादशमी च त्रयोद
 शी। चतुर्दशी चोपवासहन्तः पूर्वोत्तरेति धी इति। तच्छुक्लपक्षविषयं। यदा तु रुक्मपक्षपरविद्वान्तरयते।
 तदा सर्वविद्यायाः तदाह वसिष्ठः। एकादशी तृतीया च षष्ठी त्रैव त्रयोदशी। सर्वविद्यापिकर्तव्या यदि न
 स्यात्परेहनीति। अनेन त्रयोदशी सर्वविद्वत्तदाह संवर्तः। रुक्माष्टमी बृहत्तया सावित्री पटपे नृकी। अनेन
 त्रयोदशी रंभा नृपेष्वा सर्वसंयुता इति। अनन्य त्रयोदशी न विष्यत्पराणे इति। मार्गशीर्षे मले पक्षे इत्यप
 क्रम्य त्रैविध्यानेन नृता विधाते नानं त्रयोदशी रूपं संहारतु। न च मले पक्षे इति शुक्लपक्ष एव तदुक्तं वि
 हितं। तथा च त्रयोदशी प्रकर्तव्या द्वादशी सहिते सनेन सामान्यशास्त्रेणैवा नेन त्रयोदश्याः सर्वविद्वत् प्राप्ता
 वा छे। तदेवानेन विशेषशास्त्रेण विस्पष्टं त्रिपते। ॥ इति त्रयोदशी निर्णयः ॥ अथ चतुर्दशी निर्णयः
 यते। ॥ अत्रापि शुक्लपक्षे नैवेदन्यवस्त्रा भवति। तत्र युग्म शास्त्रेण शुक्लचतुर्दशी परविद्याया

६८

स्यात्तथा च व्यासोपि शुक्लचतुर्दशी ग्राह्या परविद्या सदा व्रत इति। सर्वविद्या निषेधान्नरविद्या विधिश्चैतन्मयं
 न विष्यत्पराणे पद्यते। सदा कार्य त्रयोदश्या न तु युक्ता चतुर्दशी। योर्लमासी युता सा स्या चतुर्दश्या च प्रतिमिति।
 नारदोपे। तृतीयेकादशी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी। सर्वविद्वानकर्तव्या कर्तव्या परसंयुतेति। यत्तु नारदशुक्ल
 चतुर्दश्या मनेन व्रतं न विष्णो नरेभिहितं। तत्र सर्वविद्वत्परविद्वत्त्वमध्याह्नापि नीयात्येति केचिदहः। विंगवा
 तत्र प्रमाणं नोदाहरति। मध्याह्ने नोत्पवेलायां समुत्तीर्य सरित् तटोददशी। लासा स्त्रीणां समुहो रक्तवाससा
 चतुर्दश्या मर्चयंतं नृपादेव पृथक् पृथगिति। अत्र मध्याह्ने ज्येष्ठावेलायां मित्यनेन मध्याह्नस्य कर्मकालत्वं
 प्रतीयते अतस्तस्यापि नीतिरित्यस्या। नैतत्सारं। यथा विनायकव्रते मध्याह्ने सजे येन पेति मध्याह्नः कर्मका
 लत्वेन विहितः नात्र तथा विधिरस्ति। नैदाह तं तु विंगमर्थवादात् तत्वा न्न स्वाते अणकस्य विद्वत्स्य प्रतापकं।
 किंतु सति प्रमाणं तरेतस्योपाहृतं न वति। न चात्र प्रमाणं तरेपश्यामः। अतो न मध्याह्नः कर्मकालत्वं तथापि
 तिदेवस्योदपि नीयात्येति वचनेन युग्मशास्त्रादिनिश्चादयव्यापिनी ग्राह्या सा चेति ध्येतरवत्रिमुहूर्तेति
 मुख्यः कल्पः द्विमुहूर्तेत्यनुक्तः एवं सति शिष्टाचारोपनुरूपो न वति। चैत्रश्रावणचतुर्दश्यां शु
 क्ले अपि रात्रियोगिनो ग्रह्येति। तथा च बोद्धव्यं न। मध्याह्ने श्रावणमास शुक्लपक्षे चतुर्दशी। सारात्रि
 पिनी ग्राह्या परापूर्वाह्नामिनीति। परा मासो तरवत्रिती शुक्लचतुर्दशी। तस्य चतुर्दशी तु सर्वविद्व

वदेवग्राह्या तथा वा पहांबः। तस्य पक्षेष्टमात्रे वरुह्यपक्षे चतुर्दशी। पूर्वविद्वत्कर्तव्या परविद्वानकस्य
 विदिति। अपराह्वापित्वे तु शुक्लचतुर्दश्यपि पूर्वविद्वद्ग्राह्या। स्वदपुराणे चतुर्दशी वक्तव्या त्रयोदश्या
 युता विनो। मम नक्तैर्महाबाहो भवेत्वापराह्नीको। दर्शविद्वानकर्तव्या राका विद्वानकर्तव्येति। अत्र मम
 नक्तैरिति श्रुतिरिति सिंगा छिन्नचतुर्दशी विषयत्वे इष्टव्यं। तदेव प्रतातरेषु चतुर्दशी निगता। ॥ अथ शिव
 रात्रिब्रूते निष्पद्यते। ॥ तत्रैवं विनो। किमयं शिवरात्रि शब्दोक्तः। किं वा योगिकः। उत वा सलिकः। अ
 थ वा योगस्तु इति। किं तावत्प्राप्तस्तु इति। विधिविशेषे शिवरात्रि शब्दस्य संज्ञा रूपेण स्मरणं। तथा च
 नागरावडे। माघमासस्य शिवेण प्रथमाया नक्षत्रा शुक्ले चतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्तिता। काविके।
 माघमासे तिते पक्षे विद्यते चतुर्दशी। तत्रात्रिः शिवरात्रिः स्यात्सर्वपुण्यशुभा वहति। यद्यप्यत्र शिवस्य रा
 त्रिः शिवरात्रिरित्यवयवार्थः प्रतीयते। तथापि योगाद्भूतवत्त्वाद्योगो न न्यासः। शब्दयन्वाश्वकर्णा
 दिशब्दे वगम्यते। अथ स्पृक इत्यवयवार्थः प्रतीतावपि तमुपेक्ष्य स्तुत्यावृद्धि विशेषवाचित्वस्तीकारात्। न
 नुका कदंतपरीक्षा सप्तमोपविचारः। यद्यप्यं शिवरात्रि शब्दोक्तः। यद्विवा योगिकः। नृपपथाप्यनुष्ठाने विशेषा
 नावात्। मेवा। अस्त्येव महान् विशेषः। योगिकश्च शिवसंबन्धिब्रूतस्तत्सर्वं यस्यां रात्रा वनुश्रूयते सा सर्वा शि
 वरात्रिः स्यात्। माघमासादि पदं चतदानीं मुपलक्षणां नवेत्। स्तुतिपक्षे तु माघमासादिविशेषणत्वात् त

स्तुति

हितिष्टा एकस्या एव तिथेः शिवरात्रित्वं अतः कर्तव्य एव विचारः। तत्राहीनन्यायेन स्तुतिमेवादि यामहे।
 तस्य च न्यग्रस्य संग्राहकार्वैतो श्लोको भवतः। अहीनस्य द्वादशेति प्रसक्तौ विनोता बुता अहीन इति योगे
 न प्रसक्तौ तद्विकल्पता। शी प्रधी हेतु तोरुटे अहीने विनोता विदं। उ अथ तां द्वादशत्वं साह्यात्प्राप्तं क
 र्माणः। ॥ अथ मर्थः। ॥ योतिष्ठो मे श्रूयते। ॥ तिस्र एव साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्य यत्तस्य सर्वा यत्ता
 येति। अहो सहस्रवर्त त इति साहः। एकदिन निष्पाद्यो योतिष्ठो मः। तस्य प्राचीनेषु त्रिषु रिनेषु अंगत्वेना
 नुष्ठेया होमपसद्वत्त्वाच्चाः। तास्तिस्त्रुपसदो विधाय पुनरहीनशब्दाच्चरुस्य कर्मलो द्वादशोपसदो
 विधीयते। तत्र संशयः। किमिदं द्वादशोपसदत्वं द्विरात्रा घहीन प्रसक्तिभूते साह्यात्वाच्चे प्रसक्तो यो
 तिष्ठो मे निविशते। अहो त्विरहीनशब्दाच्चे विकृतिरूपे द्विरात्रादा बुद्ध्या तदति। तदर्थमिदं विचिंत्य
 ता अहीनशब्दे योगिकोक्तो वेति। तत्र नहीन इति कस्य ते विस्पष्टं प्रतिभासाद्योगिक एवायं। तदर्थश्च
 प्रसक्ता बुपयन्तः सांगप्रधानस्य सर्वस्य साह्या च कशा र्देवोपदिष्टत्वेन हीनत्वाभावादि ततो हवि
 ष एव वाचक शब्देरुपरि श्यते इतरत्सर्वमिति देशात्प्राप्यते अतस्ति संकोचाद्विस्तरे हीनत्वं। एव च सत्यहीन
 शब्दस्य योतिष्ठो मे प्रवृत्ति संभवात्प्रकरणं बुद्ध्या तत्रैव द्वादशात्वं निविशते। न च पूर्ववाक्यविहिते
 न त्रित्वेन बाधः शकनीयः। वाक्ययोः समानत्वेन नवीरुपवदिकस्योपपत्तेः तस्मादयोतिष्ठो मे एव द्वादशा

त्वविधिरिति प्राप्तेषु मः ॥ ॥ विहृतिरूपे हि रात्रादा विदं द्वादशत्वं विधीयते ॥ उक्तः ॥ अदीनश
 वस्य श्रौतप्रयोगबाहुल्येन तत्रैव रूढत्वात् रूढि श्रुतिप्रबुद्धिदेवत्वेन योगादलीयसी ॥ योगे स्व
 यकार्यं प्रथमतो निश्चित्य पश्चात्समुदाया ये निश्चेतव्य इति विलंबः ॥ नचात्र प्रकरणविरोधः शक्यो
 यः ॥ वलीयसावाको न प्रकरणस्य बोधितत्वात् तस्मादिदं द्वादशत्वं प्रकृतज्ञातिशोभादुक्तं विहृति
 पुनिवेशनीयमिति ॥ अत्रय पारुणिः दीनशब्दास्तथाशिवरात्रि शब्दोपि रूढ इति प्रथमः पक्षः
 अपराह ॥ यौगिक एवायं शिवरात्रि शब्दः ॥ उक्तः ॥ शिवसंबंधमुपजीव्यतश्चैव प्रवृत्तत्वात् ॥ तथा
 च स्कंदपुराणे ॥ माघस्य कृत्तपक्षे याति विश्वे च तुर्दशी ॥ शिवरात्रिस्तु सारव्याता सर्व
 पापशूदिनी ॥ तस्य रात्रिः समाख्याता शिवरात्रिः शिवप्रिया ॥ तस्यां सर्वेषु सिंगेषु पुंसदास
 कमते हरः ॥ यातिका निच तिग निच राणि स्वावराणि च ॥ तेषु संक्रमते देवितस्या रात्री

१००

यतो हरः शिवरात्रिस्तु तः श्रोक्ता स्तेन सा हरवध्वयेति ॥ शिवरहस्ये ॥ तत्प्रभृत्येव देवर्षे माघकृत्तपक्षे तुर्दशी ॥
 शिवरात्रिः समाख्याता प्रियेयं त्रिपुरा रक्षिणी इति ॥ अवेती स्वदे ॥ माघकृत्तपक्षे नयोर्मध्ये असिताया वतुर्दशी ॥ शि
 वरात्रिस्तु सारव्याता सर्वपापनिशूदिनी ॥ तिसंस्कारजातियोगेषु कंभूते श्रोतृणां रिति ॥ संस्कारं सार्वभौमत्वात् कृति
 मुदेत नोक्तिः ॥ अन्योन्याश्रयतो नाघो न जा ॥ तस्माद्विवर्तबोधनीयं त्रिः शिवरात्रि रितियौगिके र्थः ॥ श्रोतृणां या
 येन गृहीतव्यः ॥ तस्य वन्यायास्य संग्राहकं वेतो श्लोके ॥ १ ॥ त्रिः कल्पशक्तिः ॥ यौगिकः ॥ पूरा कृति सा कृत्तपक्षे करणे
 स्थिता ॥ अथ मर्थः ॥ दर्शपूर्णमासां गतया श्रूयते श्रोतृणां सादयतीति तत्र संशयः ॥ किमप्यं श्रोतृणां शब्दो भिन्न
 एव सादनाघटक संस्कारं ब्रूते किं वा ज्ञातं रजातिविशेषः ॥ आत्मेस्वित्वा सुते पात्राणां भिरिति योगो ॥ तत्र संस्कारं ब्रूत
 तिता वत्प्राप्ता ॥ कुतः सार्वभौमत्वात् सर्व ॥ वा ॥ पुंसंस्कारविधिवाक्यादिप्रदेशेषु श्रोतृणां शब्दः श्रूयते ॥ श्रोतृणां सा
 दयध्मावर्हि रूपं सानयेति त्रैयवाक्ये प्रयोगः ॥ श्रोतृणां सादयतीति विधिवार्त्ता ॥ एवमभिमेत्रणादिवाक्यान्पुनराह
 लीयानि ॥ तस्मात्संस्कारं ब्रूत इत्येकः पक्षः ॥ ज्ञातिब्रूत इति पक्षः ॥ तत्र लोके हि जलक्रीडासु श्रोतृणां निरुद्ध इति स्मृ
 त्येकं ज्ञातो प्रयोगो दृश्यते ॥ तत्र न तावदप्यायः परः ॥ न पपघते ॥ उक्तः ॥ अन्योन्याश्रयात् नापि ज्ञातिब्रूत इति द्वितीयः पक्षो
 युक्तः ॥ नदकज्ञातो श्रोतृणां शब्दः शक्यं बहारे सर्वमत्कृतत्वेन तः परं शक्तेः कल्पनीयत्वं प्रसंगात् ॥ न च योगे पि शक्तिः
 कल्पनीया ॥ व्याकरणेनैव ॥ कृत्तपक्षे व्याकरणे हि न कृतं स न इत्यस्मादातोः करणे लुट् प्रत्ययेन शब्दो व्यक्तादि

तः। तथा सति प्रकवे लोसैते अनेने त्रियोगेन सेवनसाधनमुपकादिर्दे सर्वत्रोरुणशब्दाद्यं संपद्यते। प्ररुते तु
स्त्रीशब्दवाच्यानामपांसेवनसाधनत्वात्तद्वचनस्य प्रीरुणशब्दस्य उीप्रत्ययांतलेन प्राप्ता रिति द्वितीया बहुवचना
तः शब्दे निष्पाद्यते न च हीनाधिककरणेरुद्धिः नावय्यमुक्तौ प्रीरुण्यधिकरणे वयोगस्य प्राबल्यमुक्तौ व्यते। अ
तः परस्परविरोधः। मैवं। । लक्ष्मीतिकाहिरूढिः योगमयहरतीति। नहि प्रीरुणीशब्दरूढिर्व्यभ्यते। वृद्धव्यवहार
एजातावक्त्वादितत्वात्। अहीनशब्दोपि द्विरादिषु न वृद्ध्यादित इति चेत्। न व्याकरणे क्त्वादितत्वात्। अ
रुः खरुतावित्तनेन वाररुचेन वार्तिकेनाहनूशब्दात्तव प्रत्ययमुत्पाद्यतस्य नादेशं सत्त्वा क्रतुविषयतया क्त्वादिति
हीनशब्दः। न चैवं सति घटकुटीप्रभातन्यायेस्तव प्रसज्येत। यतो हीनशब्दे योगपरिरुहे कामेन नवता व्याकरणमुप
जीवयोगोपर्यवसानं रुतं। नाथे दोषः। पूर्वपरिलोभिमेते समासखरुणे योगे पर्यवसानस्यानभिधानात्। न च नञ्समा
सोपिव्याकरणेषु क्त्वादित इति शंकनीयां नञ्समासस्वीकारे सति अयत्तोकाल्पइत्याद्यविबाहीनशब्दस्याघटात्तत्र प्र
संगात्। मध्योदात्रोत्तर्येशब्द आश्रायते तस्मात्सरुद्धये योगे साम्येपिसमासरूपयोगं सर्वपक्षमिमं तेनिराकरुत्प्रतीत
ठिः। सिद्धांतिना समाश्रिता। तामेवरूढिं प्रकलयितुं वररुचिनावार्तिकं रुतं। अतः सत्यपि प्ररुतिप्रत्ययविनागोयो
गिकश्च न शांकि तुं शक्यते। यथा गोत्वज्ञातोरूढस्यापि गोशब्दस्योणादिषु सूत्रेषु गमे उ इति प्ररुतिप्रत्ययविनागं
रुत्वागच्छतीति जोरिति व्यसक्तिः दर्शिता। तद्वद्वाप्यवगतव्यं प्रीरुणीशब्दं न रूढिहापनाय किंचित्त्वतरे स्तत्र वि
हितमस्ति। किंतु हि सर्वधातुसाधारणेनावयवार्थक्त्वादकेन ल्युट्प्रत्ययेन क्त्वादितत्वाद्यो गिक एवायं प्रीरुणी

शब्दः तस्मात्सोहलीशब्दवद्विरात्रिशब्दे यौगिक इति द्वितीयपक्षः अन्ये तु पुनर्मन्यन्ते । तत्राहणिको योऽपि
विरात्रिशब्दः तिष्ठिवाचकं न तेन शब्देन तन्निधौ क्रियमाणस्यैव विशेषस्यैव लक्ष्यमाणात्वात् । अतएव शानसंहिता
यामुक्तं । शिवरात्रिब्रतं नाम सर्वपापनृणानयो । आचंडालमनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकं । अर्धरात्राद
धशोर्ध्वयुक्तायत्र चतुर्दशी । तन्निधावेव कुर्वत शिवरात्रिब्रतं ब्रवीतीति । शिवरात्रिब्रतं कार्यं भूतान्वितमहा
निशि । शिवरात्रिब्रतं देवक रिष्ये शिवसन्निधौ । निर्विघ्नं कुरु मे देव नक्तयात्पमहे श्वरेति । नारदाय संहितायां ।
अर्धरात्रयुतायत्र माघे शुक्लचतुर्दशी । शिवरात्रिब्रतं तत्र सोऽद्य मे धकलं लभेत् । स्मृत्यंतरेऽपि न वेद्यत्र
चतुर्दश्यां भूतव्याघ्रमहानिशा । शिवरात्रिब्रतं तत्र कुर्याज्जागरणं तथेति । पद्मपुराणेऽपि । अर्धरात्रादधशो
र्ध्वयदि युक्ता चतुर्दशी । तन्निधावेव कुर्वत शिवरात्रिब्रतं ब्रवीतीति । स्कंदपुराणे । शिवरात्रिब्रतं देवकथयत्य
महे श्वरेति । न च कालवाचकस्य शब्दस्य लक्षकत्वं मदृष्टमिति शंकरैः । कालवाचकान्याममावास्या
यौगमासीशब्दाभ्यां यागत्रयरूपयोरिष्टयोः कालसंबन्धिनोरुपलक्षितत्वात् । अतएव श्रूयते । यएव
विहानपोर्णमासी यजते यएवं विहानमावास्यां यजत इति । स्मृतिश्चपि सर्वत्र तिष्ठिवाचकैः शब्दैस्तसंब
न्धिनो ब्रतविशेषानुपलक्ष्यते । स्कंदपुराणे । जन्माष्टमीनेव ब्रता कदाचित् कल्यायुतं पच्यते रोरवे
चित् । रुष्यष्टमोऽपि एकादशी तु कुर्वत स्वीयते द्वादशी यदेति । एवमन्यत्राप्युदाहर्यते तस्माच्चैव

लिकोयं शिवरात्रि शब्द इति तृतीयः पक्षः । अथ सिद्धांतं ब्रूमः । योगरूढ एवार्थं शिवरात्रि शब्दः । योगो हि
 तीयपक्षोपन्यासेन दर्शितः । रूढिश्च प्रथमपक्षोपन्यासेना तत्रैकस्य स्वीकारे सत्यस्य विषयं शास्त्रं तदनुग्राह
 कं उदाहृतो न्यायश्च बाध्यते । न च योगि कत्वे सति शिववृत्तौ तेनैव त्रयोदश्यादिति धीतरि पुंशिवस्य त्रित्वं प्रसज्य
 तेति वाच्यं । तस्यातिप्रसंगस्य रूढ्या निवारणात् । यथापंक्तजशब्दं पंकाऽस्त्यपत इति योगं स्वीकृत्य नैकादिषु
 तिप्रसंगे रूढिस्वीकारेण निवार्यते । तद्वदत्रापि योगरूढतायां न कोप्यति प्रसंगः । न च मुख्यं स नवति
 रूपाश्च यत्प्रामुख्यं । अथोच्यते । अरूपाणां च नावेव तद्विषयं न स्यादिति । तत्रा बहुव्रीहिस्वीकारे योगे नैव
 तत्सिद्धेः । शिवस्य प्रियारात्रिर्यस्मिन् वृत्तंगत्वेन विहिता तद्वत् शिवरात्र्या । तस्या निर्मथ्य न्यायेनात्र योगरू
 ढः शिवरात्रि शब्दः । तस्य च न्यायस्य संग्राहकः श्लोकः निर्मथ्यो योगिको योगरूढो वा योगनासना योगिको वि
 रजातो अग्नौ नियते योगिरूढिभाक् । अस्याप्यर्थः । इष्टका च यने श्रूयते । निर्मथ्येनेष्टकाः पचन्तीति । तत्र
 संशयः । किं यं निर्मथ्यं शब्दो योगिकः किं वा योगरूढ इति । योगस्य प्रतीयमानत्वात् प्रोक्षणी न्यायेन योग इति
 पूर्वपक्षः । अत्र दावत्री विधेते चिरनिर्मथितोऽचिरनिर्मथितश्चेति । तत्र च यनोपक्रमान् प्रागपि विधमानो
 गार्हपत्यो निधतो गिरा धानकालमथितत्वाच्चिरनिर्मथितः । चयनं प्रक्रम्यो रवानिर्मथितस्यामुखा यो किंचि
 त्कालं धारणा ययोगिनिर्मथ्यते सैव चिरनिर्मथितस्तेनष्टकाः पच्यन्ते । तस्यैव प्रत्यासन्नत्वात् । तथा च मनस्य
 निश्चितयसाधारण्ये चिरनिर्मथितं अग्निं निर्वृतं रूढिः । आश्रयणीया यथा न

१०२

वनीत घृतमित्यत्र न वनीत इत्यत्र योगस्य चिराचिरयो रनयोः साधारण्येन न तदवघटेनावनीतशब्दो
 लोके प्रसिद्धे निमित्तो तद्वदत्राप्यवगतं वा । तथा च सति प्रतीयमानयोगस्यापि परिहृतत्वात् त्रियसे रूढिस्वीक
 राच्च योगरूढो यं निर्मथ्यं शब्दो इति सिद्धांतः । अनेनैव न्यायेन शिवरात्रि शब्दोपयोगरूढिग्राह्यते । तत्र शिवस्य
 रात्रिः शिवरात्रिरिति तत्पुरुषसमासेन योगेन प्रवर्तमानशब्दो रूढ्या माधे तस्य चतुर्दशीरूपेण कालविशेषे निय
 म्यते । शिवस्य रात्रिर्नैव तद्वत् इति बहुव्रीहिसमासेन प्रयोगेन प्रवृत्तः शब्दो रूढ्या व्रतविशेषे नियम्यते । तच्च शिव
 रात्रिव्रतमेकादशी जयंती व्रतवत्संयोगात्पक्षे न्यायेन नित्येकाम्यं चैतन्नयविधौ । तन्नित्यत्वं मकराप्रसवाय
 वीसानित्यनिश्चलशब्दे रवगतं वा । तत्राकरणे प्रसवायः संरपुराणे पद्यते । परात्परतरं नास्ति शिवरात्रिः
 परात्परं न दृश्यते न त्रयोदशी रूढिर्न वनेच्छरे । इतुर्न सत्स्वप्नप्रमतेनात्र संशयः । वीसापि तत्रैव पठिता । वर्ष
 वर्षं महादेवी नरो नारी पतिव्रता शिवरात्रौ महारविकामं प्रसूतयेत् । इति नित्यनिश्चलशब्दो व्रतत्रेवामावृ
 त्तवत्तुर्दश्यायः शिवसंशितव्रतः । मुमुक्षुः सृजयेत् त्रिसंख्यं नदीसिंहे पश्यति । अर्णवो यदि वा शुष्मे रसीयते
 हिमवानपि मेरुमंदरं वा श्वश्रीशैलं विधायैव चारं चेत्येते कदाचिद्वै निश्चलं हि शिवव्रतमिति । काम्यत्वं च
 फलश्रवणादवगतं वा । तच्च संरपुराणे शिवं व्रतयित्वा यो जागर्ति चतुर्दशीं । मातुः पयोधरं रसनापि
 वेत्स्य कदाचन । यदीदं ह्येदं कितान् नो गान् दिवि देवमनोरमान् । आगमोक्तविधिं कृत्वा प्राप्नोति परमपदम् ।

ममनःकृत्तुनोदेविशिदरात्रिमुपोषकः। गणतमहयंरिचमहयंशिवरात्रे। सर्वान्नुत्तममहाभोगान्
मृतेभूयोन जायतेरति। कास्यव्रतस्येगानसंहितायां वर्षसंख्यापद्यते। एवमेतद् तं नृपतिप्रतिसंवत्सरव्रतं।
द्वादशाष्टिकमेतस्या चतुर्विंशाष्टिकंतु वा। सर्वान्कामानवाप्नोति प्रेत्य चेहवमानव इति। नित्यकामरूपस्यास्य
व्रतस्य सर्वाधिकारिकत्वमशिनसंहितायामुक्ते। शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापप्रणाह शनं। आचडा तं मनुष्या
णां भुक्तिमुक्तिप्रसायकमिति। अधिकारिनिधमाः सुंदरपुराणे दर्शिताः। माघमासे तु कृत्तुमाया फाल्गु
ना तैव तु र्दशी। सा च पुराणातिथिर्हेया सर्वपातकनाशिनी। अहिसासत्यमक्रोधो ब्रह्मचर्यं दया रुमा।
शान्तात्मा क्रोधहीनश्च तपस्वी स नस्त्यकः। तस्मै देयमिदं देवि गुरुपादानुगोपय। अन्यथा यो रसती रं स तदा
नरकं व्रजेदिति। नृत्ताधिकारिणानुष्ठेयं व्रतस्वरूपं त्रिविधं। उपवासोद्धारणं पूजा च। तदुक्तं नागरखंडे।
उपवासप्रभावेन ब्रह्मादपि च जगतात्। शिवरात्रेः तथा तस्य लिंगस्यापि वसूजया। अह्या नूतनते भोगान् शि
वसायुज्यमाप्नुयाते। सत्यखंडो स्वयंच लिंगमन्य च सोपवासः सजागर। अज्ञाननृपिनिःपापो निपातो गण
तांगतः। अत्रैवं विचार्यते। किमेतानुपवासजागरपूजाव्रतस्वरूपे स्वेच्छया विकल्प्यंते। उत समुच्चिता एवेति। त
त्र विकल्पं तद्वृत्तितावत्प्राप्तं। कृतः। एकैकस्य तरनिरपेक्षं तया विधानात्। तथा हि सुंदरपुराणे केवलसोपवासविधि
पद्यते। अत्रैवं व्रतं यो हि शिवरात्रिमुपोषयेत्। सर्वान्कामानवाप्नोति शिवेन सह मोदत इति। तथा च केवल
जागरणं पद्यते। कश्चित्पुण्यविशेषेण व्रतहीनोऽपि यः पुमान्। जागरं कुरुते तत्र सहस्रसमतां व्रजेत्। तथा च के

१०३

वलपूजापद्यते। कश्चित्पुण्यविशेषेण व्रतहीनोऽपि यः पुमान्। जागरं कुरुते तत्र सहस्रसमतां व्रजेत्। तथा च के
तथा च केवलपूजापद्यते। यः पूजयति नक्तेशमनेकफलतां व्रजेदिति। तस्मादुपवासोपयस्य योपिविकल्प्य
ते। यदि नागरखंडे सत्याखंडयोः समुच्चयविधिरस्तीत्युच्यते। तर्हि प्रत्येकं वा समुदायो वा यथेष्टं मनुष्यीयता
मिते प्राप्ते भूमः। वैश्वानरविद्योपासनन्यायेन समुदाय एवात्रानुष्ठेयः। तस्य च म्यायस्य संश्रुतकावेतो भू
को। वैश्वानरमुपास्ते त्रप्रत्येकं समुदायतः। विकल्पः समुदायो वा नियतो द्विविधा त्रविधेः। विकल्प इति चे
त्रैवं समुदायप्रशस्तिः। अवयुत्पानुवादेन प्रत्येकोक्त्युपपत्तिरिति। अयमर्थः। कुं हं गैराभ्यायते। वैश्वान
रमुपास्ते इति विधौ कादित्यवाद्या काशोदकपृथिवीरूपैः षड्विंशत्यवयवैरुपेतो ब्रह्मविष्णुशिवकोविदपु
षो वैश्वानरा एवाभ्यः। तत्र संशयः। किं विधौ काद्यवयवा अवयवी च प्रत्येकं विकल्पेनोपास्याः उता वयमेव नि
यमेनोपास्य इति। कविकल्प इति तावत्प्राप्तं। कृतः। द्विविधस्य विधेः श्रूयमाणत्वात्। प्राचीनशास्त्रसत्यपत्ते
प्रधुने द्विविदोदासकनामभिः षड्विंशत्यभिः क्रमेण विधौ कादयः षडवयवाः प्रत्येकमुपासिताः तद्वत्ता
तकथनपरेषु वाक्येषु ब्रह्मावयवो नां प्रत्येकमुपासित्विधयो नियमाश्च फलसंहिता उपलभ्यंते। पुनश्चांते
स्तेभ्यो महर्षिभ्योऽपतीराजसमुदायोपास्तिमवाचते। अतो द्विविधाविधिबलेन यथेच्छं विकल्प इति शस्त्रे
भ्यः। समुदाय एवात्र नियमेनोपासितव्यः। कृतः। स्मृतत्वात्। अवयवोपासित्वा क्त्वा नि अवयुत्पानुवा
दरूपत्वेनोपापद्यते। तस्मात्समुदाय एवोपास्य इति शब्दांतः। अनेन न्यायेन प्रकृतं तेष्वपवासादीनां व्रतं

एतं समुदायस्यैव वदत रूपत्वं ननु क्विदुपवासमिति त्रयं विधाय पुनः पश्चात्तरूपेणोपवासव्यति
 रिक्रियं पद्यते अथवा शिवरात्रिं च पूजा तागरणे नयेदिति नायं दोषः अथ वेत्यनुकूलोपक्रमेण
 मेलनाशकविषयतोपपत्तेः अत्र वदेद्विहितं तत्र याणां परस्परप्रसंगि नावबोधकप्रमाणभावा
 दान्नेयादिषु ० गवत्प्रत्येककालसंबन्धविधानात् फलसंबन्धाच्च समप्रधानं दृष्टं अथ वे
 पोहलकं लिङ्गमभिधीयते लुप्तकल्पमश्वत्थमश्वत्थवतो दुर्वासमासहसंवारिपद्यते तस्यप
 के चतुर्दशी न किंचिन्मगमात्रवान् अथैव पित्राणरक्षार्थं सुधासे पीडितो वस्यदिस्यपक्रमधनु के द्वा
 रान्ते वविचपत्राणि मानदापतिता निमहाभीर्ग राजशंभोः शिरसि भूतये तत्रैव तस्मात्सर्वरात्रमते
 दितः रात्रिशेषां स्ति तो व्याधस्तु दक्षिरनामिषः प्रजाते विमले जाते दृष्टा तत्रैव शंकरा विचपत्रे नरेश्वर
 कंदर्पलेश्वरारित इति एतस्मिन् यथोक्त तिथिनिर्णये निमित्तं विचार्यते किं व्रतं तरेष्विवात्रा फरयास्तमय आ
 र्त्तव्यः किं प्रदीपवेधः आहोस्ति त्रिशयवेध इति तत्र सर्वे कस्य च यो रशवेधः परे फरसमय दशवि
 ध इत्यदयास्तमयवेधो युक्तः तस्य व्रतं तरेषु कृतत्वात् तस्य च कल्याणं लीयत्वात् मैवं सामान्य
 दिशेषस्य वलीयत्वात् सामान्यरूपो फरयास्तमयवेधः सर्वतिथिसमानत्वात् विशेषरूपो प्रदीपति
 शयवेधो तस्य चतुर्दशी लक्षणेति विविशेषे शिवरात्र्या ख्यं व्रतविशेषमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात् एत

१०४

दिवा त्रिप्रेमेशा तयदि नाया मुने ॥ उदये च विरसमये निना ॥ वनिरिस्मि य
 यो यस्मान्न वनयिचा वने त्विदमिति ॥ अस्मिन् वने प्रदीपवेधो वायुपु
 राणेदिति त्रयोदशसुगेस्सर्वे च तस्सर्वे वनारीषा भूतविष्णु यातत्र शिवरात्रि व्रतं वेदिति स्म
 त्यंतरेष्वि प्रदीपवापिनीयात्वा शिवरात्रि चतुर्दशी रात्रौ तागरणं यस्मात्तस्मात्तं समुपोषयेदिति
 कामिके आदित्यास्तमये काले अस्ति वेधो चतुर्दशी तत्रात्रिः शिवरात्रिः स्यात्सामवेदो मोन मे
 तानिशीयवेधो नारदसंहितायां दृष्टिः अर्धरात्रयुक्ता यात्रया च तस्य चतुर्दशी शिवरात्रि व्रतं त
 त्रसोश्च मेधफलं लभेदिति स्मत्यंतरेष्वि भवेद्यत्र त्रयोदशो भूतव्या सामहा निशा शिवरात्रि व्रतं त
 त्रकुर्यात्तागरणी तथेति ईशानसंहितायां माघे च तस्य चतुर्दश्या मारिदेवो मस्तु निशि शिवलिंगतयो
 इतः कोटि सूर्यसमप्रभः तत्काले वापि नयात्वा शिवरात्रि व्रतं तिथिः अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वमुक्ताय त्रचतुर्दशी
 तत्रैव वेधो कुर्यात् शिवरात्रि व्रतं व्रती अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वमुक्ताय त्रचतुर्दशी नैव
 तत्र व्रतं कुर्यात् रात्रौ रश्मिर्वा निरेति व्याप्यार्धरात्रयस्यां तु लभ्यते या चतुर्दशी तस्या मे व व्रतं कायं
 मत्प्रसादादिभिर्नरैः सर्वेषु वीर्ये घुर्वीमहानि शि चतुर्दशी व्यासासादयते यस्यां तस्या कुर्यात् व

तं नरः। विंशतिर्वर्षास्ते तु व्यासायाश्चतुर्दशी। तदुर्ध्वोन्निताभूतासाकार्यावृत्तिभिः सदा। म
 मप्रियकरीषेणामाद्यहसचतुर्दशी। महानिशान्वितायास्तु तत्र कुर्यादिवृत्तमिति। एवं सति सर्वेषु
 रेववापरेधुरेववायत्रप्ररोषनिशीथोनयव्याप्तिस्तत्रवृत्तमाचरणीय। पूर्वधुरेवोनयव्याप्तौ स्फुररालो
 पद्यते। त्रयोदशीसदादेविदिनभुक्तिप्रमाणतः। जागरेणिवरात्रिः स्यान्निसर्गदेवतुर्दशी। दिनभुक्तिरस्तम
 यः। परेधुरेवोनयव्याप्तौ कामिकेपद्यते। निशाद्यत्रतुर्दश्यां पूर्वव्याज्यापराश्रुजति। दिनद्वयेष्वनयव्या
 प्तिस्तनसंभाव्यते। यामद्यवृद्धेरनावात। दिनद्वयेष्वनयव्याप्तौ नावोपिनसंभाव्यते। यामद्यवृद्धस्या
 नावात। एकैकस्मिन्दिने एकैकव्याप्तौ तु कथमिति चेत्। साधेवंप्रसह्यते। पूर्वधुरिशीथव्याप्तिः परेधुः दोष
 व्याप्तिरिति। तत्रैकव्याप्तेदिनद्वयेसमानत्वेपि जयायोगस्यप्रशस्तत्वादर्शयोगस्य निंदितत्वाच्च पूर्वधुरेवोप
 वासः। न या योगप्रशस्त्यंचानेकवचनैराद्यतत्वादवगम्यते। तथाच स्वस्फुररालोपद्यते। रुक्माष्टमीस्फुर
 षष्ठीशिवरात्रिचतुर्दशी। एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यंते पारणं भवेत्। जन्माष्टमीरोहिणीचशिवरात्रिस्त
 थैवच। पूर्वविदेवकर्तव्यातिथिनांते च पारणं। श्रावण। दुर्ग। नवमी। तथाहर्षमीवया। पूर्वविदातुकर्तव्या
 शिवरात्रिर्बलेदिनमिति। जयंतीशिवरात्रिश्च कार्येन राज्यान्विते इति वा। नागरखंडे। माघकाशुनयो
 र्मध्ये अस्मितायाचतुर्दशी। अनंगेन समायुक्ता कर्तव्यासा सदातिथिरिति। पद्मपुराणे। अर्धरात्रायु

१०५

रस्ताच्चेज्जयायोगोपदा भवेत्। पूर्वविदेवकर्तव्याशिवरात्रिः शिवप्रियैरिति। ब्रह्मवेवर्ती रुद्रवतेषु
 सर्वेषु कर्तव्यासं मुखीतिथिः। अन्येषु वृत्तकल्पेषु परयुक्तामुपावसेरिति। दशयोगनिंदावस्वरूप
 राणे दर्शिता। महतामपि पापानां दृष्टावेनिःश्रुतिः पुरा। न दृष्टा कर्तव्यां संकुप्युक्तंतिथिर्वाति
 ति। अन्यान्यपि पानिका निविदर्शयोगनिंदावचनानि तत्र तत्र स्मर्यते। तानि सर्वाण्यस्मिन् विषये यो
 जनीयानि। यदा पूर्वधुरिशीथादूर्ध्वं प्ररताचतुर्दशी परेधुः रुयवशा निशीथादूर्ध्वं गेव समाप्ता तदा
 पूर्वधुः प्ररोषनिशीथव्याप्तौ रुयपारप्यसंभवात् परेधुः प्ररोषव्याप्तेरेकस्याः सद्वावाचपरविदेवया
 व्या। एतदेवाभिप्रेत्य स्मर्यते। मार्घमिनेर्हर्तेदिने कदाचिदुपेतियोगं धादिपंचदश्या। जयाप्रयुक्तान
 तु जातुकुर्याच्छिवस्वरात्रिप्रियरुद्धि वल्लेति। यदा पूर्वधुः प्ररोषादूर्ध्वं प्ररताचतुर्दशी परेधुः रुय
 वशात् प्ररोषादूर्ध्वं गेव समाप्ता तदा परेधुव्याप्तिः। ह्याभावात् पूर्वधुरिशीथव्याप्तेः सद्वावाचया यो
 गाच्च पूर्वधुरेवोपवासः। तत्रायं विवेकः। संपन्नः। दिनद्वये निशीथव्याप्तौ तदव्याप्तौ च प्ररोषव्याप्तिनि
 यामिका। तथा दिनद्वयेपि प्ररोषव्याप्तौ तदव्याप्तौ च निशीथव्याप्तिनियामिका। एकैकस्मिन्दिने
 एकैकव्याप्तौ जयायोगो नियामक इति। अस्य शिवरात्रि वृत्तस्याहोरात्र साध्यत्वेनाह निरात्रोच
 संवधे साधारणे सत्यहर्षे सुपे स प्ररोषनिशीथयोरेव ऋतः। शास्त्राणामप्यसंभवात् इति चेत्

रात्रेऽथ प्रधानवर्षादिनिबृमः। तस्याध्याये कोपयतिः। स्कंदपुराणे पद्यते। निशि नमंति नृणां निशः कृपः
 श्रुतं नृपतः। अतस्तस्योत्रयो दशां सत्यां तत्प्रज्ञं न वेदिति। तस्यां त्रयो दशां इति अधिकरणं सप्तम्यो।
 तथा वायमर्थः संपद्यते। त्रयो दशां निशीये तस्यां चतुर्दशां विधमानायां शिवप्रज्ञं न वेदिति। नागर
 खंडेऽपि। माघमासस्य शुक्लपक्षे चतुर्दशां सुरेश्वर। अहं यास्यामि नृपृच्छेरात्रो न वेदिका कृतो। विंगेषु
 च समस्तेषु चरेषु स्थावरेषु च। सकृन्मिष्याम्यसंदिग्धं वर्षपापविशुद्धये। रात्रौ तस्यादि मे प्रज्ञायः क
 रिष्येति मानवः। मंत्रे रेतेः सुरश्रेष्ठा विपापः संनविष्यतीति। सा च शिवरात्रि चतुर्दशी त्रिविधा भव
 ति। एक तिथ्यात्मिका तिथिद्वयात्मिका तिथित्रयात्मिका चेति। तत्र सूर्योदयमारभ्य प्रवृत्ता परदिनो
 दयपर्यंतं एक तिथ्यात्मिका। सा वेधदोषाभावात्प्रशस्ता। तिथिद्वयात्मकत्वं च दोषाभावात्तेजसा योगेन
 दर्शयोगेन च। तत्र योगद्वयमेकैकस्मिन् विषये प्रशस्ती। स च विषयविशेषः पूर्वमिदोदाहृतः। तिथित्र
 यात्मकत्वं त्वतिप्रशस्तं। एतदेवाभिप्रेत्य पुराणे पद्यते। त्रयो दशी कलायै काम्ये चैव चतुर्दशी। अतः
 वासिनी वारुणी त्रिस्तुषां शिवमर्चयेदिति। यथा त्रिस्तुषां प्रशस्ता तथा वारुणी वारुणी प्रशस्ता भवति। त
 था च स्कंदपुराणे पद्यते। माघशुक्ल चतुर्दशां रविवाते यदा न वेत। नौ मो वाय न वेदे विकर्तं च तमुत्तम
 शिवयोगस्य योगे वै तद्देवदुत्तमोत्तमं। शिवरात्रि व्रतत्वे तद्देवदुत्तमोत्तमं इति। ननु यदा सर्वविद्या यामुप

१०६

वासस्तदापि घुर्किं तिथ्यंते पारणं न वति। किं वा तिथि मध्ये शिस्तुप हूयैपि स मानं। तत्र तिथ्यंते पारण
 वचनाति पूर्वमुदाहृतानि। तिथि मध्य पारण वचनं तु स्कंदपुराणे पद्यते। उपषणं चतुर्दशां चतुर्दशां तु पा
 रणं। कृतो सुकृतं तत्तत्तैश्च तन्मते वाय न वा। ब्रह्मास्त्रं चतुर्वक्त्रैः पंचवक्त्रैश्चाधाम्यहं। सिकथे सिकथो
 पूवं तस्य शक्रो वक्तुं न पार्यति। ब्रह्मांजोदर मध्ये तु यानि तीर्थानि सैतिवै। संल्लितानि भवन्तीह भूता यं पा
 रणे कृतो तिथीनामेव सर्वा सामुपवासवतादिषु। तिथ्यंते पारणं कुरुदिना शिवचतुर्दशी। वाढा। अ
 स्ति हि द्विविधं शास्त्रं तस्य च द्विविधं शास्त्रं प्रतिपत्त्यकरणे कुर्यायेन च वक्तव्यं। यदा यामत्र
 यादवो गेव चतुर्दशी परिसमाप्यते। तदा तिथ्यंते पारणं। यदा तु चतुर्दशी यामत्रयमतिक्रामति तदा चतु
 र्दशी मध्ये सर्वं पारणं कुर्यात्। ॥ इति चतुर्दशी निर्णयः ॥ ॥ अथ पंचवक्त्रं निर्णयते ॥ ॥
 सा च द्विविधा। पूर्णमास्या वा स्यात्। तत्र पूर्णमास्यां परस्परं विरुद्धा निवाक्या न्यपत्यंते। तत्र पर
 विहा वाग्यास्तु त्वं विष्णुधर्मोत्तरे। एकादशपञ्चमी षष्ठी पूर्णमासी चतुर्दशी। अमा वास्या तृतीया चतु
 र्थी पौर्णमासी पराचिताः परविहा निषेधः परविहा विह अत्र ह्यपुराणं पञ्चपुराणयोः। षष्ठ्यो कारण
 मा वास्या पूर्वविहा तथा षमी। पूर्णिमा परविहा च नो पोष्यंति धिपंचकं। पूर्वविहा तु कर्तव्या सप्तमी

अतिभिर्नरेः। पूर्णमास्यामहीपातपरायानियमांगतेति। पूर्वविद्यास्यत्वं च युग्मवाक्ये चतुर्दश्या चर
लिमेति। एवं परस्परविरोधे सति वाक्यवत्ता सा ब्रह्मवैवर्ते दर्शिता। पूर्वविद्वानकर्तव्या अमावास्या चरणि
मा। वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठसावित्रीव्रतमुत्तममिति। सावित्रीराजकन्याया नीलव्रतं सावित्रीव्रतं सुसम्पत्ति।
तच्च भविष्योत्तरपुराणे दर्शितं। कथयामि कुलस्त्रीणां महिम्नो वर्धनपरं। यथा नीलव्रतं सार्वभौमसावित्रीरा
जकन्ययेति। एतच्च पौर्णमास्याममावास्यायां च दर्शितं। तास्मिन् अते पूर्वविद्यास्यत्वात् तत्तरे पूर्वविद्या
नकर्तव्या किंतु परविदेव कर्तव्येति परस्परविरोधस्य शास्त्रद्वयस्य व्यवस्था। यदा तु चतुर्दश्या दशनाह
का भवति तदा सावित्रीव्रतमपि तत्र परित्याज्यं। भूतोऽष्टदशनाहमिदं यद्येकत्र रातिथिमिति स्मृतं। यो यं
पौर्णमासी निर्णयः स एवामावास्यामप्यंगतव्यः। तत्रापि सावित्रीव्रतं सर्वदिने कर्तव्यं अस्यां च व्यवस्था
यां ब्रह्मवैवर्तवचनमुदाहृतं। स्कंदपुराणे। भूतविद्यासिनीवासी न तु तत्र व्रतं चरेत्। वर्जयित्वा तु सावि
त्रीव्रतं तु शिखिवाहनेति। एवं च सति अमायुग्मशास्त्रं सावित्रीव्रतं तैत्तिरीयसंस्कृतं प्रवेता अपि।
नागविद्यातु यावच्छी सप्तम्या च युता हमी। दशम्येकादशी विद्या त्रयोदश्या चतुर्दशी। भूतविद्या यमावा
स्या न ग्राह्या मुनिपुंगवैः। उत्तरोत्तरविद्यास्ताः कर्तव्याः का षकी श्रुतिरिति। यज्ञपुराणे पि। पृथक् हमी

ति ३

तथा दर्शः कल्पपक्षे त्रयोदशी। एताः परयुताः कार्यः पराः पूर्वेषां संयुताः। यत्तु नारदीयपुराणे। दर्शचिपौर्णमासं च
पितुः सावत्सरं रत्नं। पूर्वविद्वमकुर्वाणो नरकं प्रति पद्यत इति तत्सावित्रीव्रतविषयश्चाह विषयवा। अमावास्या
यामिव पौर्णमास्यामपि श्राद्धविहितं। तथा च पितृमहः। अमावास्या व्यतीपातपौर्णमास्यष्टकासु च। विद्वान्
श्राद्धमकुर्वाणः प्रायश्चित्रीयते हि स्मृतिः। अमावास्या श्राद्धस्य च पार्वणरूपत्वमपराह स्यतत्कर्मकालत्वं कुतु
पस्य शरैरनका। अतस्त्वमित्येतत्त्रितयं प्रतिपत्त्यकरणे प्रत्याहिक निर्णये प्रयोजितं। तथा च सत्यपराह स्य सुख्य क
र्मकालत्वात् सर्वे धरे वा परं घुरे वा पराह व्यापिन्यमाहास्या ग्रहीतव्या। तत्राप्यपराह व्यापिन्याः पूर्वतिथेर्ग्राह्यता
माह हारीतः। यस्यां संध्यागतः सोमो मृणा लमिव दृश्यते। अपराह तु या तस्यां पिडा नो करणं ध्रुवमिति। यत्तु का
र्णहिनिनोक्तं। भूतविद्याममावास्यामोहादज्ञानतोपि वा। श्राद्धकर्मणि ये कुर्युः तेषामायुः प्रहीयत इति। तदपरा
ह व्याप्य नाव विषय इष्टव्यं। अपराह व्यापिन्या उत्तरतिथेर्ग्राह्यतामाह हारीतः। अपराहः पितृणां तु या पराह्यातु
यापिनी। सा ग्राह्या पितृकार्ये तु न प्रवर्तिता नु यापिनीति। न न यत्र पराह व्यापित्वं देधाभिधते। एकदेशे न का स्येति
चेति। एकदेशा व्यापिश्च देधाभिधते वषम्येण साम्येन चेति। तत्र वैषम्येणैकदेशा व्याप्तो महत्वेन निरुतिव्या तथा
च स्मृतिः। अपराह द्वयव्यापिन्यमावास्या यदा भवेत्। तत्रात्यन्तमहत्वाभ्या निर्णयः पितृकर्मणीति। महत्वेन
ग्रह्येत्यभिप्रायः। स च शिवरात्रे वसंवादे स्यष्टमनिहितः। अत्राप्यपराह व्याप्या स ग्राह्या स्या घाधिकानवेति।

एतेमासो न वेद्यः स्यात्सौम्यामासः ततः स्मृतेति। हर्लिमा मावास्य योर्विकल्पेन मासांतं मासप्रस्तावे रक्षितं। अमा
 वास्येत्यनेन नाम्ना बहवोर्थाः कथ्यते। तत्रा माशब्दस्य चत्वारोर्थाः सहजावः। कन्या सूर्यरश्मिश्चंद्रकलावेति। व
 सुशब्दस्य चत्वारोर्थाः। इन्द्रश्चंद्रः पिरविशेषः निवासश्चेति। तत्र सहजाववाचिनममाशब्दं इन्द्रवाचिनं वसुश
 ब्दं वीरी कृत्यनिर्वचनमेवं प्रवर्तते। अमावस्युरस्यामित्यमावासेति। अयमर्थः। वृत्रवधानंतरं जोषितेन्द्रसमा
 गमे संतुष्टा देवाः परस्परमवोचता। अमास्माभिः सहेंद्रो निवसतीति। अतस्तस्य दिनस्यामावास्यात्वमिति। सोयम
 र्थः शतपथब्राह्मणे दर्शयितुं मासप्रकरणे श्रूयते। ते देवा अब्रुवन् अमावे नो घवसुर्वसतियो नः प्रवासादिति
 ते त्रिरीय ब्राह्मणे विस्पष्टमयमेवार्थः श्रूयते। इन्द्रो वृत्रं हत्वा परोपरावत मगच्छदपराधमिति मन्यमानस्तदेव
 षमै छन्नि त्वा रज्यपद्यते। सोमावासां तां त्रिमेतया वाउस्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनु प्रविश्य ततः प्रातर्जायत इति।
 अमावस्युशब्दो यदा कन्यापि च वचि नो तदानीमेवं निर्वक्तव्यं। अमावस्यु मे कुरुस्या रात्रा वित्यमावास्या। अमाशब्दो
 मिधेयाकाचित्कन्या तस्या रात्रौ वसुना मानं पितरं वदो। स च पिता धर्मलोपाद्रीतः स न तां कन्यां ने कृतसोयमिति हो
 सः पश्युराणेऽवगंतव्यः। अमावस्युशब्दो सूर्यरश्मिनिवासवाचिनो तदा तदनुसारेण निर्वचनं स्कां देनागरखं
 डपद्यते। अमानामरवेरश्मिः सहस्रप्रमुखः स्मृतः। यस्य च तेजसा सूर्यः प्रोक्तस्त्यै लोकादपकः। तास्मिन् वस
 तिये नेंदुरमावास्या ततः स्मृतेति। ब्रह्मांडपुराणेऽपि। अमानामरवेरश्मिश्चंद्रलोके प्रतिष्ठिता। यस्मात्सोमो व
 सतस्याममावास्या ततः स्मृतेति। अमावस्युशब्दोः सहजावनिवासवाचित्वमाश्रित्य मत्स्यवायुब्रह्मांडपुरा

२०२०

लेषु निर्वचनं दृष्टव्यं। ततः। अमावसेताम्रकोट्युयदा चंद्रदिवा कर्तौ। एषा पंचदशी रात्रिरमावास्या ततः स्मृतेति।
 अमाशब्दस्य चंद्रकलावाचित्वं स्कां दे रक्षितं। अमावो रुशभागे न देवि प्रोक्ता महा कलेति। तां कलामुपजीव्य निर्व
 चनं भगवती पुराणे दर्शितं। कन्यावशिष्टे निःक्रांतः प्रविष्टः सूर्यमंडलं। अमायां विरते यस्मादमावास्या ततः स्मृ
 तेति। अमावास्याशब्दपर्यायो दर्शयितुं विधानिरुच्यते। तस्या चंद्रमसो परस्परं पश्यतोऽत्रेति दर्शितं। तदुक्तं म
 त्स्यवायुपुराणयोः। आश्रित्यताममावास्यां पश्यतुः सुसमागतौ। अन्योन्यं चंद्रसूर्यौ हि यदा तदृशं चिंतयत इति।
 न दृश्यते चंद्रोऽत्रेति द्वितीयं निर्वचनं। यद्यपि तदानीमदर्शयितुं कृतं। तथापि विपरीतलक्षणया दर्शयितुं कथ्यते।
 तदेतद्वाच्यं। शूरेकातरशब्दवदिति। चंद्रदर्शनं च शतपथवाक्येन सर्वमुदाहृतं। स यत्रैष एतारात्रिं
 न पुरस्तात् पश्चाद्दर्शयति। अदर्शने च कारणं सूर्या चंद्रमसो रत्यंत सन्निकर्षः। सति च तास्मिन् सन्निकर्षे म
 रुतासौरेण तेजसा चांद्रं तेजोभिः श्रूयते। अतएव पौर्णमास्या मत्यंत विप्रकर्षे सति अनभिभूतत्वा चंद्रमंडलं
 संपूर्णं दृश्यते। तावेतो सन्निकर्षविप्रकर्षे गोभिल आह। यः परो विप्रकर्षः सूर्या चंद्रमसोः सा पौर्णमासी यः
 परः सन्निकर्षः सामावासेति। ते देवं चर्वाभिधायाः पंचदश्याः हर्लिमादिना मनिर्वचनेन स्वभावविशेषो होषि
 तो भवति। ते च पौर्णमास्यामावासे प्रत्येकं द्विविधे। तत्र पुराणे दर्शितं। राका चानुमतिश्चे व पौर्णमासी हि वा
 मता। सिनीवाली कुहूश्चै व ममावास्या द्विधै यत्विति। एतासां चतसृ एणं स्वरूपं कठशारवायां विस्पष्टं
 श्रूयते। या पूर्वपौर्णमासी सानुमति यो न रासा राका या पूर्वमाहास्या सा सिनीवाली यो न रासा क हूरिति।
 वृहत्सिंहोपि। राका चानुमतिश्चे व पौर्णमासी द्वयविदुः। राका संपूर्णं चंद्रा स्यात् कलो नानुमतिर्मेता।

पोर्णमासीदिवाष्टेशान्यनुमतिः स्मृता। रात्रिदृष्टे पुनस्तस्मिन् सैव राकेति कीर्तितेति। मत्स्यब्रह्मांडपुरा
 णयोः। यस्मात्तामनुमत्यंते पितरो देवतैः सह। तस्मादनुमतिर्नाम सार्णिमाप्रथमा स्मृता। अथर्वरात्रते पुरा
 त् पोर्णमास्यां निशाकरः। रंजनाच्चैव चंद्रस्य राकेतिकवयो विदुरिति। एहदसिष्ठः दृष्टचंद्रममावास्यां सिनी
 वालो प्रवहते। एतामेव च कुहूमीहूर्नष्टचंद्रमहर्षय इति। तदेवं चत्वारः पर्वनेष्टाः निरूपिताः। तेषु कुहूव्यतिरि
 कानां च या एतां भेदां लब्ध्वा चतुश्चरणपरिमितः कालः संधिरित्युच्यते। कुक्कास्तु चतुर्दशपरिमितः कालः।
 तदेतदुक्तं भगवतीपुराणे। अनुमत्याश्च राकायाः सिनीवाल्याः कुहूविना। एतासां द्विलवः कालः कुहूमात्रा कु
 हूः स्मृतेति। तत्र लवस्वरूपं स्मृत्यंतरे दृष्टिं। लघुचरः चतुर्जागः त्रुटिरित्यभिधीयते। त्रुटिद्वयं लवः प्रोक्तो नि
 मेषस्तु लवद्वयमिति। एवं च सति त्रुटिशब्दाभिधेयानां जागानां चतुष्टयं लवद्वयं लघुचरसमं भवति। तस्मि
 न् लघुचरपरिमिते काले एकः पर्वणो जागः द्वितीयः प्रतिपदः तदुभयमिति संधिर्भवति। कुहू प्रतिपदोऽसंधि
 स्तु पूर्वस्मात् द्विगुणः अक्षरद्वयपरिमितत्वात्। मत्स्यब्रह्मांडपुराणयोः। राकाचानुमतिश्चैव सिनीवाली कुहूस्तथा।
 एतासां द्विलवः कालः कुहूमात्रा कुहूस्तथा। कुक्कितिकौकिलेनोक्तं यावान् कालः समाप्यते। तत्कालं संहिता चैषा
 ह। अमावास्या कुहू स्मृता। इत्येव पर्वसंधानां कालो वा द्विविधः स्मृत इति। एवं संधौ निरूपिते सति यो यत्र प्रातो वि
 चारस्तत्र संधिरेव द्विकाल इति तावत्प्रातः। संधौ यजेतेति श्रुतेः। मैवं। संधेः स्मृतत्वात् तत्र यागानुष्ठानानुपपत्तेः।
 कातहि श्रुतेर्गतिः। पार्श्वद्वयलक्षणेति। ब्रूमः। यथा गंगायां द्यौर्ब्रह्मत्रां गंगायां प्रवाहे नुपपन्नस्तत्समीपतीरं

१११

द्वयं

लक्षयतितथा संधि शब्दोपि पार्श्वे लक्षयते। अतएव श्रुत्यंतरं संधिमभितो यजेतेति। बौद्धायनोपि। स्रुतत्वात् संधि
 कालस्य संधेर्विषय उच्यते। सामीप्यं विषयं प्राहुः सर्वे एता परेण चेति। अत्र पूर्वपरशब्दान्यां संधेः प्राचीनं पर्व
 दिनं प्रतीचीनं प्रतिपदिनं चाभिधीयते। तत्र पूर्वस्मिन् पर्वदिने यागप्रारंभः उत्तरस्मिन् प्रतिपदिने याग समाप्तिः। अ
 न्याधानमिध्याबहिः संपादनमग्निपरिग्रह उपस्तरणं चैत्येवमादिः प्रयोगप्रारंभः सप्तवेधुरनुष्ठेयः। तथा च तैत्तिरी
 यब्राह्मणे श्रूयते। पूर्वधुरिध्याबहिः करोति। यजु मेवारज्यगृहीत्वोपवसतीति। शतपथब्राह्मणेपि। पूर्वधुरिग्रह
 णाति। उत्तरमहर्षजताति। तत्राग्निग्रहणं नामाधुर्युण आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निर्बुधमात्रेव बर्हिषादिभि
 रग्निः समिदाधानलक्षणेऽन्याधाने क्रियमाणे पार्श्ववर्तिना यजमानेनाग्निग्रहणापीत्यादिनां मंत्राणां पठनं। तदिदं
 पर्वदिने क्रियते। प्रतिपदिने तु कर्मलोवादेवेभ्य इत्यादिभिर्धुर्युहस्तत्रालनं तदुलनिर्वापपुरोडाशप्रदानादिलक्ष
 णं प्रयोगं करोति। तदिदं यजुनं। एतदेवामिषेत्यगोमिल आह। पक्षांतानुपवस्यत्याः पक्षादयोपि यष्टव्या इति। अत्रो
 पवासशब्देनाग्न्युपस्तरणदिविहितः। तस्मिन् क्रियमाणे यजमानसमीपे देवतानां निवासात्। तदेतत्तैत्तिरीयब्रा
 ह्मणे दर्शितं। उपास्मिन् शब्दे यजमानो देवतावसंति य एवं विधानमिमुपस्तरणतीति। उपवासशब्दाभिधेयस्य पर्व
 दिने कर्तव्यस्यान्याधानादेः पर्वणि चतुर्दशवति आद्यास्त्रयोशा विहितः कालः न तु चतुर्थोऽंशः। यागशब्दाभिधेयस्य
 पुरोडाशप्रदानादेः श्रुतेः। पर्वचतुर्थोऽंशः प्रतिपदं शास्त्रयश्च विहितः कालः। न तु प्रतिपदचतुर्थोऽंशः। तदेतदाह लो
 गादिः। त्रीनंशानोपहस्तस्य यागस्य चतुरो विदुः। द्वावंशावुत्सजेदंत्यो यागे च त्रतकर्मणीति। तमेतं यजु कालं यजु

पाश्चोष्वाह। पंचदश्याः परः पादः पक्षादेः प्रथमास्त्रयः। कात्तः पार्वणयागे स्यादथांते तु न विद्यत इति। दृष्टं
 तातपोषि। पर्वण्ये चतुर्थे पक्षाद्याः प्रतिपदस्त्रयः। यागकालः सविज्ञेयः। आतस्तुको मनीषिभिरिति। अत्र
 आत्परितिविशेषणात् स्तुत्येदियस्योपरिमुहूर्तत्रयं यागकाल इत्युक्तं भवति। प्रतिपदश्चतुर्थं शिं विषेयतिका
 त्यायनः। नयष्टयं चतुर्थं शेषागेः प्रतिपदः क्वचित्। रक्षांसितद्विजुं पतिश्च तिरेवासनातनीति। तदेव पर्वण्य
 न्नाधानादिकं प्रतिपदि चेष्टिरिति संधिपार्श्वयोः प्रारंभसमाप्तीव्यवस्थिते। यदापर्वप्रतियदा बुद्धयमारभ्य सप्त
 र्णतिथी भवतः तदानसदेह एवा यदातु खंडतिथी तद्विर्णयोभिधीयते। तत्र गोपितः। आवर्तने यदा संधिः प
 र्वप्रतियदो न वेत्। तदाह यगिद्व्येत परतश्चेत्यरेहनीति। पर्वप्रतियदोः संधिः वगिा वर्तनाद्यदि। तस्मिन्
 हनियष्टयं पूर्वैकस्तदुपक्रमः। आवर्तनात्परः संधिर्यदितास्मिन् उपक्रमः। परेष्टिरिष्टिरित्येव पर्वद्वयविनि
 श्चय इति। आवर्तनमहो मध्यभागः। लौगाक्षिरपि। पूर्वार्हे वाथ मध्याहे यदि पर्व समाप्यते। उपोष्यतत्र स
 वेकस्तदह यगिद्व्येत। अपराहे पक्षरात्रौ यदि पर्व समाप्यते। उपोष्यतस्मिन् हनिश्चेत्पूते याग इष्यत इति।
 एषु वचनेषु मध्याह्नादिशब्दाः योगिकः न तु पंचधा विभागमाश्रित्य प्रवृत्तास्तथा सत्य होमध्यामध्याह्
 इति व्यसत्तेरावर्तनं मध्याह्नादौ नाभिधीयते। अतएवावर्तनशब्दः प्रयुक्तः। आतातपेनापि मध्यमशब्दः
 प्रयुक्तः। पूर्वार्हे मध्यमेवापि यदि पर्व समाप्यते। तदोपवासः पूर्वैकस्तदह यगिद्व्येत इति। अहः सर्वो भा
 गः पूर्वहः अहो परोभागो पराहः अतस्ताभ्यां शब्दाभ्यामावर्तनात् पूर्वोत्तरभागवभिधीयते। वाजसनेयि

११२

नां तु विशेषमाह भाष्यार्थसंग्रहकारः। मध्यंदिना तस्यादहनी हयस्मिन्नाह पर्वणः संधिरियं तृतीया। सारव
 र्विकावाजसनेयि मत्या तस्यामुपोष्याथ परेष्टिरिष्टिरिति। आवर्तनाद्धर्मस्तमयादवाथ ग्यसंधिर्भवति तदा
 हः संधिमती प्रथमा। रात्रौ संधिश्चेत्सातिथिर्द्वितीया। उने अपे सप्तर्वहै संधिमती तिथिः पर्वतिथिः तृतीया भवति।
 तस्यां तृतीयतिथौ पर्वकालस्यात्यन्तात् सावर्विकेत्फच्यते। शाखांतराधाविना मीदशे विषये पूर्वैक रक्षाधानादि
 कं संधितिथ्याविष्टिः। वाजसनेयिनां तु संधितिथावन्नाधानं उत्तरतिथाविष्टिः। एवं सति वाजसनेयिनां न क्वापि संधि
 दिनात् पूर्वैक रक्षाधानादिकमिति। सोऽयं विशेषः। आवर्तने ततः पुरावा यदि संधिर्भवति तदा वाजसनेयि व्यतिरिक्तानां
 पर्वचतुर्थं शिष्टिः प्राप्नोति। तत्र विशेषमाह गार्ग्यः। प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि चेष्टिः समाप्यते। पुनः प्रणीयतु चे
 ष्टिः कर्त्तव्या यागवित्तमेरिति। पर्वणः चतुर्थं शिष्टप्रतिपदस्त्रयोऽंशाश्च यागकालेन विहिताः। तत्र पर्वचतुर्थं शिष्ट
 विषय उदाहृतः। प्रतिपदेनां विषय उदाह्रियते। नयः संधौ प्रतिपदः प्रथमांशो यागकालः निशीथे संधौ द्वितीयांशः
 रात्रिप्रारंभे संधौ तृतीयांशः। नवनेन न्यायेनापराहे संधौ प्रतिपदश्चतुर्थं शिष्टप्रयोगकाले त्वं प्राप्नोति। तत्र प्रतिपि
 ह्। नयष्टयं चतुर्थं शिष्टिश्चतेः। अतस्तादृशे विषये याग एव लुप्येतेति चेत्। मेवं। दृष्टं तातपेन प्रतिप्रसवाभि
 धानात्। संधिर्यत्र पराह तु यागं प्रातः परेहनि। कुर्वाणः प्रतिपदागे चतुर्थे पि न दुष्यतीति। एवं तर्हि प्रतिवेधो नि
 विषयः स्यादिति चेत्। मेवं। सद्यस्कालविषये चरितार्थत्वात्। तं च विषयं दर्शयति कात्यायनः। संधिश्चेत्संग

वाहृर्ध्वं प्राकृ चेदवर्तनादवेः सापोर्णमासीवितेयासघस्का लविधोतिधिरिति। भाष्यार्थसंग्रहकारेपि। अन्वाहि
 तिश्चास्तरलोपवासाः सर्वेधरेतेखलुपोर्णमास्याः। आवर्तनात्प्राग्यदिपर्वसंधिस्तोदेवयागः। क्रियतेसमस्तः।
 आपस्तंबोपि। पोर्णमास्यामन्वाधानपरिस्तरलोपवासाः सघोवासघस्का लायां सर्वक्रियतरति। संगवावर्तनयो
 र्मध्येपोर्णमासीप्रतिपदेः सघोसतिपूर्वोदाहृतेर्वचनैः संधिदिनात्पूर्वेधूरन्वाधानादिकंप्राप्तं। तत्रसघस्का ल
 वाक्यैः संधिदिनत्रुह्यते। नन्वीदशेविषये संधिदिनात्परदिनेयागत्रुह्यतां। तथासतिअपराहृदिसंधिधिव
 न्वाधानयागयोर्दिननेदोभविष्यति। अस्तिचदृष्टांतः। वाहृसनेयिनामीदशेविषयेअन्वाधानोत्कर्षेसतियागस्या
 यत्कृत्वात्। मेवांअन्वयव्यतिरेकरूपाभ्यांविधितिषेधाभ्यामस्याः शंकायानिवादितत्वात्। तत्रसघस्का लविध
 योन्वयरूपाः। प्रतिपच्चतुर्थीशप्रतिषेधाव्यतिरेकरूपाः। एवंसतिप्रतिषेधवाक्यंसावकाशंभवति। अमावास्यायां
 विशिषमाहृदृशतातपः। द्वितीयात्रिमुहूर्ताचेत्प्रतिपद्यापराहिकी। अन्वाधानंचतुर्दश्यांपरतः सोमदर्शनादि
 ति। सोयंविशेकोनाश्रयायनापस्तंबविषयेः। अतएवबौद्धायनः। द्वितीयात्रिमुहूर्ताचेत्प्रतिपद्यापराहिकी।
 अन्वाधानंचतुर्दश्यांपरतः सोमदर्शनात्। चतुर्दशीचतुर्यामअमावास्यानदृश्यते। अथोक्तप्रतिपद्येत्स्यात्पूर्व
 तत्रैवकारयेत्। चतुर्दशीचसंपूर्णाद्वितीयाहृयकारिणी। चतुर्दिष्टिरमायां स्याद्भूतेकाव्यादिकीक्रियेति। एतेषां
 वचनानामयमर्थः। अहिचतुर्दशीसंपूर्णाअस्तमयादवर्गमायास्यास्य। ततएवापराहृद्व्याप्यनावाक्य
 द्यायान्वाधानायवाप्तवोक्तरीत्यायद्यपिनिमित्तनावंननृतेतथापिप्रतिपदिद्वितीयायां सत्यांचदृश्यमा

११३

नत्वातदृशनेवेष्टेर्निबिद्धत्वात्प्रतिपद्यतायाममावास्यायामिष्टिः स्वस्यामावास्योपेतायांचतुर्दश्यां प्राहान्या
 धानादिकर्तव्यमिति। एतदेवामिष्टेयसमस्तं तरे। आदिमेतन्मिहचंद्रः प्रतीच्यामुदियात्तदा। प्रतिपत्प्रतिपत्तिः
 स्यात्तंचदश्यायतेतदेति। वृहवसिकोपि। इंदोनिरुत्तेपयसिपुरस्तादुदितेविधेः। यद्देगुण्यंतेतस्मिन्पश्चा
 दपिहितद्वेदिति। अस्यायमर्थः। यदासंपूर्णचतुर्दश्यामविचारेणमावास्याबुद्धिसंज्ञाहविर्निर्वापकरो
 तितततेतस्मिन्ननुषः कावेष्टव्यस्यादिशिचंद्रमाः नृदेतितदानदर्शकर्मनवितुमर्हतिदर्शकालस्याप्राप्तत्वात्।
 किंतुकालापराधनिमितीकल्पदर्शदेवताअपरीयदादिगुणाविरोधाभ्यादिदेवतांतराण्युद्दिश्यहविः प्रसे
 षोविहितः। तदेतत्तैत्तिरीयब्राह्मणे श्रूयते। यस्पहविर्निरुद्धं पुरस्तात्चंद्रमाअभ्युदेतितंदुलान्विभजेद्ये
 मध्यमास्यस्ताननयेदात्रेपुरोडाशमष्टाकपालंकुयधेयंस्तुविष्टास्तानिंद्रायप्रदात्रेदधश्चरुयेहोदि
 ए। स्ताद्विस्नवेतिपि विष्टायमृतेचरुमिति। सोयंदृष्टांतः। हविर्विनिर्मुक्तसतिततत्रुर्ध्वं सर्वस्यादिशिइंदाव
 दितेसतिदर्शविधेर्ध्वं गुण्यमुक्तरीत्याववति। ततदेववेगुण्यं होमदिनेपश्चिमदिशिचंद्रोदयेनवतीति। एते
 देवबौद्धायनमतमपोहृलयतिश्रुतिः। यस्मिन्हविर्पुरस्तात्पश्चात्सोमोनदृश्यतेतयोर्नयोर्मध्यवर्तिन्यां
 कुक्काद्विधमपिचंद्रदर्शनं नास्ति। अतस्तदिनेयष्टमस्ति। चंद्रदर्शनोपेतायांशुक्लं तदहर्दृष्टेति। अयम
 र्थः। सिनीवास्यांपुरस्ताच्चंद्रदर्शनंभवति। द्वितीयायुक्तायांप्रतिपदिपश्चाच्चंद्रोदयते। प्रतिपदिपागानुष्ठाने

प्रायश्चित्तमाहुकात्यायनमः॥ यजनीयेद्दि सोमश्चेद्धारुण्यादिशिदृश्यते। तत्र व्याहृतिभिर्दुत्तरं
 दद्याद्विजातयइति। चंद्रदर्शनराहित्यमेवाभिप्रेत्य बोद्धव्यं नकारिका सुपद्यते। इष्टे रत्नं प्रतिपदादिनाऽऽ
 स्मृताष्टवा यत्र न वंति तत्स्यात्। क्षीणा सुनाडी शुद्धिस्तत्पूर्वः कथ्योपवृद्धौ च न वेद्वितीयेति। अयमर्थः
 अमावास्या तिथेः संबंधिनी बुनाडी शुद्धीणा सुसतीषु तस्मिन् अस्तमयात्पूर्वं प्रतिपद संबंधिनो नाऽऽ
 सप्तष्टवायदि न वंति तदा तदिनमिष्टे रत्नं योग्यं। सोयमेकः पक्षः। अमावास्या प्रतिपदो यदा वेद्वितीयेति
 तीयः पक्षो भवेत्। अमावास्याया मन्वाधा य सोमदर्शनराहिते प्रतिपदिने यागः कर्तव्य इति स्मृत्यंतरेपि।
 अर्वागस्तमया घट्ट द्वितीया तु अदृश्यते। तत्र यागं न कुर्वीत श्रौतदेवास्तु पराज्जवा इति। बोद्धव्यं न मतानु
 सारिणाम् न्वाधानवदृष्टाद्भूमिस्थत्यामावास्योपेतायां चतुर्दश्यां कर्तव्यं। तथा च बोद्धव्यं नोक्तं।
 यदा चतुर्दशी यामंतुरायमनुसूरयेत्। अमावास्या क्षीणमाणा तदेव श्राद्धमाचरेत्। चतुर्दश्यां चतुर्थमे
 अमायत्र अदृश्यते। श्रौतते प्रतिपदं त्रभूते कव्यादिकी क्रियेति। चतुर्थे द्यामे अमावास्या संघर्षा निघ
 श्यते किंत्ववसाने स्वत्यासा च परादिने क्षीयते तसानी चतुर्दश्यां श्राद्धमाचरेत्। न च चंद्रदर्शनोपेतायां
 प्रतिपदिदृष्टिः समाम्नाता। तथा च शतपथब्राह्मणं। यदहः पश्चाच्चंद्रमा अन्करोते तदहर्षजनिमानु
 लोकान् अन्करोतीति। तैत्तिरीयब्राह्मणमपि। एषा वै सुमनानामेष्टि र्यमयेता न पश्चाच्चंद्रमा

अन्करोत्यस्मिन्नेवास्मै लोके र्थं कंजवतीति। अयमर्थः। येयमिष्टिः चंद्रदर्शनोपेते दिने क्रियते सेयमि
 ष्टिः सुमनः शब्दाच्चा तादृशी मिष्टि रूतवंतं यजमानमभिलक्ष्य तास्मिन्नेव दिने पश्चाच्चंद्रमा अ
 न्करोते तस्मै यजमानायास्मिन्लोके समृद्धिर्न वतीति। बाळं। तदेतच्छ्रुतिद्वयं बोद्धमत्तानुसारिव्य
 तिरिक्तविषयं। एतदेवाभिप्रेत्य प्रतिपदचतुर्थी शेषाग उदाहृतः। ननु बोद्धव्यं न व्यतिरिक्तानाम
 प्यि चंद्रदर्शनयोग्यं द्वितीयुतं प्रतिपदिनमिष्टे निषिद्धं। तथा च स्मृतिः। पर्वण्ये चतुर्थे कर्तव्ये
 ष्टिर्द्विजो त्रमेः। द्वितीया सहितं यस्माद्दूषयं त्याज्यत्वा यनाः। तदेतदावर्तनतत्पूर्वकालयोः संधौ
 सतिदृष्टव्यं। अपराह्नादिसंधिषु चतुर्थे पश्चावप्राप्तत्वात्। तदेवं प्रकृतिरूपाया इष्टिः कालो निरु
 पितः। विरुते स्तु कालो निरूप्यते। तत्र कात्यायनः। आवर्तनात्प्राग्यदिपर्वसंधिः कृतानुतास्मि
 न्प्रकृतिविहत्याः। तत्रेव यागः परतो यदि स्यात्तस्मिन् विरुत्याः प्रकृते परे पुरिति। आवर्तने ततः पुरावाप
 र्वसंधौ तस्मिन्संधिदिने प्रकृतियागं कृत्वा पश्चाद्विरुती संबंधी यागः कर्तव्यः यथावर्तनात्परतः संधि
 दाकेवलविरुतियागः संधिदिने कर्तव्यः प्रकृतियागस्तु संधिदिनात्परं घुरनुष्ठेय इत्यर्थः। आवर्तने त
 तः पूर्वकाले परकाले वा संधिरित्येतेषु त्रिष्वपि पक्षेषु संधिदिन एव विरुते रनुष्ठानं प्रकृते स्तु पूर्वक

११५

तत्तमः पक्षः प्राप्नोति। एकस्मिन्दिने हीणे सति मध्यमः पक्षः प्राप्नोति। अथ पक्षान्तरादौ
 यः। दिनद्वयद्वयाभावात् अतोऽत्राप्यश्वो निवेधदिवसद्वयाप्रयुक्तः नलनेकपक्षान्तरविवक्षया।।
 ननु तिथिबुद्धौ विधेः सप्तदश। तिथिः कदाचित् न वर्तते तत्कथं पापासप्तदशे नृनिति प्रतिषेधः। नायं दोषः।
 अल्पतिथिबुद्धौ यद्येषोऽशदिने अमावास्यादशद्वारिकासप्तदशदिने प्रतियद्वैतेतदानीं प्रतियत्रेतुयो
 शैत्येष्टिकालतन्नात्यानुष्ठानप्राप्तवचनेन निवार्यते। तच्च न्याय्यं सर्वरूपसंध्युपेतदिनेऽष्टेः कर्तव्यत्वेन नि
 र्णातत्वात् यदाहुमहत्याद्व्याषोऽशदिने अमावास्यासप्तर्णसप्तदशदिने प्रतियत्सप्तर्णतिसप्तदशदिने प्रतिवि
 ध्यते। ननु बुद्ध्या यत्रेन त्रयोदशसप्तदशदिनयोरेवाधानं प्रतिषिध्यते। यत्रौपवसथं कर्मयज्ञनीयात् न
 योदशं। नवेत्सप्तदशं वापि तत्र यत्रेन वर्तयेदिति। अत्र यज्ञनीयं प्रतियदिनमारभ्य च दशदिनमौपवस
 थस्य मुख्यः कालः। तिथिरुपेचतुर्दशदिनं तिथिबुद्धौ षोडशदिनं तथा सति त्रयोदशसप्तदशयोः प्रस
 त्तिरेव नास्ति तत्कथं प्रतिषिद्धा तदिति चेत्। एवं तर्ह्यप्रसक्तप्रतिषेधो नित्यानुवासेऽस्ति। अतिवाप्यसक्त
 प्रतिषेधो नित्यानुवासे वेदे। नपृथिव्यान्तारिहो नोदिव्यग्निश्चेतव्य इति। सर्वत्र पर्वप्रतियगोः संधिमुपहृ
 व्याधानेष्टिकालो व्यवस्थापितो। तत्र तिथिरुपेक्ष्योः संधिविषयं किं विधि शेषमाह कात्यायनः। पते

द्विचटिका नूनास्तथैवाभ्यधिकाश्चयाः। तदर्थं कृत्वा सर्वस्मिन् कृत्वा सवृद्धी प्रकल्पयेदिति। लोकाहिर
 पि। ति के परस्यावटिकास्तथाः स्युर्नूनास्तथैवाभ्यधिकास्तत्तसां। अर्धविषयं च तथा प्रयोऽप्यहा से च
 वृद्धौ प्रथमेदिने तदिति। सर्वे करमावास्या पंचदशवटिका परेषुः प्रतिपदपितावती तदा यथा स्थितं तमेवोप
 जीयसंधिर्वितेयः। यदा तु प्रतिपदः षड्वटिका क्षीयंते तदा वटिकात्रयहा सोमावास्या पां यो हनीयः। त
 स्मिन् यो हिते द्वादशवटिका मावास्या भवेति। तदा वर्तनात् पूर्वसंधिः संपद्यते। अनेनैव न्यायेन वटिकात्रयवृ
 द्धौ यो हितायामष्टदशवटिका मावास्या नवतितथा सत्या वर्तनात् पूर्वसंधिर्भवति। इत्येवं संधिर्विज्ञाप्यतदनु
 सारेणान्वाधानेऽनुष्ठातव्ये॥ ॥ इति धिनिर्णयः॥ ॥ नन्वेष्टिकालवद्गुणकलोप्यत्र निर्णेतव्यः
 पर्वप्रतिपत्संध्यपत्नीवनेन प्रवृत्तत्वात्। तथा च वृद्धगार्ग्यः। प्रतिमा प्रतिपत्संधौ राहुः सप्तममंडलं। अ
 सते चंद्रमर्कचदर्शप्रतिपदैतरे इति। अलसिद्धांतो यावच्च पर्वणः कालस्तावान् प्रतिपदादिमः। एवं हि ग्रहण
 नेहा सपुण्ये विप्रणाद्रवेदिति अनेहो कालः। आठ। यद्यप्यस्ति संध्यपत्नीवनंतथापि निर्णेतव्यां शास्त्र
 तिथिविषयस्याभावादस्मिन् प्रकरणेन तद्योग्यं। कर्तव्यविशेषस्तु परितन प्रकरणेनिरूपयिष्यते।
 ॥ ॥ ॥ इति श्रीमाधवीये द्वितीयादिति धिनिर्णयाख्यचतुर्थप्रकरणं॥ ॥ ४॥ ॥ ॥

११६

तृतीयचतुर्थप्रकरणं प्रतिपदाद्याः पंचदश्यंता तिथयो निर्णयताः। अथ प्रकीर्णक रूपे पंचमप्रक
 रणेन रुद्रविशेषादयः कालविशेष कर्तव्यविशेषाश्च संक्षेपे लोचनिरूप्यंते। अत्रापि तिथिवत्संप्रणनि
 दत्रे संदेहाभावात् तदुन रुद्रे निर्णयोपेत्यते। सच निर्णयो दर्शितो विष्णुधर्मोत्तरे। न यो बितव्यं न रुद्रं य
 स्मिन्नेतस्मिन् विधाद्विः। युज्यते यत्र वा रामनिशीथेशशिनासहेति। अत्रास्तमययोगो निशीथयोगश्चेति यो
 गद्वयं प्रयोक्तव्यं। अस्तमययोगो मुख्यः कल्पः निशीथयोगो नुकल्पः योगद्वये लब्धे सत्यनुष्ठानमिति प्रण
 स्ता। यदा तु पूर्वक्षः केवलो निशीथयोगः परेषुः केवलोस्तमययोगस्तदा मुख्यानुकल्पानुसारेण परेषु रेवो
 पवासः। तथा सति प्रातः संकल्पकालेन रुद्रसद्रावोपिलभ्यते। निशीथेशशिनासहेति योगोऽनेः शास्त्रसिद्धस्य
 शशिवेगस्य दिवद्वितत्वात् न रुद्रसद्रावमात्रमभिधीयत इत्यवगतव्यं। दिनद्वयेऽप्यस्तमययोगो नावे निशी
 थयोगेन पूर्वक्षरेवोपवासः। तदा ह्यमुं मंदुः। यत्रार्धरात्रादवाकृतुन रुद्रं प्राप्यते तिथौ। तत्र रुद्रव्रतं कुर्यादिति
 तीति पारलभवेदिति। नात्र तिथिष्वेकनक्तनक्तयोर्मध्याह्नप्रदोषव्याप्तिन्यां निर्णयः। किं तर्ह्यपवासनरु
 द्र एव तदुपयोः कर्तव्यता॥ ॥ तदुक्तं संतपुराणे। तत्र वोपवसेद रुद्रे यत्रिशाथारधो भवेत्। उपवोसेयदहं स्या
 तं दिनैकैकनक्तयोरिति। यत्रु विष्णुधर्मोत्तरे। सातिथिस्तत्र न रुद्रं यस्यामभ्यर्चितो रदिनवर्धमानस्य
 हस्यहाने त्वस्तमयं प्रतीति। तात्पर्यं कापी विषयं। यदपि मार्कंडेयेनोक्तं। यत्रा रुद्रमहोरात्रं यत्र ताकमीति

(कुर्वततदुहासदृशीनकारणमिति तदुपवासव्रतातिरिक्तव्रतविषयं। यदपि बोद्धव्यं नावचनं। सातिथिस्त
 न्नरुद्रं यस्यामन्तुदितोरविः। स्मिन्नस्तमितेयकि। यस्मिन्नुदेति सविता तत्राहं नवेदि नमिति। तस्याप
 मर्कः। द्विविधो नरुद्रसंबंधी कालविशेषः। अहोरात्रोदितं च तत्रोदितं कर्मपि द्विविधं। अहोरात्रसाध्यादिनसा
 ध्यां वा उपवासे कनक्तुदिकं अहोरात्रसाध्यां यद्यपि विशिष्टकालनिष्पाद्यं नोक्तं नमेकजक्तुदेः स्वरूपं तथापि
 तस्मिन्नहोरात्रे नोक्तं नंतरस्यैकजक्तुदिनियमं धातितया भोक्तुं नंतरपरित्यागसहितस्यैव नोक्तं नस्यैकजक्तुदि
 स्वरूपत्वादहोरात्रसाध्यात्म्यविषयं। दिनमात्रसाध्यानि तु दानवतश्चाहानि। तेषामहो न्येव विधानात्। तत्रो
 पवासादौ नरुद्रो ह्यहोरात्रो गृहीतव्यः। व्रतादौ तु नरुद्रं दिनं गृहीतव्यं। अहोरात्रस्य नरुद्रं तं सूर्यास्तमयका
 ले नरुद्रव्याप्त्या संपद्यते। दिनस्य तु नरुद्रं तं सूर्योदये नरुद्रव्याप्ता भवतीति। यद्यपि यस्मिन्नुदेति सविते त्वने
 न नरुद्रसंज्ञावमात्रं प्रतीयते न तु परिमाणविशेषः। तथापि त्रिमुहूर्तपरिमाणस्य तिथौ कृत्वा तदेवात्रा
 नुसंधेयं। ननु दानवतवद्वा हे पि नरुद्रदिनस्वीकारे प्रातः कालमात्रव्यापिनरुद्रे पि श्राद्धं सज्येत। मेवं। अ
 पराह सूर्यास्तकाले न तद्वा त्रेरपि हितत्वात्। तथा च स्मृतिः। नरुद्रे त्वं हिते मे येन व्याप्तः कालस्तु पर्वणः।
 नरुद्रकायस्मिन्नेव तिथिकर्म तथैव तु। न च तेनैव न्यायेनैकजक्तुमध्याह्नादपि नरुद्रं ग्राह्यमिति शं कनीयं।
 उपवासनरुद्रस्यैकजक्तुं प्रतिपदोक्तत्वात्। यदपि सातिवचनं। तिथीनां मतिमो नागक्षिपिकर्मसु संहितः।

११९

सहाणां पूर्वभागस्तत्तत्कर्मसु संहित इति। तत्र तिथ्यंतस्तु ज्येष्ठं दानवतविषयं। नरुद्रपूर्वभागादि
 स्तु ज्येष्ठं मुपवासादिविषयं। उपवासादिव्यतिरिक्तैस्तु देवे कर्मणि नरुद्रस्याप्यंत्यभागस्तु ज्येष्ठं च दृश्यं। न
 रुद्रविशेषे तु पूर्वतुल्यस्य लिंगस्याश्रवणेन तु यत्कर्म उत्तराष्टासंयुतं। संवत्सरस्ततो ध्यायस्तत्तुल्यं
 देवनश्यति। धनिष्ठा संयुतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्भवेत्। तत्कर्म सफलं विधादुपाकरणं संज्ञकमिति नि
 षिद्धत्वात्। योगे बुतुकस्य चिह्नं गस्य सर्वे धूर्निशीथमात्रव्याप्तिं प्रत्यस्तु च कत्वात्सायं कालादिव्याप्ति
 योऽप्या। यदि योगः पूर्वधूर्निशीथमात्रं व्याप्नुयात् तदा परे धूरिनिपारणं न प्राप्नुयात्। रात्रौ पारणस्य
 निषिद्धत्वात् अतो ह न्येव व्यतीपातं पारणं युवकास्तु सर्वे धूर्दिबसे सायं कालादियोगं प्रयोक्तुं सवय
 ति। तस्मादि कुंभारियोगवदुपवासव्यतीपातः पूर्वविज्ञेयगृहीतव्यः। दानवतयो रुद्रय व्यापीयासुः।
 आह स्य तु कर्मकालव्यापीति नित्यं। व्यववायवकरणानां तिथ्यर्थपरिमितत्वेन दिनद्वयाव्यापि
 त्वात्संदेहो नास्ति। तस्मादुदये अस्तमये वा यस्मिन्नुदिने करणसंज्ञावस्तस्मिन्नेव दिने तत्कर्म नि
 षेयं। यदा तु सायं संध्यामारज्य परे धूरुद्रयात्रागेव करणं समाप्येत तत्र कथमिति चेत्। तदा न
 द्वाकरणोक्तन्यायेन सर्वेषु करणेषु निर्णय इति ब्रूमः। अत्राकरणे च निर्णयो न द्वाव्रते यथा
 ति। यस्मिन्नुदिने नवे द्वा तस्मिन्नहनि भारत। उपवासस्य नियमं कुर्यान्नारी नरोपि वा। पदि

रात्रौ भवेद्विष्टिरेकनक्तं दिनद्वये। कार्यं तिनोपवासः स्यादिति यो लोका। रात्रि को विधिः। प्रहरस्योपरि य
 दास्याद्विष्टिः प्रहरस्य। उपवासस्तदा कार्येकनक्तं ततो न्यथेति। नृप्यादारन्यया वदस्ममयं विष्टिस्त
 तायां नास्ति पवासे संदेहः। यदा तु प्रहरमात्रं विष्टिर्नास्ति तस्योपरि प्रहरत्रयं विष्टिर्भवति तदा रक्त
 दिनव्याप्तेर्न ज्ञायान्न जायेद्विष्टिरेकदेशव्याप्तेः सद्वा दुपवासो नुष्ठेयः। अन्यथेत्यनेकांति कदेशव्याप्ते
 जावोपिविवक्षितः तस्मिन्पक्षे समनंतरातीतवचनात् दिनद्वयेप्येकनक्तं कार्यं। यस्तन्न ज्ञावतं सं
 कल्प्या होरात्रमुपोषितुं न शक्नुयात् असौ भद्रायुक्तवटिका सुनोक्तं परित्यजेत्। नक्षत्रहितका
 ले भुक्तापि उपवासान्न हीयते। तथा च न विष्टिः तरे पद्यते। स्वातः संप्रत्यतामेव आह्वयं च स्वशक्ति
 तः। ततो भुंजीत रात्रौ ज्ञेया वद्वान् जायते। अथवांतेपि न ज्ञायाः कामतो वाग्यतः शुचिः। न किंचित् न
 रुयेत्प्राज्ञो यावद्दृष्टा प्रवर्तत इति। अहश्चरमभागे यदा नक्षत्रप्रवेशस्तदानीमेकदेशे न ज्ञायो गिनोति
 न स्य तद्गता हत्वा दशकस्य भद्रा प्रवेशात् प्रागेव जोहने प्राप्ते सत्यनुक्ते न स जादेरनुष्ठेयत्वात् नक्षत्रादि
 तेपि काले प्रज्ञादिकं न विरुध्यते। यदा तु न ज्ञाया अंते भुंक्ते तदा कर्म कालशास्त्राद्गोपे त काल एव
 प्रज्ञादिकं कर्तव्यं। पक्षद्वयेपि न ज्ञायुक्तवटिका सुन किंचिद् रुयेत् तावता नक्षत्रपवासः सूर्येतावता

११८

दिकरणेषु कस्यापि विशेषस्य शास्त्रेणानुक्तत्वात् न ज्ञायं कुसस्य न्यायस्याति क्रमे कारणभावाच्चायं
 निर्णयप्रकारः सर्वेपि योजनीयः। न च तिथि मङ्गलवारयोगकरणानां पंचांगतः पातिना निर्णयं कृत्वा
 तदंतःपाती शास्त्रीयकर्मयोगीवारः कुत नुपेक्षित इति कनीयं। अहोरात्रपरिमितत्वेन वारे संरेखा
 भावात्॥ ॥ तदेवं नक्षत्रयोगकरणनिर्णयानि॥ ॥ अथ संक्रांति निर्णयः॥ ॥ मेषादिषु द्वाद
 दशराशिषु क्रमेण संचरतः सूर्यस्य सर्वस्मादशो रुक्तराशो संक्रमणप्रवेशः संक्रांतिः अतस्तद्ग
 शिनामपुरःसरं सा संक्रांतिर्विपरिश्यते। राशयश्चामी मेषवृषमिथुनकर्कटसिंहकन्यातुलावृ
 श्चिकधनुर्मकरकुंभमीननामकाः तेषु द्वादशसु चत्वारि त्रिकानि न वतितत्रैकस्मिंश्चिके क्रमेण
 चरन्ति रद्विस्वजावास्त्रयो राशयः तथा चतुर्षु त्रिकेषु मध्यमावृषचसिंहवृश्चिककुंभनामका
 स्त्रिराशयश्चत्वारः तेषां विष्णुपदं प्रति नाम स्मृतिषु प्रसिद्धं। ये त्वंति मामिथुनकन्याधनुर्मननाम
 का द्विस्वजावा राशयस्ते षडशीतिमुखसंज्ञकाः येषु न मेषकर्कटतुलामकररूपाश्च रराशयस्ते
 षु मेषतुलैविषु वत्संज्ञके। कर्कटमकरावयनसंज्ञको। तदेतत्सर्वं वृद्धवसिष्ठ आह। अथ नक्षत्र
 विष्टुवेदं च तस्यः षडशीतयः। चतस्रो विष्णुपदश्च संक्रांत्यो द्वादशस्तथाः ॥ २ ॥ षड्कर्कटसंक्रां

तीद्वेउदग्दक्षिणायने। विषुवे तु तुलामेवौ गोलमध्ये ततोपराः। कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि
 रवेर्गतिः। षडशीति मुखः प्रोक्ताः षडशीति गुणाः फलैः। वृषश्चिकसिंहेषु कुंभे चैव रवेर्गतिः
 एतद्विष्णुपदं नाम विष्णुवादधिकं फलैरिति। विष्णुवाच्या मयनायां युक्तं राशिं चतुष्कं गोलद्वयमि
 धीयते। तत्र मेषारब्धविषुवस्य कर्कटाख्यायनमध्ये विष्णुपदसंज्ञको वृषजः षडशीति संज्ञकं मि
 थुनं च तिष्ठति तथा कर्कटायनस्य तुलाविषुवस्य च मध्ये सिंहकन्ये। तुलामकरयोर्मध्ये वृश्चिक
 धनुषी। एवमन्यदप्यदाहार्यं। गालव्योप्याह। स्थिरने विष्णुपदं षडशीति मुखं दितनुने तुलामेव
 विष्णुवंतुये दक्षिणायनं सौम्यं मृगे स्तयति। जशब्दाच्यो राशिस्थिराणो स्थिते सूर्ये सति विष्णुप
 नवति। द्विस्वभावराशौ सूर्ये स्थिते सति षडशीति मुखं नवति। तुलामेषद्वये सूर्ये स्थिते सति विष्णुवं
 वति। सूर्ये कर्कटे दक्षिणायनं मृगे मकरे सौम्यं सौम्यं दिङ्मामकमुत्तरायणं। तैरेतैः संज्ञाने देराशयो
 व्यवहितं तदशिसंबंधा तदशिसंक्रांति। नामपि तान्येव नामानि। तासु च संक्रांतिसु होमस्त्रानादि
 कर्मन्यव्यतिरेकरूपाभ्यां शातातपश्चाह। संक्रांतौ यानि दत्तानि हव्यकन्यानि राशिमः। तानि नित्यं द
 दात्यर्कः पुनर्जन्मनिष्ठमिति। रविसंक्रमणे पुण्येन स्त्राया घदिमानवः। सप्तज्ञानसुरोगी स्यात्तु

११५

रवभागी हजायत इति। स्त्रानदानाद्यंगभूते संक्रांतिकाले मुख्यकल्पस्यासंभवादनु कल्पएवादर्थव्यः। तद
 हदेव लः। संक्रातिसमयः सत्सौ दुर्लभः पितृते हलैः। तद्येणादप्यधश्चोर्ध्वं त्रिंशद्वाः पवित्रिता इति।
 देशव्यवधानादयं तसंस्त्रिष्टयोः पूर्वोत्तरराशयोर्मध्ये सूर्यः पूर्वराशिं परित्यज्य यावत्तत्कालनेरेनोत्तररा
 शिं प्रविशति सलेशो योगदृष्टिं विना मासदृष्ट्या दुर्लभः अतो नुष्ठा ने मुख्यसंक्रांतिकालासंभवात् संक्रा
 तिसंबंधिनो पूर्वोत्तरकालौ गृहीतव्यौ। संक्रांतेः पूर्वोत्तरयोरेकैकस्मिंस्त्रिंशद्वाटिकाः पुण्या इति सा
 मान्येनोक्तं। तत्र विशेषमाह वृद्धवसिष्ठः। अतीतानागतपुण्ये देउदग्दक्षिणायने त्रिंशत्कर्कटकेना
 श्योमकरे विंशतिः स्मृता इति। उदगयनमतीतं सत्पुण्यं भवति दक्षिणायनमनागतं पुण्यं त्रिंशदित्या
 दिना तदेव स्पष्टाक्रियते। कर्कटाख्या दक्षिणायनात् पूर्वोत्तराद्वटिकाः पुण्याः मकरारब्धादुत्तराय
 णादूर्ध्वकालीना विंशतिवटिकाः पुण्याः वृहस्पतिराशि। अयने विंशतिः मूवधिके विंशतिः पराः। व
 माने तुलामेषनाशस्तूनयतो दक्षिणायने च त्रिंशद्वाटिका वादिना सामान्यवचनेन विरोधः शङ्कनी
 यः। सामान्यवचनस्याभ्यनुतापरत्वात्। विशेषवचनोक्तो वटिका संकोच एव शास्तग या असन्नि
 हितानां स्त्रास्ताः पुण्यतमा स्मृता इति देवलेनोक्तत्वात् केनापि निमित्तेन सन्निहितवटिकास्तु

छात्रासंभवे त्रिंशद्वटिकाः परात्रावधित्वेनानुज्ञायते। षडंतीशान्तिषु ततोपि दीर्घमवधिमाहवृद्धवसि
 षः। षडंतीत्यामतीतायां षष्ठिरुक्ताश्च नाटिका इति। विष्णुपद्यां प्रशस्तकाव्यं स एवाह। पुण्यायां विष्णुप
 द्यां च प्राक्पश्चादपि षोडशेति। संक्रांतीनां पूर्वोत्तरौ पुण्यकालौ निर्णयतो। ताश्च संक्रांतयोः कदाचिद्वटि
 कान्वतिकदाचिद्वटिनामवतितदनेदादनुष्ठाननेदमाह। वृद्धवसिष्ठः। अहिसंक्रमणे पुण्यमहः तत्प्रवृ
 त्तिं। रात्रौ संक्रमणे जानोदिनाधस्तानदानयोः। अर्धरात्रादधस्तात्स्मिन्मध्याह्नस्योपरिक्रिया। अर्धसं
 क्रमणे चोर्ध्वमुरयात्प्रहरद्वयं। तर्लेवेदधरात्रे तु परासंक्रमते एव। प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यमुत्कामक
 रकृत्ताविति। अहियदासंक्रांतिर्भवतितदा तत्तस्याहः पुण्यं। रात्रौ संक्रमणे पूर्वोत्तरदिनाध
 योः पुण्यत्वं विदधतावचनेनार्थाद्वात्रौ त्जानदानादिकं प्रतिषिध्यते एवं सति उदयानंतरं नाविनिर्दिष्टे
 रागयने पूर्वभागे प्राशस्त्यं बाधितोत्तरभागे अनुष्ठानं भवति। अस्तमयप्राचीनरुणभाविन्युत्तरा
 यले चोत्तरभागप्राशस्त्यं परित्यज्य पूर्वभागेऽनुष्ठातव्यं। उत्तरभागप्राशस्त्यं तु मध्याह्नारिसेंक्रम
 णविषयतत्राह न्येव हे योपादेययोः पूर्वोत्तरभागयोः संभवाद्नेनैव न्यायेन कर्कटेपिमध्याह्ना
 विनिर्ध्वजभागप्राशस्त्यं भवति। अस्तमयप्राचीनभाविषु षडंतीति मुरेवेद्युत्तरभागप्राशस्त्यं
 रित्यज्यमकरन्यायेन पूर्वभागप्राशस्त्यं विधातव्यं। उदयानंतरं नाविषु दुवचनांतराविरोधेनोत्त

१२०

रभाग एवानुष्ठानसंभवात्तद्विरुद्धं पूर्वभागप्राशस्त्यं विधीयते। न नयभागप्राशस्त्योपेतेषु च विष्णुव
 टिष्णुपरेषु मध्याह्नाभाविषु पूर्वोत्तरवासेष्वनुष्ठातव्यं। उदयानंतरं नाविषुतेषु पूर्वत्र प्राशस्त्यं बा
 ध्यते। अस्तमयप्राप्तेषु तेषु उत्तरप्राशस्त्यं बाध्यत इति विवेकः। एतद्वचनानुसारेण यस्य संक्रमणस्य य
 स्मिन्भागे नुष्ठानं तस्मिन्नेव भागे व्यवहितानाग्रः पुण्यार्धसंनिहिताः पुण्यतराः श्रुत्यंतसन्निहिताः पुण्य
 तमाह्वयाः। यदारात्रौ जानोः संक्रमणं भवतितदा तस्यारात्रेः पूर्वस्य चोत्तरस्य वा दिनस्यार्धप्रहरद्वयं
 स्त्रानदानयोः पुण्यं। कुत्र पूर्वदिनं कुत्र परदिनमिति वीक्षायां तदुत्तरमर्धरात्रादिति वचनेन व्यवस्थाप्यते।
 रात्रेरर्धमर्धरात्रः द्वितीयप्रहरस्य चरमघटिका तृतीयप्रहरस्य प्रथमघटिके। ते वं घटिका द्वययुक्तः
 कालः तस्मादधरात्रादधः संक्रमणे सति पूर्वदिनमध्याह्नस्योपरितने प्रहरद्वये क्रियाकार्या। अर्धरात्रादु
 र्ध्वं संक्रमणे सति उत्तरकाशीनादुदयादुर्ध्वं प्रहरद्वयं पुण्यं। पूर्णार्धरात्रे घटिका द्वये संक्रांती पूर्वोत्तरदिन
 द्वयं तत्प्रपुण्यं। तदुक्तं न विव्योत्तरे। संक्रमणं निशीथे स्यात्तृषज्यामाः पूर्वपश्चिमाः। संक्रांतिका लो
 विरेयस्तत्र स्नानादिकं चरेदिति। अत्रेयं व्यवस्था। अर्धरात्रे यदा षडंतीति स्मरन्ती मेतद्वचनानुसारे
 ण पूर्वोत्तरदिनद्वयस्य पुण्यत्वाद्यद्येहिको विकल्पः प्राप्नोति। तथाप्युत्तरदिने षष्ठिघटिका प्रतिपा

॥
 दक प्रातिस्निक वचनं निया मकं । तस्यैव च न स्य ह वै तिर नाग योः साम्ये न प्राशस्य प्रतिपादकत्वात् । प्रकृतं
 तं वचनं ह वै तिर दिने साम्ये न विधत्ते तस्मात् पूर्वस्मिन् न तस्मिन् वा सोऽप्यनुष्ठानमिति च कल्प्यते । अ
 यत्तयोस्तु प्रकारं तं वदते । अथ न व्यतिरिक्तासु संक्रांतिषु मध्यरात्रौ धूर्ध्रु प्रवृत्तासु परे पुरनुष्ठान
 मित्यत्र न कोपि संदेहः । अर्धरात्रौ पूर्वप्रवृत्तासु दशसु मध्ये षडशीतिव्यतिरिक्ता नोऽस्मात् पूर्वदिनेऽनुष्ठाने
 मित्यत्रापि नास्ति संदेहः । षडशीत्याहु प्रकृतवचने न सर्वे चरनुष्ठानं प्राप्तं षष्टिका चरिका प्राशस्य प्रतिपा
 दकवचनेन परेकः । प्राप्नोति अतः संदेहे सति सर्वे चरनुष्ठानमिति द्रष्टव्यमिति । कुतः । विष्णुपञ्चधनु
 म् । न न युक्तं कस्यासु वैयस्य । पूर्वतिरगतं रात्रौ जानोः संक्रमणं भवेत् । पूर्वाह्ने पंचनाश्रः पुण्याः । प्रातः । अ
 निः । अपराह्ने पंचवैश्वीते स्मात्ते विकर्मणातिश्रैते । यदा रात्रौ पूर्वभागं तं विष्णुपदी षडशीतिसंक्रमणं भ
 वेत्तदा सर्वे चरणाह्ने पंचनाश्रः पुण्याः । न तस्मात् गते संक्रमणे परेकः । पूर्वाह्ने पंचनाश्रः पुण्याः । न चैवं स
 ति प्रहरद्वयपुण्यत्वं विरोध इति वाच्यं । पंचनाश्रिका वचनेषु पुण्याधिक्यस्य विवक्षितत्वात् । अतः प्रहरद्वयवा
 क्यं पुण्यमात्रमिच्छायां । एतस्मिन्नेव विषये देवीपुराणे पठ्यते । असंख्येर्धरात्रौ तु न स वेत्तमपि वा माना
 र्थं नात्करे पुण्यमसंख्येर्धरात्रौ । अर्धरात्रौ त्वसंख्येर्धरात्रौ पुण्यमनागते । संख्येर्धरात्रौ न योर्धरात्रौ मतिरिति क

१२९

दानं यद्दानं विषुवद्वये । दृश्यते सागरस्यांतस्तस्यांतो नैव दृश्यते इति ॥ ७८ ॥ धर्मादिः । १-११ यने कोटिपु
 ण्यं च स ह स्तो विषुवे कालं षडशीत्यां स ह स्तं तु कालं विष्णुपदेषु चेति । मेधादितं कालं यो यस्मिन् दिने
 भवंति तस्मादिना पूर्वमप्येकादशादिनेभ्यः प्राचीने दिने मेधायनं ध्यायनमित्येवं तन्नामाकृतं
 मयनं भवति तस्मिन् अयने स्नानादिषु च पुण्यकारमाह जावातिः । संक्रांतिषु यथा कालस्तसीयेषां
 यने तथा । अयने विंशतिः पूर्वमकरे विंशतिः परेति । मकरव्यतिरिक्ते कादशा संक्रांतिसंख्यां विष्णु
 यनेषु तत्संक्रांतिसंख्यां पुण्यकार्णवगंतव्यः । मकरसंक्रांतिसंख्यां विष्णुयने संक्रांतिसंख्यां विष्णुयने
 तच्च यमकरायने प्राचीनविंशतिघटिकाः पुण्याः । मकरसंक्रांतौ तु पाश्चात्या विंशतिघटिकाः पुण्याः ।
 न केवलमादित्यस्यैव संक्रमणे पुण्यकासः किंतु सर्वेषामेव ग्रहाणां नक्षत्राणां संक्रमे पुण्यकासो भवति
 तदुक्तं ज्योतिःशास्त्रे । नक्षत्राणां संक्रमणे रवि संक्रमे सूर्यः । पूर्वार्धे कूपरस्तासु चंद्रनाश्रः । पुण्यास्तथैव । सिधराप्ये
 र्गुणे कैवनाडी मुनिभिः प्रोक्तं । नोऽश्च तत्तः सप्तपत्नीः कुडस्य बुधस्य तिस्रः पत्नी विश्वयुक्ताः । साधश्च
 तैस्त्रो घटिकाः पत्नी गुरोस्तस्यैव नृगोश्च तत्तः । नाश्रः पत्नी कंधटिका षडशीतिः पत्नी सप्तैव शाने
 श्वरस्य । आघतमध्येऽपहमरा नं कुर्वन्वाप्नोति सुरेधामेति । अयमर्थः । आदित्यस्य राशि नक्षत्राणां

१३०

पुण्यलोको द्विचतुरित्यादिकः पुण्यातिशयप्रतिपादको विरोधोदयमभिलाषेषु संक्रांत्यादीनां पुण्यकाले
 पुण्यकर्तृव्यं स्नानदानादिकं तत्सर्वमेव शतातपवचनद्वयेनोदाहृतं। अष्टपुण्यलोचनित्यं द्वयोरयनयोस्त
 याविशुवतोर्दयोः। चंद्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतिपातेषु पर्यस्तु। अहोरात्रोचितः स्नानमर्चनतथाहुपायः करोति
 प्रसन्नात्मा तस्यादरुणतया। अयनेविशुववेवचंद्रसूर्यग्रहेतया। हतोपवासः सुस्नातः सर्वपापैः प्रमुच्य
 ते। वसिष्ठोपि। नृपोऽप्येव तसंक्रांतिस्नातो यो मर्चयेद्दुरिं। प्रातः पंचोपचारेण सकामं फलमश्नुते। अयनेवि
 शुववेवचंद्रसूर्यग्रहेतया त्रिंशोऽप्योचितो नरः सर्वपापैः प्रमुच्यते। स्नात्वा यः प्रह्वयेदीपं सर्वानुकामान्
 समश्नुते। सप्तोऽप्येव वीरानादौ स्नात्वा तु संक्रमे। अर्कमभ्यर्चयेत्तत्सोऽप्युत्तमं पुण्यमश्नुते। अतिशय
 तातपः। अयनादौ सदा देयं दानं नित्यं गृहं च यत्। षडशीतिमुत्तमं चैव मोक्षे वै। चंद्रसूर्ययोरिति। नृकस्य
 स्नानदानादिकं तस्य संक्रांतिविशेषमुपजीव्य कालविशेषमाहृणतातपः। कुर्यात्सदा यनेमध्ये विष्णुप
 दं विष्णुवति। षडशीत्यामंतजागे स्नानादिविधिमाहृताति। गालं कोपि। मध्ये विष्णुवति दानं विष्णुपदे द
 द्दि एव नेचादौ। षडशीतिमुत्तमं चैव मोक्षे वै। अयनादिषु यत्र यावान् पुण्यका
 लः सत्त्वं नि एतत्सत्तत्तावतं कालं त्रेधा विभज्य मध्ये विष्णुवतीत्याद्यवगंतव्यं। तस्मिन्त्रिणि मध्यादिभागे
 सन्निहितानां सत्त्वं दाहृतवचनेन पुण्यतमत्वं दृष्टव्यं। संक्रांतिषु फलमाह नरदाजः। षडशीत्यामुत्तमं

चत्वारिंशद्विंशतिपुण्याभिजिन्वत्त्राणि चत्वारिंशतिपुण्याभिजिन्वत्त्राणि। नरलीसर्वत्रयं मध्याचेत्येतानि पंचो
 ग्राणि। अथ पुनर्वसुशतभिषकु धनिष्ठा स्वात्याख्या निपंचवराणि। अथेषामूजादौ ज्येष्ठाख्या निचत्वा
 रिक्तराणि। अति काविशेषाश्चिन्त्याख्या निमिश्राणि। तेषां सप्तधा नरत्रयवस्तु ज्योतिर्गंधे मुहूर्तसरिष
 दिता। किंप्रचक्षिरमुग्रं वराहणं चरमेव वा। मृदुसाधारणं रुहं सप्तनेदाः प्रकीर्तिताः। कराश्चिती वा क्यतिनं
 तथाभिजिध्वधुनिपुण्ये गमने विनूषणे। हिरण्यगतीधिकमुत्तरात्रयध्रुवाख्यमेतद्दिनवा मुना मृतं।
 पुनं प्ररण्या सहस्रविकात्रयं मया तथा ग्राव्या मिदं च पंचकं। नृजगमने रुतमे दमार्जं नवंतिती रणनिहिता
 नि सर्वदा चराश्च पंचवराणः पुनर्वसुर्लेशं न वा स वमानि लंतथा। मृदुनिपौ ह्यसुरवार्धकीध्वरंतथा नृरा
 धामुत्तररिमदेवता। हुताशनं ह्येण सह हितैव मुशंति साधारणं संह मस्मिन्निति। यथोक्तं नरत्रयविशेषोप
 जीवनेन प्रवृत्तमेवादिभिः सप्तनामभिर्पुतमेषादि संक्रांतौ क्रमेण द्विचतुरित्यादिसप्तविधं स्नानाद्यः
 पुण्यादियत्पुण्यमुक्तं तत्र नास्ति संदेह इत्यस्मिन्नर्थे पारमार्थिकशब्दः प्रयुक्तः। मंदायां प्रत्यासन्नं च वि
 काह्यं पुण्यं। मंदाकिन्यां घटिका चतुष्टयं। धांस्यां पंचकं। धोरायां सप्तकं। महोदयां मष्टकं। राहस्यां नव
 कं। मिश्रितायां द्वादशकं। मेघसंक्रांता बुधहृतः सोमप्रकारो दृष्यादिष्टोका दशसु संक्रांतिषु अनुस
 र्धे यः। देवीपुण्यलोदाहृतात्मा च न ग्रंथे तत्र संक्रांतिषु पुण्यकालो नि एतः। तस्मिन्काले देवी

वा निशीथे वा कुर्यादहनि सर्वतः। कार्मुकं तु परित्यज्य रुषं संक्रमते रविः। प्रदोषे वा र्धरात्रे वा स्नानं सानं परे
 हनीति। वृद्धगार्ग्ये वि। यदा सप्तमयवे जायं मकरं याति नास्करः। प्रदोषे वा र्धरात्रे वा स्नानं सानं परे हनीति। अथ
 रात्रे तदूर्ध्वं वा संक्रांतौ दक्षिणायने। सर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोरयते रविरिति। मेवं न विष्णोः त्ररवृद्धगार्ग्ये
 चनेषु रात्र्यनुष्ठानप्रतिषेधस्याप्रतीते दिवसानुष्ठानविधाने नैवाप्यत्र। अतुष्ठानप्रतिषेधक्यनेपयुं रास
 तु ग्रहास्तव वनानामानर्थक्यं प्राप्नोति। तस्मात्सुहृदये न विकल्प्य ज्ञातो तत्र दिश प्रतिदृशिष्टा चारे वा व्यवस्था
 दृष्टव्या। यथोक्ता नां द्वादश संक्रांतीनां यथोक्तेषु पुण्यकालेषु मंदादि संज्ञोपजीवने न कश्चिद्विरोधो देवीपु
 राणे दर्शितः। द्वादशैव समाख्याताः समा संक्रांतिकल्पनाः। सप्तधा तु प्रबोद्धव्या एकैके वयथा मृणु। मंदा
 मंदा किनी धांसी धोरा चैव मंदादरी। राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता संक्रांतिः सप्तधा ध्रुवं। मंदा ध्रुवेषु विहृत्या म
 दो मंदा किनी तथा हि प्रेधांसी विज्ञानी यादु गेधोरा वकीर्तिता। चरे मंदादरी ते या करे र्हे स्तराक्षसी। मि
 श्रिता देव विहृत्या मिश्ररुहे स्तर संक्रमे। द्विचतुः पंच सप्ताष्टनव द्वादश एव च। क्रमेण वदिते तास्तत्पुण्यपाद
 मार्थिकं। अत्र सप्ताष्टः सवत्सरवाची समा संबंधि न्यः संक्रांतिकल्पना मेधादीनां द्वादशैव समाख्याताः।
 ता सु द्वादश संक्रांतिष्वेकै कामसादि निर्व्यवहार्या। तानि च नामानि न रुद्रादिषो पड्डीवन प्रहृतानि। तद्यथा
 ध्रुवेषु न रुद्रेषु प्रारब्धा संक्रांतिर्महा। एवं मृदुहि प्रादि न रुद्रेषु प्रारब्धा संक्रांतिः क्रमेण मंदादिनां धांस्यादि
 नाम भाग्यवति। ते हि एतत्तरात्रय वेति च तार्थं तानि न रुद्राणि ध्रुवाणि रेवती वित्रा नुरा धाम गशीयाणि

१३३
 अथ दक्षिणायने रात्र्यनुष्ठानप्रतिषेधस्याप्रतीते दिवसानुष्ठानविधाने नैवाप्यत्र। अतुष्ठानप्रतिषेधक्यनेपयुं रास
 तु ग्रहास्तव वनानामानर्थक्यं प्राप्नोति। तस्मात्सुहृदये न विकल्प्य ज्ञातो तत्र दिश प्रतिदृशिष्टा चारे वा व्यवस्था
 दृष्टव्या। यथोक्ता नां द्वादश संक्रांतीनां यथोक्तेषु पुण्यकालेषु मंदादि संज्ञोपजीवने न कश्चिद्विरोधो देवीपु
 राणे दर्शितः। द्वादशैव समाख्याताः समा संक्रांतिकल्पनाः। सप्तधा तु प्रबोद्धव्या एकैके वयथा मृणु। मंदा
 मंदा किनी धांसी धोरा चैव मंदादरी। राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता संक्रांतिः सप्तधा ध्रुवं। मंदा ध्रुवेषु विहृत्या म
 दो मंदा किनी तथा हि प्रेधांसी विज्ञानी यादु गेधोरा वकीर्तिता। चरे मंदादरी ते या करे र्हे स्तराक्षसी। मि
 श्रिता देव विहृत्या मिश्ररुहे स्तर संक्रमे। द्विचतुः पंच सप्ताष्टनव द्वादश एव च। क्रमेण वदिते तास्तत्पुण्यपाद
 मार्थिकं। अत्र सप्ताष्टः सवत्सरवाची समा संबंधि न्यः संक्रांतिकल्पना मेधादीनां द्वादशैव समाख्याताः।
 ता सु द्वादश संक्रांतिष्वेकै कामसादि निर्व्यवहार्या। तानि च नामानि न रुद्रादिषो पड्डीवन प्रहृतानि। तद्यथा
 ध्रुवेषु न रुद्रेषु प्रारब्धा संक्रांतिर्महा। एवं मृदुहि प्रादि न रुद्रेषु प्रारब्धा संक्रांतिः क्रमेण मंदादिनां धांस्यादि
 नाम भाग्यवति। ते हि एतत्तरात्रय वेति च तार्थं तानि न रुद्राणि ध्रुवाणि रेवती वित्रा नुरा धाम गशीयाणि

२ सूर्यग्रहे चैव यो वगा हेतुः तां वी सस्त्रातः सर्वतीर्थेषु किमर्थमटते महीमिति। गंगा व्यतिरिक्तं महा नदी ते ये सः
 गुणदश सः गुणत्वे गंगा ते ये तु कोटिगुणदश कोटिगुणत्वं। ब्रह्मपुराणेऽपि तिस्रो नद्यो महापुण्या वेणी गोदा च जा
 ह्नवी। गंगा हरिणां प्रिका त्राणां गंगा रती हि कीर्तिताः। हस्तिश्रेयः शशहरिणौ श्रेष्ठिः पादः केशिरः श्रेष्ठिश्च कंच श्रेष्ठिः
 हरीशो रं प्रिकं। हरेः पादाश्च श्वरस्य शिरसो गंगाम्भिमं प्राप्ता गंगा। यपपि जाह्नवे वता दशी ननु वेणी गोदे। तथा
 पि ब्रह्मलोगं जंतांति न्यायेन जाह्नव्या सह निर्दिष्टं योस्तयो रपि गंगात्वमविहं। यद्वा जाह्नवी जलमेव केन
 चित्रिमितेन ब्रह्मगिरि वायुगिरि यो रुद्रतमिव रुत्वा तयो रपि मुख्यमेव गंगात्वं। तासु गंगा सुस्त्रानं सुराव्यंतद
 संभवेन घं तरेषु स्त्रायात्। तदुक्तं महाभारते। गंगा स्त्रानं तु कुक्वा तग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। महानदीषु चान्या
 सुस्त्रानं कुर्या यथा विधीति। महानद्यो ब्रह्मपुराणे दक्षिताः। गोदा वरीभी मरथी तु गंगानदी च वेणीका।
 तापी पयोक्ष्मा विंध्यस्पदहिलेठ प्रकीर्तिताः। नागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती। विशोक च वित
 स्ता च विंध्यस्योत्तरतस्तथेति। महानद्यसंभवेऽनुंतरा एषां रुशंखः। वापी कूपतडागेषु गिरिप्रश्रवणेषु
 चानघानंदेव। वाते सरसी सरस्वती च। उल्लोदकेन वा स्त्रायाद्ग्रहणे चंद्रसूर्ययोरिति। एतत्सर्वमभिप्रेत्या
 ह। व्यासः। सर्वगंगा समंतोपं सर्वव्याप्त समाहिताः। सर्वभूमि समंदा नं ग्रहणे चंद्रसूर्ययोरिति। उल्लोद
 कं स्पातु रविषयत्वं। व्यास आह। आदित्य कैरलोः सवतं पुनः सतं च वह्निना। अतो व्याध्या तुरः स्त्राया

१२५

तग्रहणेऽप्यस्मवारिणेति। गंगा तोयमारन्यो ल्लोदकपयंते पुनरोत्तरा तु कल्पत्वमुक्तं। एतदेवाभि
 प्रित्यो ल्लोदकादिषु समुद्रजलांतरे सूत्रोत्तरस्य प्राशस्य माहमा कंडेयः। शीतमुल्लोदकात्पुण्यमपा
 रकं परोदकात्। भूमिषु मुधतात्पुण्यं ततः प्रस्ववणोदकं। ततोपि सारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदी
 जलातीर्थतोयं ततः पुण्यं महानद्यं बुधावनं। ततस्ततोपि गंगां तु पुण्यं पुण्यस्ततो बुधिरिति। मास
 विशेषेण नदी विशेषो देवी पुराणेभिर्हितः। कार्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गंगायामुनसंगमे। मागेलियहर्ण
 ओक्तं देविकायां महाभुने। पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे सत्रिहिता शुभा। फाल्गुने वरुणा पुण्या चैत्रे पुण्या
 सरस्वती। वैशाखे तु महापुण्या चंद्रनागा सरस्वती। दशा। ज्येष्ठे तु कोटिकी पुण्या आषाढे तापिका न
 दी। श्रवणे सिंधुना मातुतं नदी तु चंद्रिका। आश्विने सरस्वती तथा पुण्या तु नर्मदेति। ग्रहण वि
 शेखेण नदी विशेषस्तत्रैवाभिहितः। गोदा वरी महापुण्या चंद्राहु समन्विते। सूर्ये चिराहुण्यस्तमे
 नृते महाभुने। नर्मदा तोयसंस्पर्शेऽतस्तथा भवंति हीति। स्नान वत्स्मरणदिद्यपि पुण्यमाह। स्मृत्य
 शतक तु फलं दृष्ट्वा सर्वदिनाशनं। स्पृष्ट्वा गोमेधपुण्यं तु पात्वा सोत्रा मलोत्थितं। स्नात्वा वा क्रिमयं पु
 ण्यं प्राप्नुयादविचारतः। रविचंद्रोपरामेव अयने चोत्तरे तथेति। केत्रविशेषमाह। गंगा कनकवर्ण
 एषं प्रयागः पुष्करं तथा। कुरुक्षेत्रं महापुण्यं राहुग्रहोदिका करेदिति। ग्रहणे श्राद्धं विहितं त्रिगुणं

लो। व्यतीपातहलोपावान् चंद्रसूर्यग्रहसहस्रः। गतछायातुसाधो क्तापि नृणां दत्तमस्त्यमिति। मह
 भारतेषां। सर्वस्वेनापि कर्तव्यं आहुं वैश्राड्दर्शनी। अर्जुनास्तनास्तिक्यात्वं वेगोरिव सीरति। सव्यशृंगो
 धि। चंद्रसूर्यग्रहेयस्त आहुं विधिद्वयवरेत्। तेनैव सकलाष्टवीदताविप्रस्य वैकरति। विष्णुरपि। गह
 दर्शिनरत्ने हि आहुं सा चंद्रतारवै। गुणवत्सर्वकामीयं विरुणमुपतिष्ठत इति। ग्रहलोपात्रावपि स्त्रानादेन
 निषेधः। तथा वशात्ततपः। स्नानं दानं ततः आहुं मनेतराहु दर्शनी। आसुरीरात्रिरन्यत्र तस्मात्तं परिर्वर्तयेति
 तिदेवयः। यथा स्नानं वदानं च सूर्यस्य ग्रहलोदिवा। सोमस्य पितृपाराशौ स्नानं दानं विधीयते इति। आहुं प्र
 हृत्य कर्मपुराणे। नेमिस्त्रिकुं कर्तव्यं ग्रहलोचंद्रसूर्ययोः। बांधवानां वमरलो नारकी स्यादतो न्यथा। काम्या
 विधेवशास्यं ते ग्रहणदिष्टिति। वारविशेषयोगे फलातिशयमाह व्यासः। रविग्रहः सूर्यवारे सोमे सोमग्रहस्त
 था। चूडामणिरिति। बातस्तदानंतफलं न वेदिति। वारेष्वन्येषु यत्तु तं ग्रहलोचंद्रसूर्ययोः। तत्पुण्यं कीटि
 गुणितं यासे चूडामलो तेषां स्मृतमिति। अतिथिप्राप्त्यादि वत् ग्रहणस्यापि आहुं कावत्तमाहुं माकंडियः।।
 विधिश्च आहुं प्रोक्तं सूर्ये दुग्रहलोदिने। जन्मर्तुग्रहपादासु आहुं कुर्यात्स चेत्तु येति। अत्र आहुं नात्रे न किं
 तु हेमादिना। तदाहुं बोद्धव्यम्। अत्रानावेदित्वा वा वेप्रवालेष्वत्र जनि। हेम आहुं सग्रहे वकुर्यात्तुदः सहेवह
 ति। शातातपोपि। आपयन्तौ तीर्थे च चंद्रसूर्यग्रहे तथा। आम आहुं हि जोरघाच्छोदघात्स देवहीति।
 आशौचिनोपि ग्रहलो स्नानादिन निषिद्धं। तथा च वृद्धवसिष्ठः। स्तुतकर्म तवे वैव न तेषां राहु दर्शनी।

१२६

तावदेव चैव बुद्धिर्वावन्मुक्तिनदश्यतेति। इयंच शुद्धिः सर्वस्मार्तविषया। एतदेवातिप्रत्यया
 ध्रः स्मार्तकर्तृपरित्यागे राहो रम्यचस्तके। श्रौते कर्तृणित्कालं स्नातः शुद्धिर्वाधुयादिति।
 यत्रुग्रहणनिति त्रमाशौचं तस्मानेन निवर्त्य। तदुक्तं ब्रह्मांडपुराणे॥ आशौचं जायते नृणां
 ग्रहलोचंद्रसूर्ययोः। राहुस्पर्शतयोः स्नात्वा स्नानादौ वल्यते नर इति॥ ॥ षड्विंशत्यनेपि॥
 सर्वेषामेव वर्णां स्तुतं करारुदर्शने। स्नात्वा कर्माणि उर्वीतश्च तमन्तं च वर्जयेदिति॥ आघं
 नयोः स्नानं विहितं स्मृत्यंतरे॥ ॥ ग्रस्मानेन वेत्तानं ग्रसो होतो विधीयते। शुच्यमानेन वेदा
 नं मुक्ते स्नानं विधीयते इति॥ हेमदानवदेवार्चनमपि स्नानद्वयमध्ये कार्यं। तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते
 स्नानं स्यादुपरागादौ मध्ये होमः सुरार्चनमिति॥ ॥ तत्काले स्यादादिकं न उच्यते॥ ॥ तदुक्तं
 शिवरहस्ये॥ ॥ सूर्ये दुग्रहलोपावत्तव कुर्याज्जपादिकं॥ न स्वये न च जुगीतस्नात्वा जुगीतमुक्तं
 यो रिति॥ मोक्षानंतरं जाविष्यत्तानंतस्य शुध्यर्थं तथा तत्संचेतं विधेयं॥ तदाहो वृद्धवशिष्ठः॥
 सर्वेषामेव वर्णां स्तुतं करारुदर्शने॥ संचेतं तु न वेत्तानं स्तुतकान् च वर्जयेदिति॥ महाराजालेततः
 वा

सर्वकार्यवत्पुंस्तत्तत्कान्तं तस्यैव ननु जीता। आदिमध्यावसानेषु यद्विहितं तस्य तस्यैव सातिशयनको
अत्र पुराणोत्पत्तिमर्दवद्गुणं ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। पुण्यं कोटिगुणं मध्ये मुक्तिं काले त्वनंतकमिति। अत्र ग्रहणे य
दानं तत्सत्पात्रे कर्तव्यं। तदुक्तं महाभारते। अयने विभुवे चैव ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। पात्रं हताय विप्राय भूमिदद्या
त्सरहिणामिति। पात्रं तस्यैव माहवाहवत्त्वं। न विधया केवलं यथा तपसा वापि पात्रता। यत्र वृक्षमिमेवोभेत्
द्विपात्रं प्रकीर्तितमिति। पात्रे सुव्यानुकल्याणं वाहबौद्धायनः। श्रोत्रियो श्रोत्रियो वापि पात्रं वा पात्रमेव वा। विप्रब्रू
षि वा विप्रे ग्रहणे दानमर्हतीति। अत्र भूमिवद्गुणादीन्यपि देयानि। तदुक्तं महाभारते। भूमिर्गावः सुवर्णं वाधा
न्यं वा यश्चीक्षितं। तत्सर्वं ग्रहणे देयमात्मनः श्रेयश्छतेति। प्रतिगृहीतने देन फलतारतम्यं दक्षुक्तं। सम
मब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रूवे। श्रोत्रिये रातसाहसं पात्रे त्वान्यत्पुण्यं मश्नुत इति। अहिं सूर्यग्रहणं रात्रौ च
दग्रहणमिति हि प्रसिद्धिः सर्वजनीनां तादृशे विषये यदुक्तं यत्तदुक्तं। यत्तु कालविपर्ययसिद्धिं प्राप्यमाणं ज्योति
शास्त्रप्रसिद्धं ग्रहणं तत्र न स्त्रानादिकं कर्तव्यं। तदुक्तं निगमे। सूर्यग्रहो यदारात्रौ दिवा चंद्रग्रहस्तथा। तत्र स्त्रा
नं न कुर्वत दानं दद्यात्तत्रैव क्वचिदिति। यस्मात्समये जाबालिराह। संक्रांतौ पुण्यकालस्तु षोडशो भयतः क
लाः। चंद्रसूर्योपरागे च यावददर्शनं गोचर इति। यस्मात्समये न पर्यंतं दर्शनं गोचरत्वात्तावान् पुण्यकालो भवति

ग्रहलोभोजनव्यवस्थामाहमनुः॥ चंद्रसूर्यग्रहेनाद्यादघात्स्नात्वाविमुक्तयोः॥ अमुक्तयोरस्तगयो
दृष्टास्त्रानंपरेहनीति। ग्रहेग्रहणकालस्पर्शमारभ्यमोरुपर्यंतोग्रहणकालः। तस्मिन्कालेनमुंजीतकिं
तुराहुणचंद्रसूर्ययोर्मुक्तयोःसतोःपश्चात्स्नात्वा मुंजीत। यदाग्रस्तास्तमयस्तदापरेषुविमुक्तौहोदष्टा
मुंजीत। न केवलं ग्रहणकालेमावः किंतुग्रहणात्प्रागपितदाहव्यासः॥ नाद्यात्सूर्यग्रहेपूर्वमहिसागंश
शिग्रहात्। ग्रहकालेचनाश्रीयात्स्नात्वाश्रीयादिमुक्तयोः॥ मुक्तेशशिनिमुंजीतयदिनस्यान्महानिशा। अमु
क्तयोरस्तगयोरघादृष्टापरेहनीति। पूर्वकालभोजननिषेधेविशेषमाहवृद्धवसिष्ठः॥ ग्रहणं तु न वेदिरोः प्र
थमादधियामतः॥ मुंजीतावर्तनात्पूर्वपश्चिमेप्रथमादधः॥ रवेस्त्वावर्तनाद्दूर्ध्वमवगिबनिशीयतः॥ चतुर्थ
प्रहरेवेत्स्याच्चतुर्थप्रहरादधरति। रात्रौ प्रथमप्रहराद्दूर्ध्वं चंद्रग्रहणंचेत आवर्तनामध्याह्नात्पूर्वमुंजीत।
रात्रिपश्चिमयामेचेदत्रिप्रथमयामादवाग्रमुंजीत। अह्नात्तृतीयप्रहरेचंद्रविग्रहस्तदापूर्वदिनस्याध
रात्रात्प्राक्मुंजीत। अह्नाच्चतुर्थप्रहरेरविग्रहणंचेत रात्रेश्चतुर्थप्रहरादधोमुंजीतेत्यर्थः॥ निशीथोमध्य
रात्रः॥ शशिग्रहेयामत्रयेणव्यवधानमपेक्षितं। सूर्यग्रहणेयामचतुष्टयेनैतितार्थार्थः॥ तथाचवृ

द्विगोतमः। सूर्यग्रहे तु नाश्रीयात् पूर्वयामचतुर्थ्यां। चंद्रग्रहे तु यामां स्त्री नूयालवृद्धातुरैर्विनिर्दिता। वा
 सवृद्धातुरविषये मत्स्यः। अपराहे न मध्याहे मध्याहे न तु संगवे। नुंजीत संगवे चेत्यात्र पूर्वनुक्तिमाचरेद्वि
 ति। समर्थस्य भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं कात्यायनेन। चंद्रसूर्यग्रहे भुक्ता प्राजापत्येन शुध्यति। तस्मिन्नेव दिने भुक्ता
 त्रिरात्रेणैव शुध्यतीति। शशिग्रहे यामत्रयस्यापवादमाह वृद्धवसिष्ठः। ग्रस्तोदये विधोः पूर्वनाहनेन भोजनमाचरेत्
 ग्रस्तास्त्रमये विशेषमाह नृगुः। ग्रस्तावे वास्तुमनतुरवी दुःशक्तो यदि। परे च रुदये स्नात्वा शुद्धीभ्यवहरेत् नरद
 ति। वृद्धाग्योपि। संध्याकाले यदा राहुर्ग्रसते शशिना स्फुरौ। तदहर्नैव नुंजीत रात्रावपि कदाचनेति। विष्णुध
 र्मोत्तरेषां अहोरात्रं न भोज्यं चंद्रसूर्यग्रहो यदा। मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परमिति। ननु मेघा
 घतधने वा रुषं दर्शनं न संभवतीति चेत्। न। दर्शनशब्देन शास्त्रान्तरादि विहितत्वात्। तदाह वृद्धगोतमः। चंद्रसूर्य
 ग्रहे नाद्या तस्मिन् न हनि सर्वतः। राहोर्विमुक्तिं विहाय स्नात्वा कृत्वा भोजनमिति। एवं तर्हि परे च रुदया
 स्नात्वा पिशाचप्रविक्रान संभवात्तदेव भोजनं प्रसज्येत। तत्रापरिचरुदये भ्यवहरेत्। अहोरात्रं न भोज्यमिति व
 चनद्वयेन तदप्रसक्तैः। यत्तु स्कंदपुराणे यदा चंद्रग्रहस्ता तनिशीयात्परतो भवेत्। भोक्तव्यं तातसर्वाहेनाप

१२८

राहे कथंचनेति। यत्र पूर्वनिशीयाद्ग्रहणं यदा चंद्रस्य वै न चेत्। तदा रिवानकर्त्तव्यं भोजनं शिखिवा
 हनेति। तदयं यामत्रयाभिप्रायः। चंद्रग्रहे तु यामां स्त्री नुंजीतविशेषस्य वृद्धगोतमेनाभिधानात्। पापह
 यकामो ग्रहणदिनमुपवसेत्। तदाह वृद्धः। अयने विषुवे चैव ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। अहोरात्रोचित
 स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यत इति। पुत्री तु नोपवसेत्। तदाह नारदः। संक्रांत्यामुपवासं च सप्तैकादश
 वासरे। चंद्रसूर्यग्रहे चैव न कुर्यात्पुत्रवान्गृहीति। ग्रस्तास्त्रमये तु पुत्रिलोभ्यपवासः। अहो
 रात्रं न भोज्यमिति भोजनं प्रतिषेधात्॥ इति श्रीमाधवीये कालनिर्णये ग्रहणनिर्णयः
 संवत् १७३२ वर्षे पोषमासे १२ शुक्लपक्षे एकादश्यां शनिवासरे भ० जीवासुतभ० नारायण
 सुतभ० रघुनाथेन लिखितो ग्रन्थः॥ ॥ खेखकपाठकयोः शुभं भवतु॥ ॥ श्रीरक्ता॥

१३ मंगलनिर्णयः	४९ अयाचितनि.	८३ नवमीनिर्णयः	१०७ पंचदशीनिर्णयः
१४ शनिनिर्णयः	४८ प्रतिपदानवतनि.	८२ दशमीनिर्णयः	११० दृष्टिकालनि.
१५ बुधनिर्णयः	५१ एकोदशनि.	८४ एकादशीनि.	१११ नक्षत्रयोगकरणानि.
१६ गुरुनिर्णयः	५३ पार्वणश्राद्धनि.	८२ एकश्याधिकारीनि.	११२ संक्रांतिनिर्णयः
१७ शनिनिर्णयः	५६ द्वितीयानि.	८५ द्वादशीकर्तव्यनि.	१२५ ग्रहणनिर्णयः
१८ शनिनिर्णयः	६१ तृतीयानि.	८७ एकादशीमहिमा	
१९ शनिनिर्णयः	६३ चतुर्थानि.	८९ द्वादशीनिर्णयः	
२० शनिनिर्णयः	६७ पंचमीनि.	९० त्रयोदशीनि.	
२१ शनिनिर्णयः	६८ षष्ठीनि.	९० चतुर्दशीनि.	
२२ शनिनिर्णयः	६९ सप्तमीनि.	९२ शिवरात्रिनि.	
२३ शनिनिर्णयः	७० अष्टमीनि.		